“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 2 (81)-2026

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV
(baş redaktorun müavini)
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., prof. Murad TAĞIYEV
f.e.d., prof. Müslüm NƏZƏROV
i.e.d., prof. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., prof. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV
i.e.d., prof. Müslüm İBRAHİMOV
(Almaniya Federativ Respublikası)
i.e.d., prof. Aleksandr TKAÇ
(Rusiya Federasiyası)
Dr. Pr. Mustafa EMEK
(Türkiyə Cümhuriyyəti)

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Ünvan:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
akudoktorantura@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 100 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ
AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ, İNNOVASİYA, RƏQƏMSALLAŞMA

Nizami Cəlal oğlu QAFAROV
Aqrar istehlak bazarının inkişafında innovativ texnologiyaların rolu və beynəlxalq bazarlara çıxış.....5
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.005

Vilayət Abbas oğlu ƏLİYEV
Balıqların soyuqla işlənməsinin müasir üsulları və onun məhsulun keyfiyyətinə təsiri 15
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.015

Arzu Böyükağa qızı İBRAHİMLİ
Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətlərinin təkmilləşdirilməsi 22
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.022

Ləman Adil qızı HƏZİYEVA
Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılmasının genişləndirilməsi perspektivləri 32
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.032

Aytən Faris qızı ƏBDÜRRƏHMANOVA
Azərbaycan Respublikasının emal sənayesində innovasiya sahibkarlığının səmərəli təşkilinin iqtisadi metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.....40
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.040

Sevda Elşən qızı ƏLİYEVA
Azərbaycanda innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması: dövlət-özəl əməkdaşlığı və yeni mexanizmlər 51
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.051

Aytən Həsən qızı SÜLEYMANOVA, Pərviz Əhməd oğlu QURBANOV
Dövlət rəqəmsallaşma strategiyalarında Azərbaycan modeli.....58
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.058

II BÖLMƏ
AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİ, MALİYYƏ, İNVESTİSİYA PROBLEMLƏRİ

Sahil Vidadi oğlu MURTUZAYEV
Azərbaycanda bankların sağlamlaşdırma mexanizmi modelinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi 64
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.064

Ebru Halit qızı KALAN
Qlobal kapital bazarlarında qızıl və real aktiv əsaslı maliyyələşmə modellərinin İslami maliyyə baxımından konseptual təhlili.....74
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.074

Turqut Müşfiq oğlu HƏSƏNLİ, Elnurə Bünyat qızı MƏMMƏDOVA
Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və beynəlxalq praktikanın tətbiqi imkanları əsasında inkişaf istiqamətləri 82
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.082

Murad Əli oğlu HACIYEV
Kənd təsərrüfatına özəl investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi 90
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.090

Səkinə Etibar qızı MƏHƏRRƏMOVA, Hafizə Hüseyn qızı HACIYEVA
Torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası: düzgün metod seçiminin əhəmiyyəti və nümunələr 98
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.098

Pərvin Elman qızı MUXTAROVA, Qurban Rauf oğlu MİRZƏYEV
Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq əməliyyatlarının uçotunun aparılmasında əsas problemlər 107
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1107

III BÖLMƏ
EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ, RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İSTEHSAL VƏ İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİ

Məlahət Firqət qızı RƏHİMOVA
Ətraf mühit problemləri və onların dünya iqtisadiyyatına təsiri 114
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1114

Köçəri Şamil oğlu ALLAHVERDİYEV
Qarabağ iqtisadi rayonunda təbiətdən istifadənin regional və ekoloji problemləri 122
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1122

Gunay Shadat MUSAYEVA
Green economy in economic thought: origins, frameworks, and debates 128
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1128

Nərmin Şahin qızı CƏFƏROVA
Azərbaycan və yaşıl iqtisadiyyat: çağırışlar və imkanlar 138
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1138

Həsən Valeh oğlu HƏSƏNZADƏ
Qeyri-neft sənayesində rəqabət qabiliyyəti və korporativ idarəetmə mexanizmləri 146
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1146

Nigar Ağabala qızı GÜLMALIYEVA
Biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klasterlərin rolu 156
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1156

Cavidan Cavid qızı MƏMMƏDZADƏ, Qəzənfər Salman oğlu SÜLEYMANOV
İqtisadi transformasiyanın strateji idarəetmə sistemlərinə təsirinin tədqiqi 164
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1164

Fidan Babək qızı HÜMBƏTOVA
Ali təhsil müəssisələrində strateji idarəetmə alətləri: GZİT, Pestel və digər yanaşmalar..171
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1174

Javad Abdulhasan oghlu ALIYEV
Economic administration in Islamic Countries: Institutional structures, governance models, and contemporary challenges 179
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1179

IV BÖLMƏ
NEFT STRATEGİYASI, SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

Günel Zəfər qızı MEHDİZADƏ
Azərbaycanın neft strategiyasının təməl nöqtəsi 186
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1186

Ramil Teyyub oğlu ƏLİYEV, Sevda Faiq qızı MAHMUDOVA
Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti və yaxşılaşdırılması istiqamətləri 195
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1195

Aytac İbrahim qızı ALLAHVERDİYEVA
Qarabağ regionunda sənaye siyasətinin nəzəri-metodoloji əsasları 205
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1207

I BÖLMƏ
AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ, İNNOVASİYA, RƏQƏMSALLAŞMA

UOT 338.43

Nizami Cəlal oğlu QAFAROV
iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Aqrar iqtisadiyyat və turizm işi”kafedrası
ORCID-0000-0003-1583-3024
e-mail:qafarovnizami@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.005

AQRAR İSTEHLAK BAZARININ İNKİŞAFINDA İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN ROLU VƏ BEYNƏLXALQ BAZARLARA ÇIXIŞ

Xülasə

Məqalədə aqrar istehlak bazarının inkişafında innovativ texnologiyaların rolu və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının artırılması istiqamətində reallıqlar, problemlər və bu problemlərin aradan qaldırılması yolları təhlil olunur.

Tədqiqatın məqsədi – innovativ texnologiyaların tətbiqi yolu ilə aqrar istehlak bazarının genişləndirilməsi və Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxış potensialının artırılması istiqamətlərini təklif etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – İşin hazırlanmasında sistemli və kompleks yanaşma, müqayisəli iqtisadi təhlil, dinamik modelləşdirmə, statistik qruplaşdırma və ekspert qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Məlumat mənbələri kimi DSK-nin hesabatları, FAO və Dünya Bankının aqrar iqtisadi göstəriciləri, eləcə də 2020–2025-ci illər üzrə milli aqrar siyasət sənədləri əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən tövsiyələr kənd təsərrüfatı siyasətinin formalaşdırılmasında, aqrar biznes və kooperativlərdə innovasiya yönümlü qərarların qəbulunda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqat sübut edir ki, innovativ yanaşmalar, rəqəmsal texnologiyalar və beynəlxalq standartlara uyğunluq Azərbaycanın aqrar istehlak bazarının modernizasiyası və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strateji alət rolunu oynayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu iş aqrar bazarların inkişafında innovativ texnologiyaların rolu üzrə elmi bazanı genişləndirir, aqrar ixracın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mexanizmlərini sistemləşdirir.

Açar sözlər: aqrar istehlak bazarı, innovasiya, innovativ texnologiyalar, beynəlxalq bazar.

Giriş

Qlobal iqtisadi sistemin müasir mərhələsində aqrar sektorun inkişafında innovativ texnologiyaların tətbiqi əsas strateji prioritetlərdən biri kimi formalaşmışdır. Müasir dövrdə aqrar istehsal yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılmasını deyil, eyni zamanda bu məhsulların səmərəli emalını, bazaryönümlü satışını və beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə daxil edilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, aqrar istehlak bazarının genişləndirilməsi milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və ixrac potensialının gücləndirilməsi üçün əsas istiqamətlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlar, xüsusilə “Azərbaycan 2030: sosial-

iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində göstərilən hədəflər aqrar sektorda rəqabətqabiliyyətli istehsalın, rəqəmsallaşmanın və beynəlxalq bazarlara inteqrasiyanın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının genişləndirilməsi, emal sənayesinin modernləşdirilməsi və istehlak zəncirinin optimallaşdırılması bu istiqamətdə mühüm rol oynayır.

Mövcud şəraitdə innovativ texnologiyaların tətbiqi aqrar istehsalın keyfiyyət göstəricilərini yüksəldir, məhsuldarlığı artırır, eyni zamanda resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir. Belə ki, rəqəmsal kənd təsərrüfatı sistemləri, ağıllı suvarma texnologiyaları, dron və peyk monitorinqi, elektron ticarət platformaları və logistika innovasiyaları aqrar istehsal zəncirinin bütün mərhələlərinə inteqrasiya olunmaqla həm daxili, həm də xarici bazarların genişləndirilməsinə şərait yaradır.

Aqrar istehlak bazarı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından tutmuş, emalı, daşınması, saxlanması və son istehlakçılara çatdırılması prosesini əhatə edən kompleks iqtisadi mühitdir. Bu bazar ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminində, ixrac potensialının formalaşmasında və məşğulluğun genişləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Aqrar istehlak bazarının innovativ inkişafı dedikdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından tutmuş, onların emalı, saxlanması, daşınması, marketinqi və son istehlak mərhələsinədək olan bütün zəncirdə müasir texnoloji yeniliklərin tətbiqinə əsaslanan iqtisadi sistem başa düşülür.

Bu sistemin məqsədi yalnız məhsul istehsalını artırmaq deyil, həm də məhsulun keyfiyyətini, bazara çıxış çevikliyini və ixrac potensialını yüksəltməkdir.

İnnovativ inkişafın əsas iqtisadi məzmunu aşağıdakı komponentlər üzrə formalaşır:

- istehsal resurslarının səmərəli idarə olunması;
- istehsal xərclərinin azaldılması və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- məhsulun bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- ixracyönümlü istehsalın stimullaşdırılması;
- rəqabətqabiliyyətli istehsal strukturunun formalaşması.

Müasir mərhələdə aqrar bazarın inkişafında rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklər iqtisadi səmərəliliyin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan “ağıllı kənd təsərrüfatı” (smart agriculture) və “rəqəmsal kənd təsərrüfatı” (digital farming) konsepsiyaları artıq bir çox ölkələrdə iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsinə daxil edilib.

XXI əsrdə kənd təsərrüfatı istehsalı sadəcə ərzaq təminatının deyil, həm də iqtisadi rəqabət və texnoloji yenilənmənin əsas sahələrindən birinə çevrilmişdir. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi aqrar istehsalın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, istehlak bazarının coğrafi və funksional genişlənməsinə mühüm təsir göstərir.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, aqrar bazarların rəqabət üstünlüyü artıq torpaq və əmək resurslarının deyil, informasiya texnologiyalarının və analitik sistemlərin istifadəsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan “ağıllı kənd təsərrüfatı” (Smart Agriculture), “rəqəmsal bazar platformaları”, “big data analizləri”, “IoT əsaslı idarəetmə sistemləri” kimi innovasiyalar aqrar iqtisadiyyatın yeni mərhələsinin əsasını qoyur [5].

Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ildən etibarən “Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS)” tətbiq edilir və bu sistem vasitəsilə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin qeydiyyatı, subsidiyaların idarə olunması, fermer məlumat bazası və torpaq monitorinqi vahid rəqəmsal mühitdə aparılır. Bu, innovativ idarəetmənin milli bazar mexanizmlərinə inteqrasiyası baxımından əhəmiyyətli addımdır.

İnnovativ texnologiyalar aqrar bazar münasibətlərinə çoxvektorlu təsir göstərir. Bu təsir həm mikro, həm mezo, həm də makrosəviyyədə özünü göstərir.

Mikrosəviyyədə – kənd təsərrüfatı istehsalçısının istehsal texnologiyalarına, xərclərinə, məhsuldarlığına və gəlirliliyinə təsir edir.

Mezosəviyyədə – regional bazarların infrastrukturuna, logistika sistemlərinə, emal müəssisələrinin fəaliyyətinə təsir göstərir.

Makrosəviyyədə – ölkə üzrə ixrac siyasətinə, ərzaq təhlükəsizliyinə, xarici ticarət balansına və

iqtisadi artım tempinə müsbət təsir göstərir.

İnnovativ texnologiyaların aqrar bazarın imkişafında rolu

İnnovativ texnologiyaların aqrar bazarda rolu aşağıdakı əsas istiqamətlərdə təzahür edir:

- Rəqəmsal texnologiyalar – bazar məlumatlarının toplanması, təhlili və proqnozlaşdırılması üçün şərait yaradır;
- Robotlaşdırılmış istehsal sistemləri – əməyin məhsuldarlığını artırır və istehsal xərclərini azaldır;
- Biotexnologiyalar – məhsulun keyfiyyətini və dayanıqlılığını artırır;
- E-ticarət platformaları – istehsalçının bazara birbaşa çıxışını təmin edir;
- Ağıllı logistika sistemləri – məhsulun itkisiz və çevik çatdırılmasını təşkil edir.

Beləliklə, innovativ texnologiyalar aqrar bazarın iqtisadi strukturunda həm məhsul axınlarının, həm də kapital dövriyyəsinin səmərəliliyini yüksəldən sistem yaradır.

Aqrar sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqi dünya üzrə yeni iqtisadi mərhələ formalaşdırır. Rəqəmsallaşma aqrar sektorun ənənəvi strukturunu dəyişərək onun məhsuldarlığını, şəffaflığını və bazar çevikliyini artırır.

Rəqəmsallaşmanın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır [11]:

- Smart kənd təsərrüfatı sistemləri (AgTech): sensorlar, peyk müşahidələri, dron nəzarəti və süni intellekt tətbiqləri;
- Rəqəmsal bazar platformaları (AgroMarket, e-Agro): istehsalçı və istehlakçını birbaşa əlaqələndirən onlayn sistemlər;
- Blokçeyn texnologiyası: məhsulun mənşəyinin izlənməsi və ixracda şəffaflığın təmin edilməsi;
- Big Data və analitik sistemlər: aqrar istehsalın planlaşdırılması, tələb proqnozlaşdırılması və bazar qiymətlərinin optimallaşdırılması.

Bu texnologiyalar istehsal prosesindən başlayaraq, məhsulun bazara çıxarılmasına qədər bütün mərhələlərdə qərar qəbulunu elmi əsaslara söykəndirir.

Azərbaycanın “Aqrar sahədə rəqəmsal transformasiya strategiyası 2021–2030” sənədinə əsasən, 2026-cı ilə qədər kənd təsərrüfatında rəqəmsal idarəetmənin əhatə dairəsi 40%-ə çatdırılmalıdır [2].

Smart kənd təsərrüfatı – sensor texnologiyaları, peyk nəzarətləri və süni intellekt əsasında torpaq, iqlim və məhsul vəziyyətinə nəzarət edən sistemlərdir.

Bu sistemlərin tətbiqi istehsalın məhsuldarlığını artırır, resurs israfını azaldır və bazarda sabit keyfiyyəti təmin edir.

Aşağıdakı cədvəl bu texnologiyaların iqtisadi səmərəliliyini əks etdirir.

Cədvəl 1.

Göstərici	Ənənəvi təsərrüfat	Smart təsərrüfat	Fərq (%)
Məhsuldarlıq (s/ha)	32	45	+40.6
Su sərfiyyatı (m^3/ha)	5600	4100	-26.8
Gübrə sərfiyyatı (kq/ha)	280	195	-30.3
İstehsal xərcləri (AZN/ha)	1650	1280	-22.4
Mənfəət (AZN/ha)	420	690	+64.3

Mənbə:[2,4] Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və FAO Azərbaycan layihəsi üzrə məlumatlar, 2024.

Bu göstəricilər sübut edir ki, innovativ texnologiyaların tətbiqi yalnız istehsal səmərəliliyini artırmır, həm də bazar genişlənməsinin iqtisadi əsasını formalaşdırır.

Smart texnologiyalar (IoT – Internet of Things) aqrar sahədə real vaxtda torpaq, hava, su və məhsul göstəricilərinin monitorinqinə imkan verir. Bu sistemlər aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

- Su və gübrə sərfiyyatının 20–30% azalması;
- Məhsuldarlığın 15–25% artması;

- Enerji səmərəliliyinin yüksəlməsi;
- İstehsal xərclərinin azalması.

2025-ci il üzrə proqnozlara əsasən, Azərbaycanda “ağıllı suvarma” və “sensorlu torpaq nəzarət” sistemlərindən istifadə edən fermerlərin payı ümumi təsərrüfatların 8–10%-nə çatacaq [2,4]. Bu, istehsal keyfiyyətinin artımına, bazarda sabit təklifin təmin olunmasına və ixrac potensialının güclənməsinə şərait yaradacaq.

Cədvəl 3.

Smart texnologiyaların tətbiqinin iqtisadi təsir göstəriciləri

Göstəricilər	Smart texnologiya tətbiqindən əvvəl	Tətbiqdən sonra (orta göstərici)	Dəyişmə (%)
Məhsuldarlıq (sentner/ha)	28	34	+21.4
Su sərfiyyatı (m^3/ha)	5200	4200	−19.2
Gübrə xərcləri (manat/ha)	340	285	−16.2
Enerji xərcləri (manat/ha)	410	355	−13.4
Ümumi maya dəyəri (manat/ha)	2150	1820	−15.3

Mənbə:[2,4] Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2025; FAO aqrar səmərəlilik hesabatı, 2024.

Aqrar istehsalın innovativ texnologiyalar əsasında idarə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın 2020–2025-ci illər ərzində aqrar sahədə tətbiq etdiyi əsas innovativ sistemlər bunlardır [2]:

1. “AgroData.az” platforması – kənd təsərrüfatı sahəsində statistik və analitik məlumatların toplanması və paylaşılması;
2. “SmartAgro” layihəsi – dron monitorinqi və sensor texnologiyaları vasitəsilə torpaq və məhsul analizi;
3. “Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi”nin rəqəmsal sistemləri – subsidiyaların və kreditlərin elektron idarəetməsi;
4. “AgroExport.az” – ixrac yönümlü məhsullar üçün vahid elektron qeydiyyat bazası.

Bu layihələrin tətbiqi nəticəsində 2025-ci ilə qədər elektron qeydiyyat sistemində qeydiyyatdan keçmiş fermerlərin sayı 270 min nəfəri, e-subsidiya istifadəçilərinin payı isə 83%-i keçmişdir [1].

Aqrar istehlak bazarının genişləndirilməsində rəqəmsal bazar platformaları və kooperativ modellər xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Dünya Bankının 2024-cü il hesabatına əsasən, elektron kooperasiya platformalarından istifadə edən fermerlərdə ortalama gəlir səviyyəsi 18–22% daha yüksək olmuşdur [3].

Blokçeyn texnologiyası aqrar istehsalın və satış prosesinin izlənməsini təmin edən müasir mexanizmdir. Blokçeyn texnologiyası məhsulun mənşəyinin izlənməsi, keyfiyyətin təsdiqi və ixrac üçün etibarlılığın artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu texnologiya sayəsində:

- Məhsulun istehsal tarixçəsi və hərəkəti şəffaf olur;
- İstehlakçı etimadı və ixrac bazarlarında brend dəyəri yüksəlir;
- Saxtalaşdırma halları minimuma enir.

Bu sistem məhsulun mənşəyindən başlayaraq, onun istehsal, daşınma, saxlanma və ixrac mərhələlərini ardıcıl şəkildə izləməyə imkan verir.

Azərbaycan üçün bu texnologiyanın tətbiqi aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

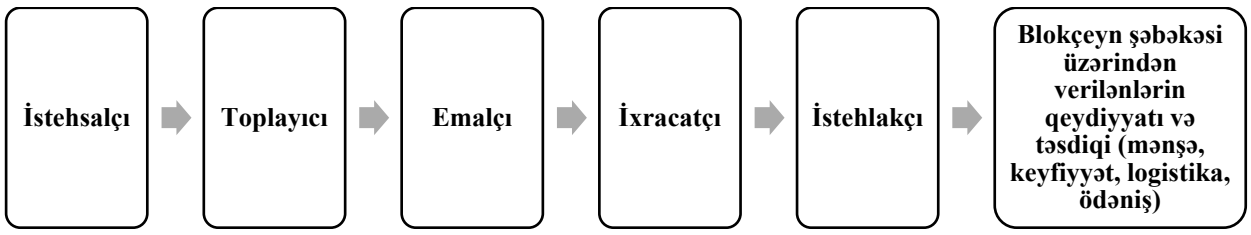
- İxracatçı şirkətlər üçün şəffaflıq və sertifikatlaşdırma üstünlüyü;
- Ərzaq təhlükəsizliyi və keyfiyyət zəmanəti;
- Bazar iştirakçıları arasında etimad səviyyəsinin artması;
- Sənədləşmənin avtomatlaşdırılması və korrupsiya risklərinin azalması.

Hazırda FAO və Azərbaycan Hökumətinin birgə layihəsi çərçivəsində “AgroChain” pilot

platformasının sınaqları aparılır [4], (FAO Report, 2024).

Azərbaycanın “Azexport.az” portalında 2024-cü ildən “Blockchain Product Trace” modulu tətbiq edilmiş və artıq 15-dən çox kənd təsərrüfatı məhsulu bu sistem üzərindən izlənə bilir [2].

Aşağıdakı sxemdə blokçeyn əsaslı bazar sisteminin iş prinsipi təqdim olunur:

Sxem 1. Aqrar istehsal zəncirində blokçeyn texnologiyasının tətbiqi

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu model vasitəsilə həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda etimad mühiti formalaşır, istehsal–bazar–istehlak əlaqələri rəqəmsal əsasda möhkəmlənir.

Süni intellekt (AI) və Big Data texnologiyaları aqrar bazar analizində yeni mərhələ açır.

Məsələn, qiymət proqnozlaşdırma modelləri vasitəsilə məhsul dövriyyəsi, tələbat və ixrac dinamikası əvvəlcədən hesablanır.

Bu, fermerlərin qərar qəbul etməsini, resurs planlamasını və ixrac strategiyasını elmi əsaslara söykəndirir.

Dünya təcrübəsində İsrail, Niderland və Cənubi Koreya kimi ölkələr bu texnologiyalar sayəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını 15–25% artırmağa nail olmuşdur [5].

Azərbaycan üçün də bu sahədə AgroAI adlı milli sistemin yaradılması təklif olunur. Bu sistem istehsal məlumatlarını, hava şəraitini və bazar göstəricilərini inteqrasiya edərək qərar modelləri formalaşdıra bilər.

Aşağıdakı cədvəldə innovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində aqrar bazarda formalaşan əsas iqtisadi göstəricilər müqayisəli şəkildə təqdim olunur.

Cədvəl 3.

İnnovasiyaların tətbiqindən əvvəl və sonra əsas iqtisadi göstəricilər

Göstəricilər	**Əvvəlki dövr (2019–2020)**	**İnnovasiya tətbiqindən sonra (2024–2025)**	**Dəyişmə (%)**
Ümumi məhsuldarlıq (mln manat)	8600	11300	+31.3
Orta ixrac həcmi (mln ABŞ $)	650	1020	+56.9
Məhsul itkisi (%)	18.5	10.2	−44.8
Orta maya dəyəri (manat/ha)	2170	1820	−16.1
İstehsalçı gəliri (orta, manat/ha)	420	535	+27.3

Mənbə:[1,2,3] Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, KTN hesabatları, Dünya Bankı, 2025.

Aqrar bazarın inkişafında innovativ texnologiyalar həm istehsalın intensivliyini artırır, həm də bazar infrastrukturunu rəqəmsallaşdırmaqla ixrac potensialını genişləndirir. Smart texnologiyalar, Big Data, süni intellekt və blokçeyn modelləri artıq Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sisteminə inteqrasiya olunur və yaxın illərdə bu prosesin daha da dərinləşməsi gözlənilir.

Azərbaycan aqrar bazarında innovativ texnologiyaların tətbiqi bir sıra problemlərlə müşayiət olunur [6]:

1. Maliyyə və investisiya məhdudiyyətləri;

2. Rəqəmsal savad və təlim çatışmazlığı;
3. İnfrastruktur çatışmazlığı;
4. Normativ-hüquqi baza məhdudiyyətləri.

Bu problemlər birbaşa olaraq məhsuldarlığın, məhsul keyfiyyətinin və bazara çıxış imkanlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanın aqrar bazarında innovativ inkişaf üçün bir sıra potensial imkanlar mövcuddur:

1. Smart kənd təsərrüfatı və IoT texnologiyalarının genişləndirilməsi;
2. Elektron bazar və rəqəmsal ticarət platformalarının inkişafı;
3. Blokçeyn texnologiyası və məhsulun izlənməsi sistemi;
4. Big Data və süni intellekt əsaslı qərar dəstək sistemləri;
5. Dövlət siyasətinin dəstəyi və innovasiya fondları.

Aşağıdakı cədvəldə innovativ texnologiyaların tətbiqinin Azərbaycanın aqrar bazarına potensial təsiri göstərilmişdir.

Cədvəl 4.

Göstəricilər	Ənənəvi texnologiya	İnnovativ texnologiya tətbiqi	Dəyişmə (%)
Məhsuldarlıq (sentner/ha)	30	36	+20
Su sərfiyyatı (m^3/ha)	5000	4000	−20
Məhsul itkisi (%)	18	10	−44
Fermer gəliri (orta, manat/ha)	450	580	+28.9
İxrac həcmi (mln ABŞ $)	650	950	+46.2

Mənbə:[1,2,3] Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, KTN hesabatları, Dünya Bankı 2025.

Aqrar istehsalçıların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanları

Azərbaycan üçün innovativ aqrar istehsalın beynəlxalq bazarlara çıxışı bir neçə istiqamətdə təmin edilir:

- Ticarət müqavilələri və ixrac standartlarının tətbiqi – məhsulun beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğunluğu;
- Rəqəmsal logistika və blockchain əsaslı izlənmə – məhsulun ixrac zəncirində şəffaflığın təmin olunması;
- Elektron satış platformaları və e-export kanalları – xarici alıcılarla birbaşa əlaqə;
- Beynəlxalq sərgilər və aqrar nümayişlər – məhsulların tanıtımı və brend dəyərinin yüksəldilməsi.

Bu imkanların tətbiqi nəticəsində Azərbaycan aqrar məhsullarının ixrac potensialının 2025–2030-cu illərdə 40–50% artması proqnozlaşdırılır [7].

Azərbaycanın aqrar istehlak bazarının innovativ inkişafı həm daxili bazarda məhsul təklifini sabitləşdirir, həm də beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir. Bunun üçün aşağıdakı əsas şərtlər təmin edilməlidir:

- innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi;
- maliyyə dəstəyi və dövlət siyasətinin məqsədyönlü təşviqi;
- rəqəmsal savadın artırılması və təlim proqramlarının genişləndirilməsi;
- bazar infrastrukturunun və logistikanın modernləşdirilməsi;
- beynəlxalq standartlara uyğun sertifikatlaşdırma və izləmə sistemlərinin tətbiqi.

Aqrar istehsalçıların beynəlxalq bazarlara çıxışı ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafında həlledici rol oynayır. İxracyönümlü aqrar siyasət həm milli valyuta gəlirlərini artırır, həm də istehsalçıların məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Beynəlxalq bazarlara çıxış mexanizmləri aşağıdakı iqtisadi effektləri təmin edir:

- ixrac gəlirlərinin artması və valyuta balansının güclənməsi;

- məhsul keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- innovativ texnologiyaların tətbiqi və istehsal zəncirində effektivliyin yüksəldilməsi;
- aqrar sektorun modernizasiyası və rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması.

Azərbaycan aqrar istehsalçılarının beynəlxalq bazarlara çıxışı üçün bir sıra mexanizmlər mövcuddur [3,6,10,11,]:

1. Eksport şirkətləri və aqrar klasterlər vasitəsilə çıxış
2. Elektron ticarət və B2B/B2C platformaları
3. İxrac kreditləri və dövlət dəstəyi mexanizmləri
4. Beynəlxalq sertifikatlaşdırma və keyfiyyət standartları [3; 6]

Kooperativ və innovativ struktur modelləri beynəlxalq bazarlara çıxışı asanlaşdırır və istehsalçıların rəqabət gücünü artırır. Bu modellər aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır [10,11,15]:

1. Fermerlərin kooperativ birliyi;
2. Texnologiya və məlumat paylaşımı əsaslı kooperasiya;
3. İxracyönümlü klaster modelləri;
4. Startap və innovasiya inkubatorları.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovativ kooperasiya və rəqəmsal bazar mexanizmləri aşağıdakı iqtisadi nəticələri verir:

Cədvəl 5.

Kooperasiya modeli	Tətbiq ölkəsi	Nəticə
Fermer kooperativi + emal müəssisəsi	Hollandiya	Məhsuldarlıq +15%, ixrac həcmi +30%
Rəqəmsal məlumat paylaşımı	ABŞ, Kaliforniya	Su sərfiyyatı −20%, məhsul keyfiyyəti +12%
Startap inkubatoru	İsrail	Yeni məhsul brendləri və texnologiyalar, ixrac gəlirləri +25%
Klaster modeli	Türkiyə	İxrac bazarına çıxış +40%, kooperativ gəlir +22%

Mənbə: [8, 3,9,12,] Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu təcrübələr göstərir ki, kooperativ və innovativ yanaşmalar Azərbaycanın aqrar bazarında da effektiv tətbiq oluna bilər.

Azərbaycanın ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı məhsulları əsasən üzüm və şərab, meyvə və tərəvəz, süd məhsulları və taxıl üzrədir. Beynəlxalq bazar tələbləri bu məhsullar üçün aşağıdakı kriteriyaları önə çıxarır [3,613]:

- keyfiyyət və təhlükəsizlik sertifikatları (ISO, HACCP, GLOBALG.A.P.);
- məhsulun izlənə bilməsi və izahlı sertifikat sistemi;
- təchizat zəncirinin şəffaflığı;
- ixrac qablaşdırması və logistika;
- ekoloji və sosial standartlara uyğunluq.

Bu kriteriyalara uyğun fəaliyyət göstərmək Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovativ strategiyalar vasitəsilə aqrar istehsalçılar beynəlxalq bazarlarda aşağıdakı üstünlükləri əldə edə bilirlər.

Cədvəl 6.

Ölkə	Strategiya	Nəticə
Hollandiya	Klaster və kooperativ modellər	Məhsuldarlıq +18%, ixrac həcmi +35%
ABŞ	Smart Farming və e-ticarət	Su sərfiyyatı −25%, satış həcmi +28%
Çin	Digital Supply Chain və B2B platformalar	Xarici bazar payı +40%
Türkiyə	Tarım 4.0 və sertifikatlaşdırma	Rəqabət gücü +30%, brend dəyəri +20%

Mənbə: [3,4,8, 9,12,] Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İqtisadi nəticələrin qiymətləndirilməsi

Aqrar istehlak bazarının innovativ texnologiyalar vasitəsilə inkişaf etdirilməsi iqtisadi səmərəliliyi birbaşa artırır.

İnnovativ texnologiyaların iqtisadi nəticələrini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı modellərdən istifadə olunur [3,4,5,7,13,15]:

1. Input-Output modeli – istehsal xərcləri, məhsuldarlıq və gəlirliliyi proqnozlaşdırır;
2. Cost-Benefit analizi – innovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində xərclər və faydaların müqayisəsini aparır;
3. Scenario Analysis – müxtəlif innovasiya səviyyələrində gəlir və ixrac potensialını qiymətləndirir;
4. SWOT analizi – daxili güclü və zəif tərəflər, eləcə də beynəlxalq imkanlar və təhdidləri müəyyən edir.

Azərbaycan üçün optimal yanaşma orta və maksimal innovasiya ssenarilərinin birləşməsi ilə formalaşdırıla bilər. Bu yanaşma:

- Rəqəmsal və smart texnologiyaların tətbiqini artırır;
- Kooperativ və klaster modellərinin inkişafına imkan yaradır;
- Məhsul keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin edir;
- İxrac bazarına çıxış imkanlarını genişləndirir;
- Daxili bazarda rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

Müasir dövrdə dövlətin və özəl sektorun birgə təşəbbüsləri ilə bu strategiya Azərbaycanda aqrar istehsalın dayanıqlı inkişafını təmin edəcək.

Nəticə və tövsiyələr

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın aqrar istehlak bazarının inkişafında innovativ texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq bazarlara çıxış üçün rəqəmsal, kooperativ və klaster modellərinin genişləndirilməsi həyati əhəmiyyət daşıyır. Əsas nəticələr aşağıdakılardır:

- texnoloji modernizasiya məhsuldarlığı artırır;
- rəqəmsal bazarlar və elektron ticarət imkanlarını genişləndirir;
- kooperativ və klaster strukturları rəqabət gücünü artırır;
- beynəlxalq sertifikatlaşdırma və standartlara uyğunluq təmin edilir;
- maksimal innovasiya tətbiqi gəlirləri və ixrac həcmini maksimum artırır.

Beləliklə, aydın olur ki, innovativ yanaşmalar, rəqəmsal texnologiyalar və beynəlxalq standartlara uyğunluq Azərbaycanın aqrar istehlak bazarının modernizasiyası və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strateji alət rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru üzrə illik hesabat*. Bakı: DSK.
2. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2024). *Azərbaycanın aqrar istehsal strategiyası və innovativ texnologiyalar üzrə hesabat*. Bakı: KTN.
3. Dünya Bankı. (2025). *Agricultural innovation and market access in developing countries*. Washington, D.C.: World Bank Publications.
4. FAO (Food and Agriculture Organization). (2024). Rome: FAO.
5. OECD. (2023). *Digital Agriculture and Smart Farming:* Paris: OECD Publishing.
6. GLOBALG.A.P. (2024). *Standards and Certification Guidelines for International Agricultural Trade*.
7. World Economic Forum. (2023). *Shaping the Future of Food and Agriculture: Innovation and Technology Report*. Geneva: WEF.
8. Hollandiya Aqrar Kooperativ Assosiasiyası. (2022). *Smart Farming in Dutch Agriculture.* Amsterdam: Dutch Agro Cooperative Association.

9. İsrail Aqrar Texnologiyalar İnstitutu. (2023). *AgriTech Innovations and Export Opportunities*. Tel Aviv: Israeli AgriTech Institute.
10. Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage.* New York: Free Press.
11. Kotler, P., & Keller, K. L. (2022). Pearson Education.
12. Türkiye Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı.
13. United Nations Conference on Trade and Development Geneva: UNCTAD.
14. FAO & World Bank. (2022). Rome/Washington: FAO & World Bank.
15. European Commission. (2023). Brussels: EC Publications.

Низами Джалал оглу Гафаров
профессор, доктор экономических наук
Азербайджанский Университет Кооперации
Кафедра “Аграрная экономика и туризм”
ORCID-0000-0003-1583-3024
эл. почта: qafarovnizami@mail.ru

Роль инновационных технологий в развитии рынка потребления сельскохозяйственной продукции и выходе на международные рынки

Резюме

В статье анализируется роль инновационных технологий в развитии аграрного потребительского рынка, а также реалии, проблемы и пути их преодоления в расширении доступа на международные рынки.

Цель исследования. В статье предлагаются направления расширения аграрного потребительского рынка и повышения потенциала азербайджанской продукции для выхода на международные рынки за счет применения инновационных технологий.

Методология исследования. При подготовке работы использовались системный и комплексный подход, методы сравнительного экономического анализа, динамического моделирования, статистической группировки и экспертной оценки. Источниками данных послужили отчеты Государственного комитета по статистике, аграрные экономические показатели ФАО и Всемирного банка, а также национальные документы аграрной политики на 2020–2025 годы.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что предложенные рекомендации могут быть использованы при формировании аграрной политики, принятии инновационно-ориентированных решений в аграрных предприятиях и кооперативах.

Результаты исследования. В исследовании доказано, что инновационные подходы, цифровые технологии и соответствие международным стандартам играют роль стратегического инструмента модернизации аграрного потребительского рынка Азербайджана и повышения его конкурентоспособности на международных рынках.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в том, что данная работа расширяет научную базу о роли инновационных технологий в развитии аграрных рынков, систематизирует механизмы повышения конкурентоспособности аграрного экспорта.

Ключевые слова: аграрный потребительский рынок, инновации, инновационные технологии, международный рынок.

Nizami Jalal Gafarov
Professor, Doctor of Economics
Azerbaijan Cooperation University
Department of “Agrarian Economics and Tourism”
ORCID-0000-0003-1583-3024
e-mail:qafarovnizami@mail.ru

The role of innovative technologies in the development of the agricultural consumption market and access to international markets

Summary

The article analyzes the role of innovative technologies in the development of the agrarian consumer market and the realities, problems and ways to overcome these problems in increasing access to international markets.

Purpose of the study. The article proposes directions for expanding the agrarian consumer market and increasing the potential of Azerbaijani products to access international markets through the application of innovative technologies.

Research methodology. A systematic and comprehensive approach, comparative economic analysis, dynamic modeling, statistical grouping and expert assessment methods were used in the preparation of the work. The data sources were the reports of the State Statistics Committee, agrarian economic indicators of the FAO and the World Bank, as well as national agrarian policy documents for 2020–2025.

The applied significance of the study is that the recommendations put forward can be used in the formulation of agricultural policy, in making innovation-oriented decisions in agrarian businesses and cooperatives.

Research results. The study proves that innovative approaches, digital technologies and compliance with international standards play the role of a strategic tool for the modernization of the agrarian consumer market of Azerbaijan and increasing its competitiveness in international markets.

The originality and scientific novelty of the research lies in the fact that this work expands the scientific base on the role of innovative technologies in the development of agricultural markets, systematizes the mechanisms for increasing the competitiveness of agricultural exports.

Key words: agricultural consumer market, innovation, innovative technologies, international market.

UOT 336.13

Vilayət Abbas oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
"Qida mühəndisliyi və ekspertiza" kafedrasının
müdiri, professor
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.015

BALIQLARIN SOYUQLA İŞLƏNMƏSİNİN MÜASİR ÜSULLARI VƏ ONUN MƏHSULUN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Məlumdur ki, balıq və balıq məhsulları insanların qidalanmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların ilboyu bu məhsullara olan tələbatının yüksək olması və orqanizmdə həzm olunarkən enerji yaratması həmişə diqqət mərkəzindədir. Balıq və balıq məhsullarının saxlanmaya davamlı olması, onların saxlanması zamanı keyfiyyətin aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün balıq məhsullarının bioloji xassəsinə uyğun şərait tələb edilir.

Tədqiqatın metodologiyası – İnsanların qəbul etdikləri balıq və balıq məhsullarının tədqiqatı 31477-2013 standartına uyğun aparılmışdır. Balıq və balıq məhsullarının keyfiyyətini dəqiq təhlil etmək üçün balıq məhsullarına uyğun metodika seçilmiş və təhlil aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – İstehsal edilən balıq məhsullarının son on beş ildə ilk dəfə olaraq kimyəvi tərkibi, zülal, aminturşuları, lipid fraksiyaları, vitaminlər tədqiqat edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – İnsanların balıq və balıq məhsullarına olan tələbatının yüksək olması və qidalanmada yüksək əhəmiyyətliliyi nəzərə alınaraq onların sağlamlıqda, orqanizmin normal inkişafında əhəmiyyətli olması tədqiqatlarda öyrənilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Balıq və balıq məhsullarının müasir üsullarla işlənməsi və bu üsulların balıq məhsullarının keyfiyyətinə təsiri, bu məsələlərin həlli balıq məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Balıqların soyudulması və dondurulmasının mahiyyəti, texnologiyası, tətbiq edilən müasir üsullar, süni hava ilə dondurma, duzlu su, duz-buz qarışığı, maye, azot.

Giriş

Yer kürəsində insanların sayının artması, onların arzu etdikləri qədər ərzaq qəbul edə bilmədikləri faktı BMT-nin hesabatında qeyd edildiyi kimi, problemlərin əsasıdır. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından göründüyü kimi hər il milyonlarla insan acından ölür, milyardlarla insan lazımi qədər qida qəbul etmədikləri üçün müxtəlif xəstəliklər tapırlar.

Dünya əhalisinin ərzaq mallarına olan tələbatı qənaətedici olmadığından qida məhsullarına yanaşıldıqda balıqçılıq, balıq sənayesinin, balıq məhsullarının satışının təşkili çox vacibdir. Balıqçılıq sənayesi balıq məhsulları çeşidinin genişləndirilməsi, keyfiyyətin yüksəldilməsi və digərini tələb edir. Bunun üçün birinci növbədə bioloji ehtiyatlara uyğun sututarları olmalıdır. Bu sututarların qidalılıq dəyəri yüksək balıq və balıq olmayan məhsullarının əhəmiyyəti yüksəkdir. Qeyd edilməlidir ki, təbiət zəngin bioloji dəyəri olan sututarlarını Azərbaycandan əsirgəməmişdir. [8, səh.176]

Uzun illərdən bəri balıq və balıq məhsulları əhalinin iaşəsində əhəmiyyətə malikdir. Əhalinin balığa və balıq emalı məhsullarına olan tələbatının tam və dolğun ödənilməsi üçün onun hasilatının artırılması, balıq ovunun məhsuldarlığının əsaslı istifadəsinin artırılması tədbirləri görülməlidir. [6, səh. 250]

Respublikada 2020-ci ilədək olan dövr üçün iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqmətlərindən balıq məhsulları istehsalının xeyli artırılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi və balıqların soyudulmasının müasir üsullarının tətbiqi nəticəsində keyfiyyətin yaxşılaşdırılması irəli sürülmüşdür.

Balıqların müasir üsullarla soyudulması

Məlumdur ki, ətlik üçün hazırlanmış mal-rara və quşlarda qansızlaşdırma əməliyyatı adətən qan damarlarını kəsməklə başa çatdırılır. Yenicə ovlanmış balıqlarda qansızlaşdırma bir qədər fərqli başa çatdırılır. Belə ki, aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, balıqlar ovlandıqdan sonra onlarda oksigen çatmır. Balıqların müxtəlif dövrlərdə qidalandığı suyun təzyiqinə uyğunlaşan qəlsəmə qapaqlarında olan qan damarları hava təzyiqindən partlayır və bu qan qəlsəmə qapaqları nahiyəsinə dolur. Bu hal boğulma-asfiksiya adlanır.

Müşahidə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, balığın əzələ toxuması ilə müqayisədə qanın tərkibi tez dəyişir və xarab olur. Odur ki, balığın xarab olması qəlsəmə qapaqlarına dolan qanın xarab olmasından başlayır. [11, səh.26]

Yenicə candan düşmüş balıqlarda gedən dəyişikliklər aşağıdakı proseslərə ayrılır: seliyin ayrılması, keyləşmə, avtoliz və çürümə. Müəyyən edilmişdir ki, diri balıqlarda seliyin artması balıqda dəri altında yerləşən, selik ifraz edən vəzilərin fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Lakin çox qısa müddətdə seliyin tərkibində mikroorqanizmlər üçün əlverilşli şərait yaranır. Sonra selik bulanıqlaşır, bozumtul rəngə çevrilir və xoşağəlməz iy əmələ gəlir. Lakin bizim müşahidəmiz nəticəsində o xoşagəlməyən göstəricilər balığın keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərmir. Bunu aradan qadırmaq üçün balıq qısa müddətdə yuyulmalı və soyudulmalıdır. Balıq məyyən müddət saxlandıqdan sonra keyləşmə balıqda seliyin ayrılması başa çatdıqdan sonra əzələ toxumasında gedən biokimyəvi proseslərlə izah edilir. [4, səh. 386]

Yağlı balıqlarda keyləşmə 15-20 saatdan sonra başlayır və bir neçə gün davam edir.

Aparılan müşahidə nəticəsində qeyd edilmişdir ki, balıq candan düşməmiş bu proses ləng gedir, belə ki, adinozintrifosfat fosforlaşma qalığı, fosfor turşusu, kratinfosfat, adinodifosfata, həmçinin adinozintrifosfata bərpa edir. Miokinaza fermentinin təsiri ilə iki molekul adinozintrifosfat birləşərək adinozintrifosfatı əmələ gətirir.

Bir çox fermentativ proseslər balıq candan düşdükdən sonra əksinə gedir. Ölü balıqda maddələr parçalandıqdan sonra kompleks biokimyəvi reaksiyalar toxuma fermentlərinin təsiri ilə baş verir ki, bu da avtoliz adlanır. [4, səh. 386] Avtoliz öz növbəsində qlikoliz, proteloiz, lipoliz proseslərini sürətləndirir. Həmçinin əzələ toxumasında bu vaxt azotlu ekstraktlı maddələrin miqdarı artır, sərbəst yağ turşularının əmələ gəlməsi heç də balığın xarab olması deyildir.

Son illər balıqların xarab olmasının qarşısının alınmasını müəyyənləşdirməklə belə nəticə çıxarılmışdır ki, balıqda xarabolma mikroorqanizmlərin təsiri ilə azotlu maddələrin dərin parçalanması nəticəsində baş verir. Müşahidə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, balıq candan düşdükdən sonra əzələ sistemində müdafiə mexanizminin aktivliyi dayanır.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, yenicə candan düşmüş balığın təzə qalmasını təmin etmək üçün balıq emal edilməli və konservləşdirilməlidir.

Balıqların soyudulması və dondurulmasının tədqiqatı

Balıqlar termiki halına görə soyudulmuş, çox soyudulmuş və dondurulmuş ola bilər. Soyudulmuş balığın temperaturu 1÷5°C arasında olur. Çox soyudulmuş balıq temperaturu balığın dərin qatında 0÷1°C, üst qatında isə -3÷5°C arasında olur. [8, səh.174] Soyudulmuş balıqlar qidalılıq dəyərinə görə diri balıqlardan az dəyərlidir. Bu balıqların soyuqla emalı və ticarət şəbəkələrində satışı iqtisadi baxımdan əhəmiyyətlidir. Balıqların soyudulma qaydasından istifadənin daha məqsədəuyğun olması məsələsi həll edilərkən şərait, imkan, balığın növü və keyfiyyəti nəzərə alınır.

Balıqların soyutma üsulu istifadə edilən soyuducu agentin adı ilə adlanır. Məs. içməli sudan alınmış buz ilə soyudulan balıq, buz-duz qarışığında soyudulan balıqlar, qaynayan soyuducu agentlə soyudulan balıq. Soyudulma üsulundan asılı olaraq yüksək nəticəyə nail olmaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır.

- Soyutmaq üçün yenicə ovlanmış balıqlardan istifadə edilməli;
- Soyudulma sürətlə və qısa müddətdə aparılmalıdır;
- Buz yüksək keyfiyyətli və xırda ölçülü olmalıdır;
- Emaletmə sexləri təmiz və sərin olmalıdır;

- İstifadə edilən taralar, çəllək, yeşik və digər qablar təmiz olmalı və qabaqcadan soyudulmalıdır;
- Balığın daxili orqanları və qəlsəmələri vaxtında çıxarılmalıdır. [5, səh.326]

Soyutmaq üçün istifadə edilən balıq içməli sudan alınmış buz ilə soyudulmalıdır. Bu üsul ən qədim üsullardan biridir. Belə balığın soyudulması hazırda çox geniş yayılmışdır.Təlimata əsasən içməli sudan hazırlanmış buz sanitar-mikrobioloji və texnoloji baxımdan tələbata cavab verməlidir.

Balığın soyudulma müddəti və keyfiyyəti xeyli dərəcədə buzun ölçüsündən , miqdarından, formasından və istifadə qaydasından asılıdır. Balıqların içməli su buzu ilə soyudulması üsulunun həm müsbət, həm də mənfi nəticəsi var. Müsbət cəhətləri onun sadəliyi, istənilən şəraitdə istifadə edilə bilməsidir. Çatışmayan cəhətləri balıqların heç də hamısının bərabər soyumamağı, soyudulması üçün çox buz sərf olunmasıdır.

Adətən çəlləyə buz çox yığıldıqda aşağı qatlardakı balıqlar deformasiyaya uğrayır. Buz tikələri iri parçalı olduqda balıqları zədələyə bilir. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən buz tikələri mütləq doğranıb xırdalanmalıdır. Qaydaya əsasən doğranmış buzun ölçüsü 4x4x4 smdən artıq olmamalıdır. Soyudulan balıqlar 80 kq-lıq yeşiklərdə 150÷250 m-lik buzun ərinmiş suyunu kənarlaşdıra bilən çəlləklərə qablaşdırılır. Çəlləyin alt qapağında 10 mm ölçülü 4-5 deşik olur. [8, səh.176]

Son illər balıqların soyudulmasının müasir üsullarından biri tərkibində antiseptik və antibiotik olan buzlu su ilə balıqların soyudulmasıdır. Balıqların saxlanma müddətini artıqmaq üçün mikroorqanizmlərin təsirini azaltmaq məqsədilə balıqların soyudulmasında antiseptik və antibiotik maddələr olan su buzundan istifadə edilir.

Buzun tərkibinə qatılan kalsium hipoxlorid, natriumhipoxlorid, azon hidrogenpiroksid, natrium nitrit, benzol turşusu və digərlərindən istifadə etməklə balıqların soyuqla işlənməsi çox səmərəlidir. Belə ki, kalsium və natrium hipoxloriddən istifadə etməklə buz hazırlanır və balıqların soyudulmasında istifadə edilir.

Bu müasir üsulla balıqların soyuqla işlənməsi çox səmərəlidir. Belə ki, kalsium və natriumhipoxloriddən istifadə etməklə hazırlanan buzla soyudulan balıqların saxlanma müddəti 5÷7 gün, hidrogen peroksidli buzdan istifadə etdikdə 35 gün, azonlaşdırılmış buzdan istifadə etdikdə isə 5 günə qədər artır. Antibiotik buz hazırlanmasında auromitsin, biomitsin və başqa antibiotiklərdən istifadə olunur.

Antibiotikli buzla soyudulan balıqların saxlanma müddəti adi buzla soyudulanlarla müqayisədə 5÷8 gün uzanır. Amerika, Kanada, Yaponiyada 1 kq buz - 5 mq miqdarında antibiotik götürülür ki, bu da ölkəmizdə işlədilən normadan 2 dəfə çoxdur. [8, səh.176-177]

Balıqların son illər soyudulmasının müasir üsullarından biri tərkibində antiseptik maddələr və antibiotik maddələr olan buzlu su ilə balıqların soyudulmasıdır. Balıqlar öncədən soyudulmuş içməli su, dəniz suyu, xörək duzu məhlulu, maye azotda və digərlərində soyudulur. Bu soyutmanın buz ilə soyutmadan bir sıra üstünlükləri vardır.

Belə ki, balıqların soyuqla işlənməsi əməliyyatını mexanikləşdirmək və avtomatlaşdırmaq mümkündür. Bu halda balıqlar əzilmir. Balıqların dəniz suyunda soyudulması daha əlverişlidir. Balıqlar soyudulduqdan sonra məhluldan dərhal çıxarılmalıdır. Soyudulmuş balıqlar taraya qablaşdırılaraq 0°C və ya -1,5°C hərarətdə anbarlarda saxlanılır.

Müşahidə edilmişdir ki, belə soyudulmuş balıqlar uzun müddət suda qaldıqda balığın əti yumşalır və emalı dövründə cəmdək parçalanır və nəticədə keyfiyyəti pisləşir. Bundan başqa, balıq ətindəki zülalların bir hissəsi suya keçir.

Soyudulma sisteminin üsullarından biri də çox soyudulmuş balıqlardır. Soyudulmuş balıqlar 6-10°C hərarətdən soyudulan balıqlardır. Məlumdur ki, 6-10°C temperaturda olan su qismən kristal hala keçir. Buz kristalların yaranma temperaturu hüceyrə şirəsinin tərkibində olan mineral duzların və üzvi maddələrin miqdarından asılıdır. Bu kristalların yaranmağa başlandığı temperatur kreaskopik temperatur adlanır. [6, səh.388]

Aparılan müşahidələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, balığın daxili temperaturunu kreaskopik nöqtəyə qədər aşağı saldıqda və saxladıqda fementlərin fəaliyyəti aşağı və zəifləmiş olur. Nəticədə balıqların keyfiyyəti və saxlanma müddəti azalır.

Balıqların yuxarıda qeyd edilən üsullarla soyudulmasına baxmayaraq onlar saxlandığı zaman tərkibində orqanzoleptiki, fiziki-kimyəvi və texnoloji dəyişikliklər baş verir. Balıqların soyudulması, soyudulmuş halda nəql edilməsi, saxlanması və satışı dövründə tərkibində biokimyəvi, mikrobioloji, mexaniki, kimyəvi, histoloji dəyişikliklər gedir. Baş verən proseslərin istiqaməti və dərinliyi balıqların növündən, ölçüsündən, soyudulma qaydasından, daxili orqanizmləri və yeyilməyən üzvlərindən və təmizlənməsindən asılıdır.

Soyudulmuş balıqların saxlanma dövründə, tərkibində baş verən dəyişiklik ən çox mikroorqanizmlərdən asılıdır. Protiolik fermentlər törədən aerob, anaerob təsiri ilə zülallar daha bəsit hissələrədək parçalanır. Parçalanmanın son məhsulları alınanadək bir sıra ara maddələri ammonyak, hidrogensulfir, trimetionin, karbon qazı alınır. [6, səh.390-391]

Müəyyənləşdirilmişdir ki, zülalların, fermentlərin təsiri ilə parçalanması nəticəsində dənizdə qidalanan bir çox balıqlarda trimetilanin, göllərdə, çaylarda qidalanan balıqlarda isə ammonyak alınır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, balıqlarda bakteriyaların təsiri ilə hidrolitik, bərpaedici və oksidləşdirici dəyişikliklər də əmələ gəlir.

Araşdırılmışdır ki, balıqların tərkibində hidrolitik dezaminləşmənin nəticəsində aminturşularından əksi turşular, ammonyak və bərpaedici dezaminləşməsi ilə uçucu yağ turşuları və ammonyak əmələ gəlir. Adətən canlı orqanizmlərdə olduğu kimi balıqlar candan düşdükdən sonra onlarda mürəkkəb proseslər baş verir. Dəyişikliklərin baş verməsinin dərinliyi və aktivliyi mikroorqanizmin və fermentlərin təsirindən və biokimyəvi, mikrobioloji, fiziki, kimyəvi proseslərdən asılıdır. Bu dəyişikliklərin qarşısı alınmazsa qısa bir vaxtda balığın keyfiyyəti aşağı düşə bilər, hətta qida kimi yararsız olar.

Balıqların soyuqla işlənmə nəticəsində bir müddət sonra keyfiyyətində ciddi nöqsanlar əmələ gəlir və onun xarab olmasına səbəb olur. Balığın saxlanma müddətini uzatmaq üçün ən əsas üsul onun dondurulmasıdır. Dondurulmuş balıq o balığa deyilir ki, balığın əzələ daxilində -6-10°C və aşağı hərarətdə olsun.

Balığın dondurulması geniş və səmərəli konservləşdirmə metodudur. Belə ki, – 18°C və aşağı hərarətdə soyudulduqda balığın tərkibində olan sərbəst su buz kristallarına çevrilir. Və mikroorqanizmlər üçün əlverişsiz şərait yarandığından mikroorqanizmlər və biokimyəvi proseslər zəifləyir və bəzən tam dayanır. -18-35°C temperaturda balıqlar dondurulduqda onun quruluşu və kimyəvi tərkibi az dəyişir. Məhz buna görə də balığın əzələ toxumasında çox kiçik ölçülü buz tikələri alınır və bu buz tikələri əzələ toxumasını zədələmədiyi üçün balığın donu açıldıqda əzələ toxumaları öz əvvəlki vəziyyətini tam alır. [8, səh.210]

Balıqlar yavaş dondurulduqda onlarda ikiölçülü buz tikələri alınır. Bu buz tikələri lif və hüceyrələrdə yerləşdiyi üçün onları zədələyir, nəticədə ətin kütləvi udma və buxarlanma qabiliyyəti azdır. Məhz buna görə də ətin donu açılarkən konsistensiyası kobudlaşır, quru və sulu olur. Balığın ətri və tamı onun mətbəx emalına müəyyən təsir göstərir.

Doğrudur, ovlanılan balıqların müəyyən dövr ərzində keyfiyyətinin qorunub saxlanması üçün müəyyənləşdirilmiş konservləşdirmə üsulu ilə müqayisədə dondurma üsulu baha başa gəlir. Bu üsulun baha başa gəlməsinə baxmayaraq müəyyən üstünlükləri də vardır. Bu üsuldan istifadə etdikdə balığın xarici görünüşündə dəyişiklik baş vermir və keyfiyyəti yaxşı olur, proses tez və itkisiz olur. Məhz uzun illərdən bəri tutulan balığın dondurulmasının səbəbi yuxarıda qeyd edilən üstünlüklərlə izah edilir. Bu gün də balıqların aşağı hərarətdə dondurulmasının yeni sərfəli üsullarının yaradılmasına dair elmi tədqiqat işləri geniş surətdə aparılır. Balıqların kimyəvi tərkibindən asılı olaraq müxtəlif temperaturda dondurulur.

Müəyyən edilmişdir ki, ovlanılan balıqlar təcili dondurulsa və dondurma temperaturu aşağı olarsa, onun qidalılıq dəyəri və keyfiyyəti bir o qədər yüksək olar.

Balıqların aşağı hərarətdə dondurulmasının bir çox üsulları vardır ki, bunlardan aşağıdakılar

geniş istifadə edilir. Bunlardan ən çox istifadə olunanları təbii soyuq havada, süni hava ilə, duz-buz qarışığı ilə, duz üsulu ilə, maye azotla, filyudiz asan və kriogen üsulları ilə dondurmadır.

Balıqların təbii dondurulması qış aylarında balıq ovlandığı yerdə həyata keçirilir. Diri balıq -15°C buzun üzərinə qoyulur və dərhal dondurulur, belə dondurulmuş balıqların ağızları açıq, üzgəcləri və qəlsəmələri şaxəli olur. Balığın qəlsəmələri al qırmızı rəngdə olur. Balığın hava ilə dondurulması balıq ovlayan donanmalarda, gəmilərdə və ya soyuducu kameralarda -23-35°C hərarətdə baş verir. Belə hərarətdə balıqlar dondurulduqda onun təbii rəngi saxlanılır, qəlsəmələri al qırmızı rəngdə olur, gözləri aydın şişkin, üzgəcləri bədəninə yapışmış, qəlsəmə qapaqları tam yapışmış olur.

Balıqların hava ilə sürətli dondurulmasından alınan məhsulun keyfiyyəti yüksək olur. Süni hava ilə dondurma üsulu digər üsullarla müqayisədə daha müasir üsul hesab edilir. Belə üsulla balıq dondurulduqda keyfiyyəti yüksək olur. Balıq -25-30°C və ya 35-40°C temperaturda dondurulur. Havanın cərəyanetmə sürəti 6÷7 m\saatdır. Duzlu su ilə dondurma üsulu xörək duzunun su ilə məhlulunda balığın dondurulmasına əsaslanır. [8, səh.183]

Duz-buz qarışığı ilə balıqların dondurulması çox qədimdən məlum olan üsuldur. Duz-buz üsulu ilə balıqlar kontraktlı və kontraktsız dondurulur. Kontaktlı dondurma zamanı balıqlar duzlu məhlula yığılır və üzrəinə duz-buz qarışığı səpilir. Belə dondurma zamanı balığın üz səthi bir qədər duzlanır, rəngi azca tündləşir, bəzən balıq deformasiyaya uğrayır, bəzən bədəni zədələnə bilər.

Kontaktsız üsul zamanı duzlu məhlulun keçə bilmədiyi metal konteynerlərdə və xüsusi qablarda dondurulur. Bu halda balığın keyfiyyəti daha yüksək olur. [8, səh.390] Balıq növləri isə buz lövhəsi ilə örtülməklə dondurulur. Belə dondurma zamanı balıqlarda oksidləşmə və qurumanın qarşısı alınır.

Balığın üzərindəki buz örtüyünə antiseptiklər(minoqlikonat, limon turşusu, alginat natrium, his qətranı) qatılır. Duz-buz qarışığı ilə dondurma ən müasir üsullardan biridir. Xörək duzu ilə doğranmış buz tikələri balıq cəmdəyinin üzərini örtməsinə əsaslanır. Bu proses 1 saata başa çatır. Dondurulan balığın 25%-i miqdarında buz, buzun isə 26%-i miqdarında duz götürülür. [8, səh.183]

Balıqların maye azotda dondurulmsı-195 °C maye qaz xüsusi avadanlıqlarla balığa püskürülür. Bu üsulla balıqların dondurulması çox keyfiyyətli olur və hazır məhsulun çıxarı yüksəlir.

Aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, maye azotla balıqların dondurulması dünya alimlərinin tədqiqatı nəticəsində əldə etdikləri yekun qərara görə çox əhəmiyyətli üsuldur. Balıqların dondurulmasında istifadə edilən azot buxarlanır və balığın hərarəti aşağı düşür.

Balıqların bu üsulla dondurulması başa çatır və balığın keyfiyyəti yaxşı görünür.

Son illər beynəlxalq aləmdə ən müasir dondurma üsulları ilə yanaşı filudiazasyon və kriogen üsullarından da geniş istifadə edilir. Bu üsullar çox səmərəli dondurma üsullarıdır. Belə ki, balığın üzərinə aşağı temperaturlu hava püskürülür və dondurma başa çatır. Püskürülən hava balığın səthində bərabər səviyyədə paylandığı üçün balıq keyfiyyətli dondurulur.

Balığın dondurulmasında çox geniş istifadə edilən üsullardan biri kriogen üsuludur. Maye azot və ya maye havanın -192°C-də buxarlanması nəticəsində alınan soyuq mühit balığı dondurur.

Müəyyən edilmişdir ki, dondurulmuş balıq təlimata görə dondurulmuş məhsulların saxlanması üçün nəzərdə tutulan xüsusi kameralarda saxlanmalıdır. Həmçinin kameranın havasının parametri, saxlanma şəraiti, qaydası və müddəti də dondurulmuş balığın əmtəə keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərdəndir. [10, səh 7]

Məlumdur ki, dondurulmuş balıq kütləsindən, növündən və digər göstəricilərdən asılı olaraq rütubət və temperaturu müxtəlif olan kameralarda saxlanmalıdır. Temperatur şəraitinə görə dondurulmuş balıq saxlanılan kameranın nisbi rütubəti 95÷100 %, temperaturu isə -12°C-dən yüksək olmamalıdır. Ümumiyyətlə, dondurulmuş balıq -10°C temperaturdan yuxarı soyutmayan soyuducularda saxlanılmamalıdır. Belə ki, dondurulmuş balıqların -18°C temperaturda saxlanılmasına icazə verilir.

Nəticə

Ölkəmizdə balıqların müasir üsullarla soyudulması və dondurulması məsələləri araşdırılaraq aşağıdakılar müəyyənləşmişdir. Soyudulmuş balıqların iyi, tamı normal olmalı, kinsistensiyası sıx və möhkəm olmalı, azca zəifləmiş, lakin didilməlidir, iyi təzə balığın iyini xatırlatmalı, qəlsəmələrdə azca turş tamın olmasına icazə verilir. Müasir üsullarla soyudulan və dondurulan balıqların keyfiyyəti standart tələbatını tam ödəyir.

Soyuq havada saxlanarkən tərkibindəki suyun buxarlanması nəticəsində kütləsi azalır. Burada saxlanılan balıqlarda kütlə itkisi az olur. Aparılan müşahidə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, buzda saxlanılan balıqlarda kütlə itkisi az olur. Soyudulmuş balıqların keyfiyyətini mühafizə etmək üçün ətraf mühitin təmizliyinə, vaxtlı-vaxtında dezinfeksiya edilməsinə, optimal saxlanma rejiminin yaradılmasına xüsusi fikir verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Ərzaq mallarının keyfiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı,1999
2. XXII çağırış Azərittifaq Şurasının üçüncü yığıncağının sənədləri. Bakı-2015-ci il
3. V.A.Əliyev. “Ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı, ekspertizasının sertifikatlaşdırılmasının nəzəri əsasları. Bakı-1999
4. V.A.Əliyev və Ş.A.Yusifova. “İstehlak mallarının keyfiyyət ekspertizası” Bakı-2006
5. V.A.Əliyev. “Ət və balıq məhsullarının əmtəəşünaslığı praktikumu”. Bakı-Maarif nəşriyyatı, 1991
6. “Balıqçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Biznesmen Bülleteni nəşriyyat evi, Bakı-1998-ci il.
7. Balıq və balıq malları üzrə qüvvədə olan standart, NTS, təlimatlar və digər normativ-hüquqi aktlar.
8. S.H.İsfəndiyarov. “Heyvan mənşəli ərzaq məhsullarının əmtəəşünaslığı və ekspertizası”, Bakı-2005.
9. DÖST 13356-74
10. İSO 9000-2015 keyfiyyət sistemi
11. Q.Q.Radina. “Balıq məhsullarının əmtəəşünaslığı və ekspertizası”. Rostov, 2007.

Вилаят Аббас оглу Алиев
Заведующий кафедрой
“Пищевая инженерия и экспертиза”
Азербайджанский Университет Кооперации, профессор

Современные методы холодной обработки фасоли и их влияние на качество продукции

Резюме

Цель исследования. Известно, что рыба и рыбопродукты играют важную роль в питании человека. Высокий спрос на эти продукты в течение всего года и их способность генерировать энергию в процессе пищеварения в организме постоянно находятся в центре внимания. Поскольку рыба и рыбопродукты долго хранятся, для предотвращения ухудшения качества рыбопродуктов необходимы условия, соответствующие их биологическим свойствам.

Методология исследования. Анализ качества рыбы и рыбопродуктов, потребляемых человеком, проводился в соответствии со стандартом 31477-2013. Для точного анализа качества рыбы и рыбопродуктов была выбрана методология, соответствующая рыбопродуктам, и проведен анализ.

Прикладное значение исследования. Впервые за последние пять лет изучен химический состав рыбы и рыбопродуктов, белок, аминокислоты, липидные фракции, белковые фракции, витамины.

Результаты исследований. Учитывая высокий спрос людей на рыбу и рыбопродукты и их высокую значимость в питании, исследования показали их важность для здоровья и нормального развития организма.

Оригинальность и научная новизна исследования. Переработка рыбы и рыбопродуктов современными методами и влияние этих методов на качество рыбной продукции. Решение этих вопросов имеет большое значение при оценке качества рыбной продукции.

Ключевые слова: Суть охлаждения и заморозки рыбы, технология, современные методы, искусственная заморозка воздухом, соленая вода, ледяная смесь, жидкость, азот.

Vilayat Abbas Aliyev
Azerbaijan Cooperation University
head of the department, professor

Modern methods of cold processing of fish and its impact on product quality

Summary

Purpose of the study. It is known that fish and fish products are of great importance in human nutrition. The high demand of people for these products throughout the year and the fact that they generate energy during digestion in the body are always in the spotlight. Since fish and fish products are resistant to storage, fish products require conditions appropriate to their biological properties to prevent deterioration of their quality during storage.

Research methodology. The study of fish and fish products consumed by humans was analyzed in accordance with the 31477-2013 standard. In order to accurately analyze the quality of fish and fish products, a methodology appropriate for fish products was selected and the analysis was conducted.

Applied significance of the research. For the first time in the last five years, the chemical composition of fish and fish products, protein, amino acids, lipid fractions, protein fractions, and vitamins have been studied.

Research results. Considering the high demand of people for fish and fish products and their high importance in nutrition, studies have shown that they are important for health and the normal development of the body.

Originality and scientific novelty of the research. Processing of fish and fish products using modern methods and the impact of these methods on the quality of fish products, and the solution of these issues are of great importance in assessing the quality of fish products.

Key words: The essence of cooling and freezing fish, technology, modern methods, artificial air freezing, salt water, ice mixture, liquid, nitrogen.

UOT: 338.439.025

Arzu Böyükağa qızı İBRAHİMLİ
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, i.f.d.
Email: arzushka777@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.022

AZƏRBAYCANDA QİDA NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ALƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin mövcud qiymətləndirmə alətlərini təhlil etmək, onların effektivlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək və beynəlxalq təcrübə (FAO, WHO, EFSA) əsasında bu alətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini elmi cəhətdən əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqatda sistemli yanaşma, institusional və müqayisəli təhlil metodları, statistik məlumatların analizi, normativ-hüquqi sənədlərin icmalı, həmçinin riskəsaslı qiymətləndirmə və indikator təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqatın nəticələri qida nəzarəti sahəsində dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi, nəzarət mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, laborator və monitorinq alətlərinin optimallaşdırılması, eləcə də normativ-hüquqi bazanın modernləşdirilməsi üçün praktik tövsiyələrin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Araşdırma nəticəsində Azərbaycanda qida nəzarəti sistemində istifadə olunan qiymətləndirmə alətlərinin əsas üstün və zəif cəhətləri müəyyən edilmiş, risklərin qiymətləndirilməsi, rəqəmsal monitorinq və performans indikatorları üzrə mövcud boşluqlar aşkar edilmiş və onların aradan qaldırılması istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsinə kompleks, indikatorəsaslı və riskyönümlü yanaşmanın tətbiqi, eləcə də milli və beynəlxalq qiymətləndirmə mexanizmlərinin inteqrasiyası üzrə konseptual modelin işlənib hazırlanması ilə müəyyən olunur.

Açar sözlər: qida nəzarəti, qiymətləndirmə alətləri, riskəsaslı yanaşma, qida təhlükəsizliyi, institusional islahatlar, rəqəmsal monitorinq.

Giriş

Qida təhlükəsizliyi insan sağlamlığının qorunması, ictimai bəlaların qarşısının alınması və qida sənayesinin davamlı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən sahədir. Xüsusilə qlobal pandemiyalardan sonra dövlətlər qida nəzarəti sistemlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərini gücləndirməyə yönəlmiş kompleks siyasətlər hazırlamaqda davam edir. Azərbaycan Respublikasında qida nəzarəti sistemi rəsmi olaraq 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin (AQTA) yaradılması ilə institusional səviyyədə yenidən qurulmuşdur. AQTA ölkənin qida təhlükəsizliyi siyasətini vahid mexanizm altında koordinasiya edir və dövlət-özəl əməkdaşlığını təşviq edir [16].

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətlərinin cari vəziyyətini təhlil etmək, mövcud yanaşmaların məhdudiyyətlərini aşkarlamaq və həmin alətlərin təkmilləşdirilməsi yollarını elmi-analitik əsaslarla müəyyən etməkdir. Araşdırma aşağıdakı əsas suallara cavab axtarır: (i) Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi üçün hansı alətlər mövcuddur? (ii) Bu alətlər vahid inkişafedici strategiyanı dəstəkləmək baxımından hansı boşluqları göstərir? və (iii) beynəlxalq praktikalar əsasında hansı təkmilləşdirmə istiqamətləri prioritet olmalıdır?

Qida nəzarəti sistemlərinin qiymətləndirilməsi konsepsiyası qida zəncirinin bütün mərhələlərində – istehsaldan istehlakçının süfrəsinə qədər – təhlükə və risklərin idarə edilməsi və monitorinqi

proseslərindən ibarətdir. Beynəlxalq standartlara əsasən, bu sistemlər risk əsaslı planlaşdırmanı tətbiq edir və təhlükəsiz qida təminatını əldə etmək üçün laboratoriya monitorinqi, audit və reytinq mexanizmlərini özündə birləşdirir. Məsələn, Avropa İttifaqı qida təhlükəsizliyi sahəsində çox böyük verilənlər bazaları və qlobal monitorinq platformaları tətbiq edir; bunlara CHEFS kimi qlobal təhlükəsizlik analizləri daxildir ki, milli və regional səviyyədə risk əsaslı qiymətləndirmə üçün mühüm resurs kimi çıxış edir.

Akademik ədəbiyyat qida nəzarəti alətlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün bu tip məlumatların konsolidasiya olunmasının, avtomatlaşdırılmış sistemlərin və risk qiymətləndirmə modelinin tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Bundan başqa, beynəlxalq standartlar – məsələn ISO 22000:2018 – qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə xəbərdarlıq və preventiv tədbirlərin interoperabil sistemlərlə inteqrasiyasını tövsiyə edir [17].

Qida nəzarəti sisteminin elmi-nəzəri əsasları

Azərbaycan Respublikasında qida nəzarəti sisteminin formalaşması və inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi transformasiyası, aqrar-ərzaq sektorunun struktur dəyişiklikləri və əhalinin sağlamlığının qorunması məqsədləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Yerli tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sovet dövründə qida təhlükəsizliyi əsasən sanitar-epidemioloji nəzarət çərçivəsində həyata keçirilmiş, istehsal və dövriyyə zəncirinin bütün mərhələlərini əhatə edən riskəsaslı sistem mövcud olmamışdır. Məsələn, A.İ. Məmmədovun fikrincə, “planlı təsərrüfat şəraitində qida təhlükəsizliyi daha çox normativ göstəricilərə formal əməl olunması ilə məhdudlaşırdı və istehlakçı yönümlü yanaşma zəif idi” [5, s. 42].

Müstəqillik illərinin ilkin mərhələsində qida nəzarəti sahəsində institusional parçalanma müşahidə olunmuş, müxtəlif dövlət qurumları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi nəzarətin səmərəliliyini aşağı salmışdır. Yerli müəlliflərdən S.H. Əliyev vurğulayır ki, “1990-cı illərdə qida təhlükəsizliyi ilə bağlı normativ-hüquqi bazanın qeyri-tamlığı və nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi ərzaq bazarında keyfiyyətsiz və təhlükəli məhsulların dövriyyəsinə şərait yaradırdı” [3, s. 57]. Bu baxımdan, qida nəzarəti sisteminin yenidən qurulması zərurəti dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin yaradılması qida nəzarəti sisteminin inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələ kimi qiymətləndirilir. Yerli tədqiqatçı R.Q.Hüseynov bu institusional islahatı belə xarakterizə edir: “AQTA-nın yaradılması ilə qida zəncirinin “tarladan süfrəyə qədər” prinsipi üzrə vahid dövlət nəzarət mexanizmi formalaşmış və beynəlxalq standartlara uyğun riskəsaslı yanaşmanın tətbiqi üçün real əsas yaranmışdır” [4, s. 88]. Müəllifin bu mövqeyi göstərir ki, yeni sistem yalnız inzibati struktur dəyişikliyi deyil, həm də nəzarət fəlsəfəsinin transformasiyasıdır.

Mövcud mərhələdə Azərbaycan qida nəzarəti sistemi laborator infrastrukturun gücləndirilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və monitorinq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində inkişaf edir. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İ.Ə. Rzayev qeyd edir ki, “müasir laboratoriya şəbəkəsinin yaradılması qida təhlükəsizliyi üzrə qərarların elmi əsaslarla qəbul edilməsinə və dövlət nəzarətinin obyektivliyinin artırılmasına imkan verir” [6, s. 103]. Bu yanaşma qida nəzarətinin yalnız inzibati yoxlama deyil, analitik və proqnozlaşdırıcı funksiya daşıdığını göstərir.

Müəllif mövqeyindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, Azərbaycan qida nəzarəti sistemi hazırda inkişaf mərhələsində olan, lakin institusional və normativ baxımdan dayanıqlı əsaslara malik bir modeldir. Yerli alimlərin araşdırmaları göstərir ki, sistemin əsas üstünlüyü beynəlxalq standartlara inteqrasiya potensialı, əsas problemi isə risklərin qiymətləndirilməsi alətlərinin və rəqəmsal monitorinq mexanizmlərinin hələ tam yetkinləşməməsidir. Bu səbəbdən, qida nəzarəti sisteminin gələcək inkişafı yerli elmi yanaşmaların beynəlxalq metodologiyalarla sintezindən asılı olacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycan kontekstində qida nəzarəti sisteminin tarixi inkişafı mərhələli xarakter daşıyır və müasir mərhələdə bu sistem insan sağlamlığının qorunması, ərzaq təhlükəsizliyi və

davamlı iqtisadi inkişaf məqsədlərinə xidmət edən mühüm institusional mexanizm kimi formalaşmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi ilə bağlı rəsmi nəzarət sferasının müasir təşkili **müstəqillik dövrünün sonrakı mərhələlərində**, xüsusilə **2017-ci ildə Prezident fərmanı ilə Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin (AQTA) yaradılması** ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu qurumun yaradılması ölkənin qida nəzarəti funksiyalarını vahid bilavasitə icraedici qurum daxilində mərkəzləşdirərək **qida zəncirinin bütün mərhələlərində (tarladan süfrəyə qədər) təhlükəsizlik və keyfiyyətə nəzarət** mexanizmlərini daha səmərəli idarə etməyə imkan verir[16].

Tarixi kontekstdə nəzərə alınmalıdır ki, qida təhlükəsizliyi və nəzarət sistemi yalnız XX əsrin ikinci yarısından etibarən beynəlxalq səviyyədə riskəsaslı metodologiyaların və standartların tətbiqi ilə inkişaf etmişdir. Məsələn, **FAO və ÜST tərəfindən hazırlanmış Codex Alimentarius** qida təhlükəsizliyi sahəsində qlobal standartların əsasını təşkil etmiş və ölkələr tərəfindən hüquqi qaydada qəbul edilərək milli səviyyədə tətbiq olunmuşdur. Bu beynəlxalq çərçivə Azərbaycan üçün də qida nəzarəti sisteminin formalaşmasında mühüm referans bazasını təşkil edir.

AQTA yarandığı gündən etibarən **qida nəzarəti sahəsində hüquqi-normativ çərçivənin gücləndirilməsi** istiqamətində bir sıra qanunvericilik və texniki normativ aktlar hazırlanmışdır. Xüsusilə **“Qida təhlükəsizliyi haqqında” Qanuna istinadla** bir sıra qaydalar və tələblər təsdiq olunmuş, dövlət tərəfindən riskə əsaslanan nəzarət mexanizmlərinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi baza möhkəmləndirilmişdir[18].

Tarixi inkişafın bir başqa mühüm elementi **BMT-nin FAO tərəfindən təşkil olunan qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətləri layihələrində Azərbaycanın iştirakı**dır. Bu tip beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində ölkədə mövcud sistem beynəlxalq ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilmiş, təkmilləşdirilməli sahələr müəyyənləşdirilmiş və gələcək prioritet strategiyalar formalaşdırılmışdır afsa.gov.az. Bu proses həm də Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə uyğunlaşdırılması istiqamətində atılan addımların mühüm göstəricisidir.

Müasir dövrdə **Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu (AQTİ)** kimi laboratoriya infrastrukturunun inkişafı da qida nəzarəti sisteminin funksionallığını gücləndirir. AQTİ-nin 19-dan çox laboratoriyası ölkədə **qida məhsullarının, heyvan və bitki sağlamlığının müayinəsi və monitorinqi**ni həyata keçirir ki, bu da zəncir boyunca təhlükəsizlik məsələlərinin idarə edilməsində kritik əhəmiyyət daşıyır[17].

Hazırkı mərhələdə Azərbaycan qida nəzarəti sistemi **riskə əsaslanan yanaşmanı, təhlil və laborator diaqnostika nəticələrini** idarəetmədə aktiv şəkildə istifadə edir, **idxal-ixrac nəzarətini** gücləndirir və qida zəncirinin müxtəlif seqmentlərində həm sənaye, həm də istehlakçılar üçün **təhlükəsiz standartların təmin edilməsinə** çalışır aqta.gov.az. Eyni zamanda AQTA və AQTİ tərəfindən təşkil olunan təlimlər, beynəlxalq standartlar (məsələn ISO 22000 və HACCP prinsipləri) üzrə keyfiyyət menecment sistemlərinin tətbiqi sahəsində biliklər yayılır ki, bu da sahənin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün zəruridir.

Yerli təcrübənin xarici təcrübələrə nisbətən müqayisəsində belə demək olar ki, Azərbaycan sistemi müasir qida nəzarəti əsasında hazırlanmış normativ sənədlərin koordinasiyası, laborator infrastrukturun gücləndirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma kimi aspektlərdə sürətlə inkişaf edir. Məsələn, Avropa Birliyində **2002-ci il Food Safety Regulation (EC) No 178/2002** kimi baza normativ aktlar qəbul edilmiş və qida zənciri üzrə geniş miqyaslı riskin idarə edilməsi tətbiq olunmuşdur ki, bu da Azərbaycan tərəfindən də referans kimi götürülməkdədir.

Nəticə olaraq, Azərbaycan qida nəzarəti sistemi müstəqillik dövründən etibarən **qanunvericilik təminatı, institutlaşdırma, laborator imkanlar və beynəlxalq əməkdaşlıq** baxımından əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya keçirmiş və bu sahədə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma istiqamətində davamlı addımlar atmaqdadır.

Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili

Azərbaycanda qida nəzarəti sistemi əsasən AQTİ tərəfindən həyata keçirilir və riskəsaslı yanaşmaya keçid mərhələsindədir.

Cədvəl 1-də əks olunan qida nəzarəti üzrə əsas göstəricilər Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi və istehlakçı sağlamlığının qorunması sahəsində institusional və funksional mexanizmlərin fəaliyyət səviyyəsini kompleks şəkildə xarakterizə etməyə imkan verir.

Cədvəl 1.

Qida nəzarəti üzrə əsas göstəricilər

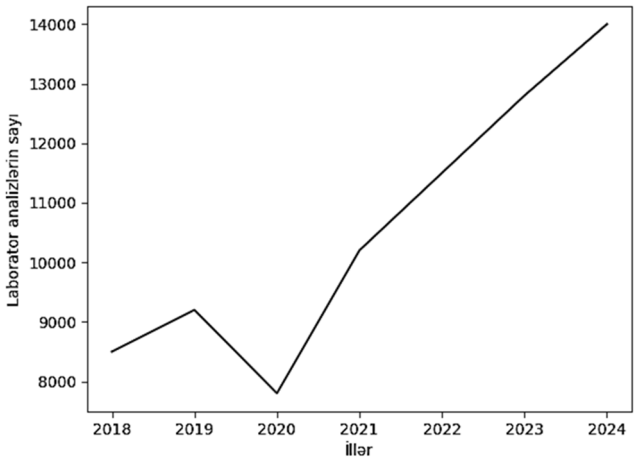
İl	Yoxlamalar	Analizlər	Uyğunsuzluq (%)
2018	12000	8500	6.2
2019	13500	9200	5.8
2020	11000	7800	5.1
2021	14500	10200	4.6
2022	16000	11500	4.1
2023	17500	12800	3.7
2024	19000	14000	3.4

Mənbə: AQTİ illik hesabatları, 2018–2024.

Bu göstəricilər qida zəncirinin bütün mərhələlərini – istehsal, emal, saxlanma, daşınma, idxal-ixrac və pərakəndə satış seqmentlərini əhatə etməklə, qida nəzarətinin riskəsaslı yanaşma prizmasından qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

İlk növbədə, **qida obyektlərinin ümumi sayı və aparılan planlı yoxlamaların həcmi** qida nəzarəti sisteminin əhatəlilik səviyyəsini əks etdirir. Azərbaycanda son illərdə qida istehsalı və ictimai iaşə obyektlərinin sayının artması fonunda yoxlamaların sayında da müsbət dinamika müşahidə olunur. Bu, dövlətin qida təhlükəsizliyinə nəzarəti prioritet sahə kimi müəyyən etdiyini göstərir. Lakin obyektlərin artım tempi ilə yoxlamaların artım tempi arasındakı nisbət təhlil edildikdə, nəzarət yükünün effektiv bölüşdürülməsi məsələsi aktuallaşır. Bu kontekstdə, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, bütün obyektlərin eyni intensivliklə deyil, **risk səviyyəsinə görə diferensiallaşdırılmış nəzarətə cəlb edilməsi** zərurəti ön plana çıxır.

Aşağıdakı qrafikdə təqdim olunan **laborator analizlərin sayı və onların nəticələri** qida təhlükəsizliyinin elmi əsaslarla təmin olunmasının əsas göstəricilərindən biridir.

Qrafik 1. Laborator müayinələrin sayı

Mənbə: *AQTİ illik hesabatları, 2018–2024.*

Analizlərin illər üzrə artması qida nəzarətinin texniki və institusional potensialının gücləndiyini göstərsə də, qeydə alınan uyğunsuzluqların payı sistemin preventiv deyil, daha çox reaktiv xarakter daşıdığını göstərir. Başqa sözlə, nəzarət mexanizmi hələ də risklərin qabaqlanmasından çox, artıq

baş vermiş pozuntuların aşkarlanmasına yönəlmişdir. FAO və WHO-nun tövsiyələrinə əsasən, laborator nəzarətin əsas məqsədi təhlükəli məhsulların bazara daxil olmadan əvvəl müəyyən edilməsi olmalıdır ki, bu da **riskəsaslı monitorinq sistemlərinin genişləndirilməsini** tələb edir.

Uyğunsuzluqların strukturu ayrıca analitik maraq doğurur. Mikrobioloji, kimyəvi və fiziki risklər arasında mikrobioloji pozuntuların üstünlük təşkil etməsi Azərbaycanda istehsal və saxlanma mərhələlərində gigiyenik tələblərin tam təmin olunmadığını göstərir. Bu isə qida təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirmə, HACCP sisteminin tətbiqi və istehsalçıların məsuliyyətinin artırılmasının vacibliyini əsaslandırır. Kimyəvi risklərin (pestisid qalığı, ağır metallar və s.) mövcudluğu isə kənd təsərrüfatında istifadə olunan texnologiyaların və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu ortaya qoyur.

İnzibati tədbirlərin sayı (cərimələr, fəaliyyətin müvəqqəti dayandırılması və s.) nəzarətin hüquqi mexanizmlərinin aktivliyini göstərir. Bununla belə, akademik yanaşmaya görə, cərimələrin sayının artması həmişə sistemin effektivliyinin göstəricisi kimi qəbul edilə bilməz. Əksinə, uzunmüddətli perspektivdə məqsəd pozuntuların sayının azalması, yəni cərimələrə ehtiyacın minimuma endirilməsi olmalıdır. Bu baxımdan, cədvəldəki məlumatlar nəzarət sisteminin cəzalandırıcı deyil, **profilaktik və maarifləndirici modelə keçidinin** hələ tam başa çatmadığını göstərir.

Digər mühüm göstərici **idxal olunan qida məhsulları üzrə nəzarət tədbirləridir**. Azərbaycanın idxaldan yüksək asılılıq göstərən məhsul qruplarında aparılan yoxlamaların həcmi və aşkarlanan uyğunsuzluqlar beynəlxalq qida ticarətində risklərin mövcudluğunu təsdiqləyir. FAO və Codex Alimentarius standartları ilə müqayisədə, idxal nəzarətinin daha çox sənəd yoxlamasına əsaslanması fiziki və laborator nəzarətin payının artırılmasını zəruri edir.

Ümumilikdə, **təhlil göstərir ki, Azərbaycanda qida nəzarəti sistemi institusional baxımdan formalaşmış olsa da, onun effektivliyi əsasən riskəsaslı yanaşmanın dərinliyindən, məlumatların analitik istifadəsindən və preventiv mexanizmlərin gücləndirilməsindən asılıdır.** Göstəricilər qida nəzarətinin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verməklə yanaşı, strateji qərarların qəbulunda empirik baza rolunu oynayır.

Cədvəl 2.

AQTİ-nin 2024-cü il statistik göstəriciləri

Göstərici	Dəyər	Qeyd
Səriştəlilik sınaqları	1472	Laboratoriyaların keyfiyyət testləri
Laborator müayinələr	11,260,712	Qida sınaqları
Təlimdən keçən mütəxəssislər	859,692	Qida təhlükəsizliyi təhsili

Mənbə:[17]

Bu göstəricilər Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin geniş miqyasda monitorinq fəaliyyətini əks etdirir və laboratoriya nəzarətinin rolunu vurğulayır.

Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Qida nəzarəti sisteminin effektivliyi əsasən risklərin vaxtında aşkarlanması, nəzarət tədbirlərinin ardıcıllığı və qida zəncirinin bütün mərhələlərində təhlükəsizliyin təmin olunması ilə ölçülür. Beynəlxalq yanaşmalara əsasən, qida nəzarəti sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün əsas indikatorlar aşağıdakılardır: laboratoriya nəzarətinin əhatə dairəsi, riskəsaslı yoxlamaların payı, uyğunsuzluqların azalma dinamikası, istehlakçı şikayətlərinin strukturu və cavablandırılma sürəti [9, s. 42].

Azərbaycanda qida nəzarətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi AQTA və onun tabeliyində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu (AQTİ) tərəfindən aparılan monitorinqlər, laborator analizlər və audit mexanizmləri əsasında həyata keçirilir. Rəsmi statistikaya əsasən, 2018–2024-cü illər ərzində qida məhsulları üzrə aparılan laborator müayinələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır ki, bu da nəzarət mexanizmlərinin institusional baxımdan gücləndiyini göstərir [2, s. 17].

Cədvəl 3.

Azərbaycanda qida nəzarəti üzrə əsas göstəricilərin dinamikası (2018–2024)

Göstəricilər	2018	2020	2022	2024
Aparılan laborator müayinələr (min)	2 150	4 870	8 430	11 260
Aşkarlanmış uyğunsuzluqlar (%)	14,8	12,3	9,6	7,9
Risk əsaslı yoxlamaların payı (%)	32	46	61	74

Mənbə: AQTİ illik hesabatları, 2018–2024.

Cədvəldə göstərilən göstəricilər riskəsaslı yanaşmanın genişləndirilməsi fonunda uyğunsuzluqların azalmasını təsdiqləyir. Bu tendensiya beynəlxalq tədqiqatlarda qeyd edilən nəticələrlə uyğunluq təşkil edir [12, s. 592].

2018–2024-cü illər üzrə qida nəzarətinə dair əsas statistik göstəricilərin dinamikası Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi sisteminin institusional formalaşma mərhələsindən funksional yetkinlik mərhələsinə keçidini aydın şəkildə əks etdirir. Sözügedən dövr qida təhlükəsizliyi sahəsində normativ-hüquqi bazanın yenilənməsi, Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin (AQTA) və Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun (AQTİ) fəaliyyət mexanizmlərinin qurulması və riskəsaslı nəzarət modelinin mərhələli tətbiqi ilə səciyyələnir.

Ümumilikdə, **2018–2024-cü illər üzrə dinamik göstəricilər Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin mərhələli şəkildə institusional, texniki və metodoloji baxımdan inkişaf etdiyini sübut edir.** Qida nəzarəti mexanizmlərinin təkamülü kəmiyyət artımından keyfiyyət transformasiyasına, inzibati nəzarətdən riskəsaslı və elmi əsaslandırılmış nəzarət modelinə keçid kimi səciyyələndirilə bilər.

Bu, empirik baxımdan göstərir ki, Azərbaycanda qida nəzarətinin gələcək inkişafı üçün əsas prioritetlər **rəqəmsal risk qiymətləndirmə alətlərinin tətbiqi, laborator imkanların regionlarda balanslı yerləşdirilməsi və istehsalçı məsuliyyətinin institusional şəkildə artırılması** olmalıdır.

Qiymətləndirmə alətlərinin mövcud vəziyyəti və əsas problemlər

Hazırkı mərhələdə Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi əsasən aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirilir:

- laborator analizlər və sınaqlar;
- planlı və plansız yoxlamalar;
- risk profillərinin formalaşdırılması;
- elektron qeydiyyat və izləmə sistemləri.

Lakin akademik və institusional təhlil göstərir ki, bu alətlərin tətbiqində müəyyən struktur və metodoloji boşluqlar mövcuddur. İlk növbədə, qiymətləndirmə indikatorlarının bir hissəsi daha çox kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanır və keyfiyyət aspektləri (məsələn, institusional koordinasiya, risk kommunikasiyası) kifayət qədər əhatə olunmur [14, s. 88].

Digər mühüm problem qiymətləndirmə nəticələrinin vahid analitik platformada konsolidasiyasının məhdud olmasıdır. Beynəlxalq təcrübədə, xüsusilə Avropa İttifaqında, qida təhlükəsizliyi üzrə məlumatlar “early warning system” (erkən xəbərdarlıq sistemi) çərçivəsində real vaxt rejimində təhlil edilir [8, s. 64]. Azərbaycanda isə bu mexanizmlər hələ də formalaşma mərhələsindədir.

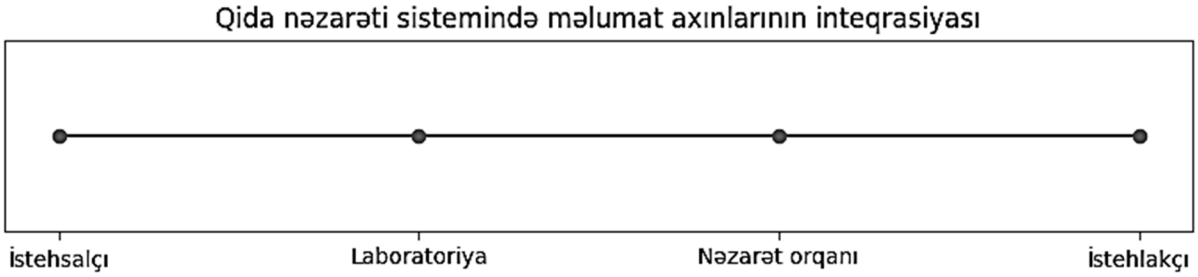
Qiymətləndirmə alətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün kompleks və mərhələli yanaşma tələb olunur. Bu yanaşmanın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

Riskəsaslı model qida zəncirinin bütün mərhələlərində potensial təhlükələrin prioritetləşdirilməsinə imkan verir. FAO və WHO-nun tövsiyələrinə əsasən, risk qiymətləndirməsi yalnız laborator nəticələrə deyil, eyni zamanda istehsal texnologiyalarına, logistika şərtlərinə və istehlak davranışlarına əsaslanmalıdır [10, s. 27].

Azərbaycanda “Avtomatlaşdırılmış Qida Təhlükəsizliyi İnformasiya Sistemi”nin tətbiqi

mühüm addım hesab olunsa da, bu sistemin analitik modullarının genişləndirilməsi zəruridir. Böyük verilənlərin (Big Data) tətbiqi risklərin proqnozlaşdırılmasını və preventiv nəzarəti gücləndirə bilər [13, s. 91].

Diaqram. Qida nəzarəti sistemində məlumat axınlarının inteqrasiya olunmuş sxemi
***Mənbə**: [17] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

Diaqram qida nəzarəti sistemində istehsal mərhələsindən son istehlakçıya qədər məlumat axınlarının ardıcıl və inteqrasiya olunmuş strukturunu vizual şəkildə əks etdirir. İstehsalçı subyekti tərəfindən formalaşdırılan ilkin məlumatlar laborator müayinələr vasitəsilə yoxlanılır, nəticələr müvafiq nəzarət orqanlarına ötürülür və yekunda istehlakçıların məlumatlandırılmasına xidmət edir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə qida nəzarəti sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün çoxölçülü indikatorlar tətbiq olunur. Məsələn, Almaniyada qida təhlükəsizliyi üzrə qiymətləndirmə yalnız laborator nəticələrə deyil, regional risk indekslərinə və istehlakçı məmnunluğu göstəricilərinə əsaslanır [7, s. 54].

Azərbaycanda isə əsas diqqət laborator nəzarətə yönəldilmişdir. Bu yanaşma effektiv olsa da, sosial və institusional indikatorların sistemə inteqrasiyası qiymətləndirmənin daha obyektiv aparılmasına imkan verər.

Cədvəl 3.

Azərbaycan və seçilmiş ölkələrdə qida nəzarəti qiymətləndirmə alətlərinin müqayisəsi

Ölçü meyarı	**Azərbaycan**	**Aİ ölkələri**
Risk əsaslı audit	Orta	Yüksək
Rəqəmsal inteqrasiya	Məhdud	Tam
İstehlakçı iştirakçılığı	Aşağı	Orta–yüksək

***Mənbə:** [16] və [17] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

Cədvəl 3-də Azərbaycan Respublikasında qida nəzarəti sistemində tətbiq olunan qiymətləndirmə alətləri ilə Avropa İttifaqı ölkələri və FAO-nun tövsiyə etdiyi beynəlxalq mexanizmlər arasında aparılan müqayisə qida təhlükəsizliyinin institusional təşkili, risklərin idarə olunması və monitorinq mexanizmlərinin yetkinlik səviyyəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Müqayisə göstərir ki, qida nəzarətinin effektivliyi yalnız normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu ilə deyil, həm də onun icra alətlərinin metodoloji dərinliyi, rəqəmsallaşma səviyyəsi və riskəsaslı yanaşmanın institusionallaşması ilə birbaşa bağlıdır.

Müqayisəli təhlil sübut edir ki, Azərbaycan qida nəzarəti qiymətləndirmə alətlərinin formalaşdırılması baxımından mühüm institusional baza yaratmışdır. Lakin FAO və AB ölkələri ilə müqayisədə bu alətlərin metodoloji dərinliyi, riskəsaslı analitik komponentləri və rəqəmsal inteqrasiyası hələ də təkmilləşdirmə mərhələsindədir. Buna görə də, qida nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin artırılması üçün qiymətləndirmə alətlərinin yalnız say və normativ uyğunluq baxımından deyil, keyfiyyət, proqnozlaşdırma və qərarvermə dəstəyi funksiyaları baxımından da inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Aparılan təhlil əsasında aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

- qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi üçün vahid milli indikatorlar dəstinin hazırlanması;
- riskəsaslı qiymətləndirmənin normativ sənədlərdə daha geniş əks olunması;
- laboratoriya nəticələrinin sosial-iqtisadi analizlərlə inteqrasiyası;
- dövlət və özəl sektor arasında məlumat mübadiləsinin institusional gücləndirilməsi.

Bu tədbirlər qida təhlükəsizliyi sahəsində qərar qəbuletmənin elmi əsaslarını möhkəmləndirəcək və sistemin şəffaflığını artıracaqdır.

Nəticə

Məqalədə aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda qida nəzarəti sistemi institusional baxımdan mühüm inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Lakin qiymətləndirmə alətlərinin təkmilləşdirilməsi olmadan bu sistemin uzunmüddətli effektivliyi təmin edilə bilməz. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, riskəsaslı, rəqəmsal və inteqrasiya olunmuş qiymətləndirmə modelləri qida təhlükəsizliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətlərinin davamlı təkmilləşdirilməsi insan sağlamlığının qorunması və qida sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi. Qida təhlükəsizliyi haqqında hesabat. – Bakı, 2023. – 56 s.
2. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu. Qida təhlükəsizliyi üzrə illik hesabat. – Bakı, 2024.
3. Əliyev S.H. Qida təhlükəsizliyi və dövlət nəzarətinin iqtisadi mexanizmləri. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2018. – 214 s.
4. Hüseynov R.Q. Qida təhlükəsizliyi sisteminin institusional əsasları. // Azərbaycan Aqrar Elmi Jurnalı. – 2019. – №3. – s. 84–92.
5. Məmmədov A.İ. Azərbaycanda aqrar-ərzaq bazarının tənzimlənməsi problemləri. – Bakı: Elm, 2016. – 168 s.
6. Rzayev İ.Ə. Qida təhlükəsizliyində laborator nəzarətin rolu və perspektivləri. // Qida və Biotexnologiya Problemləri. – 2021. – №2. – s. 98–107.
7. Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft (BMEL). *Jahresbericht zur Lebensmittelüberwachung 2022*. – Berlin : BMEL, 2022. – 180 S. – S. 54.
8. European Food Safety Authority. *EFSA Strategy 2021–2027: Safe food today and tomorrow*: scientific report. – Parma : EFSA, 2021. – 72 p. – P. 64.
9. FAO. Food control systems assessment. – Rome: FAO, 2018. – 120 p.
10. FAO/WHO. Principles and methods for food safety risk analysis. – Rome, 2019. – 98 p.
11. FAO. (2022). Food safety management guidelines. Rome.
12. Henson S., Caswell J. Food safety regulation // Journal of Agricultural Economics. – 1999. – Vol.50, No.3. – P.589–603.
13. Kitchin, R. *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures and Their Consequences*. – London : SAGE Publications, 2014. – 222 p. – P. 91.
14. OECD. Regulatory enforcement and inspections. – Paris: OECD, 2020.
15. https://www.stat.gov.az/
16. https://afsa.gov.az/
17. https://www.afsi.gov.az/
18. https://atm.gov.az/

Арзу Беюкага кызы Ибрагимли
преподаватель Бакинского Государственного
Университета, кандидат наук
Электронная почта: arzushka777@gmail.com

Улучшение инструментов для оценки системы контроля продуктов питания в Азербайджане

Резюме

Цель исследования: Целью исследования является анализ действующих инструментов оценки системы контроля пищевой продукции в Азербайджане, определение уровня их эффективности и научное обоснование направлений их совершенствования на основе международного опыта (FAO, WHO, EFSA).

Методология исследования: В исследовании использованы системный подход, институциональный и сравнительный анализ, анализ статистических данных, обзор нормативно-правовых актов, а также методы риск-ориентированной оценки и анализа индикаторов.

Практическая значимость исследования: Результаты исследования могут быть использованы при совершенствовании государственной политики в сфере контроля пищевой продукции, повышении эффективности контрольных механизмов, оптимизации лабораторных и мониторинговых инструментов и модернизации нормативно-правовой базы.

Результаты исследования: В ходе исследования выявлены основные сильные и слабые стороны инструментов оценки, применяемых в системе контроля пищевой продукции Азербайджана, определены пробелы в области оценки рисков, цифрового мониторинга и показателей эффективности, а также предложены научно обоснованные рекомендации по их устранению.

Оригинальность и научная новизна исследования: Научная новизна исследования заключается в применении комплексного, индикаторного и риск-ориентированного подхода к оценке системы контроля пищевой продукции в Азербайджане, а также в разработке концептуальной модели интеграции национальных и международных механизмов оценки.

Ключевые слова: контроль пищевой продукции, инструменты оценки, риск-ориентированный подход, пищевая безопасность, институциональные реформы, цифровой мониторинг.

Arzu Boyukagha Ibrahimli
teacher of Baku State University, PhD
Email: arzushka777@gmail.com

Improvement of tools for evaluation of food control system in Azerbaijan

Summary

Purpose of the study: The main purpose of the study is to analyze the existing assessment tools of the food control system in Azerbaijan, determine their effectiveness, and scientifically substantiate directions for improving these tools based on international experience (FAO, WHO, EFSA).

Methodology of the study: The research applies a systemic approach, institutional and comparative analysis, statistical data analysis, review of regulatory and legal documents, as well as risk-based assessment and indicator analysis methods.

Practical significance of the study: The findings can be used to improve public policy in the field of food control, enhance the efficiency of control mechanisms, optimize laboratory and

monitoring tools, and modernize the regulatory framework.

Results of the study: The study identifies the main strengths and weaknesses of the assessment tools used in Azerbaijan's food control system, reveals gaps in risk assessment, digital monitoring, and performance indicators, and proposes scientifically grounded recommendations to address these gaps.

Originality and scientific novelty of the study: The scientific novelty lies in the application of a comprehensive, indicator-based and risk-oriented approach to assessing the food control system in Azerbaijan, as well as in developing a conceptual model for integrating national and international assessment mechanisms.

Key words: food control, assessment tools, risk-based approach, food safety, institutional reforms, digital monitoring.

UOT: 33.504.004

Ləman Adil qızı HƏZİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
Leman222@bk.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.032

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılmasının mövcud vəziyyətini təhlil etmək, bu prosesə təsir edən iqtisadi və institusional amilləri müəyyənləşdirmək və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi perspektivlərini elmi əsaslarla qiymətləndirməkdir.

İşin metodologiyası rəsmi statistik məlumatların müqayisəli və dinamik təhlilinə, aqrar sahədə rəqəmsal göstəricilərin ekonometrik qiymətləndirilməsinə, eləcə də beynəlxalq təcrübənin analizi və sistemli yanaşma metodlarına əsaslanır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr aqrar sahədə rəqəmsal texnologiyaların səmərəli tətbiqi üçün strateji qərarların hazırlanmasında, dövlət proqramlarının təkmilləşdirilməsində və fermerlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında praktik əsas kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aqrar sahədə rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi məhsuldarlığın artmasına, resurslardan səmərəli istifadəyə və kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə real imkanlar yaradır, lakin bunun üçün infrastruktur, maliyyələşmə və kadr potensialının gücləndirilməsi zəruridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılmasının genişləndirilməsi perspektivlərinin kompleks və sistemli yanaşma əsasında qiymətləndirilməsi, həmçinin bu istiqamətdə iqtisadi və institusional amillərin qarşılıqlı təsirinin elmi əsaslarla təhlil edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: aqrar sahə, rəqəmsallaşma, kənd təsərrüfatında innovasiyalar, infrastruktur, kənd təsərrüfatı.

Giriş

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı iqtisadiyyatın bütün sahələrində transformasiya proseslərini gücləndirmişdir. Rəqəmsallaşma təkcə sənaye və xidmət sektorunda deyil, həm də kənd təsərrüfatında yeni inkişaf imkanları yaratmışdır. Xüsusilə qlobal ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin artması fonunda aqrar sektorun modernləşdirilməsi strateji prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığın artırılması, resurslardan səmərəli istifadə və istehsal risklərinin azaldılması baxımından mühüm rol oynayır.

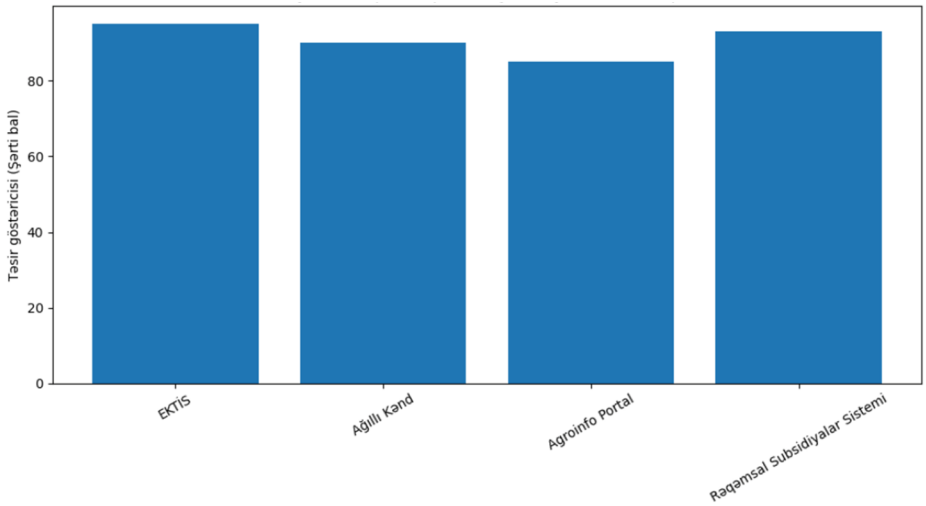
Azərbaycanda da aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi xüsusi yer tutur. Müasir texnologiyaların tətbiqi fermerlərə istehsal proseslərini daha dəqiq planlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, peyk monitorinqi və sensor texnologiyaları vasitəsilə torpaq rütubəti, temperatur və qida maddələrinin miqdarı müəyyən edilərək optimal suvarma və gübrələmə strategiyaları formalaşdırılır. Eyni zamanda, süni intellekt əsaslı analitik sistemlər bitki xəstəliklərini erkən mərhələdə aşkar etməyə və zərərvericilərlə mübarizə tədbirlərini vaxtında həyata keçirməyə kömək edir [6].

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yalnız texniki səmərəliliyi artırmaqla kifayətlənmir, həm də kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Elektron xidmətlərin genişlənməsi fermerlərin dövlət dəstəyi proqramlarına çıxışını asanlaşdırır, bazar məlumatlarına operativ çıxış isə satış prosesini optimallaşdırır [6]. Beləliklə, aqrar sahədə rəqəmsallaşma həm iqtisadi, həm də

ekoloji baxımdan dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm vasitəyə çevrilir. Buna görə də Azərbaycanda aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılmasının genişləndirilməsi perspektivlərinin elmi baxımdan araşdırılması aktual və vacib tədqiqat istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycanda rəqəmsallaşma layihələri və proqramları

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılması dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi inkişaf etdirilir. Son illərdə kənd təsərrüfatında rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi məqsədilə bir sıra dövlət proqramları və innovativ layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələr aqrar sektorun səmərəliliyini artırmaq, fermerlərin dövlət xidmətlərinə çıxışını asanlaşdırmaq və istehsal proseslərində şəffaflığı təmin etmək məqsədi daşıyır. Rəqəmsal transformasiya həm iqtisadi effektivliyi artırır, həm də kənd yerlərinin sosial inkişafına müsbət təsir göstərir [2, s.23].

Qrafik 1. Azərbaycanda aqrar rəqəmsallaşma layihələri

Mənbə: *İnternet resursları əsasında hazırlanmışdır.*

Bu istiqamətdə ən mühüm layihələrdən biri Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS)-dir. Bu sistem aqrar sahədə idarəetmənin rəqəmsallaşdırılmasına yönəlmiş vahid məlumat platformasıdır. EKTİS fermerlərə kənd təsərrüfatı resurslarını onlayn sifariş etmək, dövlət qurumlarına elektron müraciətlər göndərmək və subsidiyalar üçün müraciət prosesini asanlaşdırmaq imkanı verir. Sistem vasitəsilə torpaq sahələri, əkin strukturu və istehsal göstəriciləri barədə məlumatlar mərkəzləşdirilmiş bazada saxlanılır. Bu isə qərar qəbuletmə prosesində məlumat şəffaflığını artırır və inzibati prosedurları sadələşdirir.

2020-ci ildən etibarən aqrar subsidiyaların verilməsi tamamilə rəqəmsal platforma üzərindən həyata keçirilir. Prezidentin müvafiq fərmanı ilə təsdiqlənmiş qaydalara əsasən, bitkiçilik, heyvandarlıq, toxumçuluq, arıçılıq və baramaçılıq üzrə dövlət dəstəyi EKTİS vasitəsilə təqdim olunur. Fermerlər sistemdə mövcud olan kalkulyator vasitəsilə subsidiya məbləğini əvvəlcədən hesablaya bilir və müraciət prosesini onlayn formada tamamlayırlar. Bu yanaşma korrupsiya risklərini azaldır və dövlət dəstəyinin daha ünvanlı bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Statistik məlumatlara görə, 2020-ci ildə EKTİS-də yüz minlərlə fermer qeydiyyatdan keçmiş, sonrakı illərdə isə bu rəqəm daha da artmışdır ki, bu da sistemin populyarlığını göstərir [2, s.23].

Digər mühüm təşəbbüs “Ağıllı kənd” konsepsiyasıdır. Bu layihə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində həyata keçirilir və kənd yaşayışının müasir texnologiyalar əsasında təşkilini nəzərdə tutur. Ağıllı kənd modellərində yaşayış infrastrukturu, enerji təminatı, kənd təsərrüfatı istehsalı və sosial xidmətlər rəqəmsal idarəetmə prinsipləri ilə təşkil edilir. Bu layihənin ilk nümunələrindən biri Zəngilan rayonunun Ağalı kəndidir. Burada sakinlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün günəş enerjisi, ağıllı suvarma sistemləri və rəqəmsal xidmətlər tətbiq edilmişdir. Layihə beynəlxalq səviyyədə də təqdim olunaraq Azərbaycanın innovativ kənd inkişaf modeli kimi tanıdılmışdır.

Bundan əlavə, aqrar sahədə maarifləndirmənin artırılması məqsədilə rəqəmsal informasiya platformaları yaradılmışdır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən fəaliyyət göstərən agroinfo.az portalı fermerlərə aqrotexniki tövsiyələr, iqlim məlumatları və yeni texnologiyalar haqqında məlumatlar təqdim edir. Bu platformalar vasitəsilə fermerlər müasir əkin metodları, bitki mühafizəsi və məhsuldarlığın artırılması üsulları barədə operativ məlumat əldə edə bilirlər. Nəticədə, rəqəmsal platformalar kənd təsərrüfatında bilik bazasının genişlənməsinə və idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə töhfə verir [5, s.77].

Ümumilikdə, Azərbaycanda həyata keçirilən rəqəmsallaşma layihələri aqrar sektorun modernləşdirilməsinə və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə mühüm töhfə verir. Gələcəkdə bu layihələrin süni intellekt, böyük verilənlər analitikası və peyk texnologiyaları ilə inteqrasiyası aqrar sahənin daha da inkişafına şərait yaradacaqdır.

Mövcud çətinliklər və çağırışlar

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılması geniş potensiala malik olsa da, bu proses bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklərlə müşayiət olunur. Əsas problemlərdən biri kənd yerlərində rəqəmsal infrastrukturun yetərincə inkişaf etməməsidir. Şəhər və kənd əraziləri arasında internetə çıxış imkanları və əlaqə keyfiyyəti baxımından ciddi fərqlər mövcuddur. Bəzi rayon mərkəzlərində yüksək sürətli fiber-optik internet xidmətləri mövcud olsa da, ucqar kəndlərdə genişzolaqlı internetin olmaması rəqəmsal xidmətlərdən istifadənin məhdudlaşmasına səbəb olur. Kənd sakinləri daha çox mobil internet və ya aşağı sürətli bağlantılardan istifadə etdikləri üçün real vaxt rejimində məlumat mübadiləsi və rəqəmsal platformalara çıxış çətinləşir. Telekommunikasiya şirkətləri kəndlərdə şəbəkə infrastrukturunun qurulması zamanı texniki problemlərlə üzləşir; relyef şəraiti, torpağın xüsusiyyətləri və uzun icazə prosedurları layihələrin həyata keçirilməsini ləngidir. Eyni zamanda, bəzi kənd bölgələrində rabitə xidmətlərinin qiymətinin yüksək olması da əhalinin rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsini məhdudlaşdırır [5, s.77].

Digər mühüm problem kənd əhalisi arasında rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Aparılan sorğular göstərir ki, əhali internetə əsasən smartfon vasitəsilə çıxış edir, lakin müasir texnologiyaların tam mənimsənilməsi xüsusilə yaşlı nəsil üçün çətinlik yaradır. Bir çox kənd sakinləri elektron xidmətlərdən, aqrar platformalardan və onlayn ticarət sistemlərindən istifadə bacarıqlarının məhdud olduğunu qeyd edirlər. Buna görə də aqrar rəqəmsallaşmanın uğurlu tətbiqi üçün təlim və maarifləndirmə proqramlarının genişləndirilməsi zəruridir. Dünya Bankının tövsiyələrinə əsasən, kənd icmalarında rəqəmsal savadlılıq proqramları təşkil edilməli, bu proqramlar həm sadə kompüter istifadə bacarıqlarını, həm də daha peşəkar səviyyədə məlumat analitikası və elektron ticarət vərdişlərini əhatə etməlidir.

Maliyyə resurslarının məhdudluğu da mühüm çağırışlardan biridir. Aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması üçün müasir texnologiyaların alınması, infrastrukturun qurulması və kadr hazırlığı böyük investisiyalar tələb edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstək proqramları və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının layihələri bu istiqamətdə müsbət rol oynasa da, uzunmüddətli perspektivdə özəl sektorun və aqrar startapların iştirakı daha geniş olmalıdır. Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq qurumların dəstəyi ilə həyata keçirilən proqramlar kənd yerlərinin rəqəmsal ehtiyaclarının öyrənilməsinə və müvafiq texnoloji həllərin tətbiqinə imkan yaradır. Lakin davamlı inkişafın təmin olunması üçün innovativ biznes modellərinin və özəl investisiyaların cəlb edilməsi vacibdir [3, s.98].

Nəticə etibarilə, aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi texnoloji imkanlarla yanaşı, sosial, iqtisadi və institusional problemlərin həllini də tələb edir. İnfrastrukturun inkişafı, rəqəmsal təhsilin genişləndirilməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması bu çağırışların aradan qaldırılmasında əsas istiqamətlər kimi çıxış edir.

Gələcək perspektivlər: süni intellekt və innovasiyalar

Aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın növbəti dalğası süni intellekt (AI), böyük verilənlər, aqrolaboratoriya texnologiyaları və kosmik müşahidə üsulları ilə bağlıdır. Azərbaycanda bu istiqamətlərə artıq start verilib. Məsələn, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və partnerlər tərəfindən həyata keçirilən

“Aqrar Süni İntellekt” layihəsi torpaq, bitki, iqlim və suvarma parametrlərini təhlil edəcək AI modellərinin hazırlanmasını nəzərdə tutur [4, s.45]. Layihə çərçivəsində fermerlər WhatsApp kanalı vasitəsilə don, xəstəlik, zərərverici və hava şəraiti ilə bağlı məlumat almağa başlayacaqlar. Bu, mobil texnologiyanın aqrar sahibkarlıqda canlı istifadəsinə ilkin nümunədir.

Böyük verilənlər və analitika da perspektiv sahələrdəndir. Sahə sensorları, peyk görüntüləri və bazar məlumatları toplanaraq aqrar məhsuldarlıq proqnozları, torpaq və suvarma strategiyaları formalaşdırılacaq. Məsələn, Avropa və İsraildə bu gün artıq fermerlər peyklə müşahidə edilən və real vaxt rejimində təhlil edilən datadan istifadə edərək subsidiya mənbələrini müəyyənləşdirir. Azərbaycanın da peyk texnologiyalarını (Azersky, Azercosmos və s.) kənd təsərrüfatında istifadə etməsi planlaşdırılır.

Aqrar startaplar ekosistemi sürətlə inkişaf edir. 2026-cı ilin fevralında keçirilən IV Aqrar Startaplar və İnnovasiya Forumunda yerli startapçılar süni intellektə əsaslanan suvarma sistemləri, aqrorobotlar, torpaq və məhsul monitorinqi həlləri, ağıllı istixana texnologiyaları və rəqəmsal aqrar platformalarını təqdim etmişdir. Tədbirdə vurğulanıb ki, son illər kənd təsərrüfatında innovativ və rəqəmsal yanaşmaların tətbiqi genişlənir və nazirlik startaplara dəstəyini artırmağı planlaşdırır. Bu, gənc mütəxəssislərin yeni texnologiyalara marağını artırır və fermerlərin belə yeniliklərdən yararlanmasını təşviq edir.

Rəqəmsal təhsil də gələcək perspektivlərdə xüsusi rol oynayacaq. Hazırda Azərbaycanda 4-cü Sənaye İnqilabı Akademiyası çərçivəsində geniş onlayn tədris proqramları həyata keçirilir. Məsələn, dünya brendli Coursera platforması ilə əməkdaşlıqla 4IR Akademiyasına qoşulan 10 mindən çox vətəndaş artıq süni intellekt, böyük verilənlər, bulud texnologiyaları və digər müasir ixtisaslardan kurslar keçərək sertifikatlar qazanıb. Bu təşəbbüs ucqar bölgələrdə də internetə çıxış imkanları olan hər kəsi əhatə edir və kəndli gənclərin rəqəmsal bacarıqlarını yüksəltməyi hədəfləyir. Nəticədə, aqrar sektorda ixtisaslı işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi təmin olunacaq [1, s.11].

Beləliklə, gələcəkdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında IoT (əşyaların interneti), böyük data analitikası, peyk müşahidələri, robot texnikası və süni intellekt kimi texnologiyalar daha geniş tətbiq olunacaq. Məsələn, dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyaları (presiz əkinçilik) suvarma və gübrələmə planlarını optimallaşdırmaqla məhsuldarlığı artıracaq. Dövlət Araşdırmalar Mərkəzinin ekspertləri bildirir ki, dövlət dəstəyi və rəqəmsal infrastrukturun inkişafı sayəsində aqrar sahədə innovasiyaların tətbiqi sürətlənəcək, modernləşdirilmiş təhsil və startapların təşviqi ilə sektorda rəqabət qabiliyyəti xeyli yüksələcək.

Qlobal təcrübə və Azərbaycanın faydası

Qlobal təcrübə sübut edir ki, aqrar sahədə rəqəmsal və yüksək texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığın artmasına, resurslardan daha səmərəli istifadəyə və ixrac potensialının genişlənməsinə ciddi təsir göstərir. Xüsusilə innovativ kənd təsərrüfatı modeli ilə seçilən Niderland bu sahədə ən uğurlu nümunələrdən biridir. Kiçik əraziyə malik olmasına baxmayaraq, bu ölkə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına görə dünyada aparıcı mövqedədir. Bunun əsas səbəbi torpaq sahəsinin genişliyi deyil, elmi əsaslı idarəetmə, yüksək dəqiqlikli aqrotexnologiyalar və rəqəmsal həllərin sistemli tətbiqidir.

Niderlandın aqrar uğur modelində elmin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Wageningen University & Research kənd təsərrüfatı və qida təhlükəsizliyi sahəsində aparıcı tədqiqat mərkəzlərindən biri kimi tanınır [4, s.45]. Burada bitkilərin böyümə dinamikası, işıqlandırma spektrlərinin təsiri, karbon qazının səviyyəsi, torpaq rütubəti və qida maddələrinin balansı kimi amillər kompleks şəkildə öyrənilir. Sensorlar və avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə toplanan böyük həcmli məlumatlar (big data) analiz edilərək optimal istehsal modeli formalaşdırılır. Bu yanaşma nəticəsində suya, gübrəyə və enerjiyə qənaət etməklə daha yüksək məhsul əldə olunur.

Şəkil 1. Azərbaycanda rəqəmsallaşma proqramları

Mənbə: *İnternet resursları əsasında hazırlanmışdır.*

Təqdim olunan şəkildə fiqurlar Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşma prosesini və texnoloji innovasiyaların kənd təsərrüfatına təsirini əks etdirir. Ümumilikdə bu vizual materiallar ölkədə kənd təsərrüfatının ənənəvi modeldən rəqəmsal və texnoloji əsaslı modelə keçidini göstərir. Şəkillərdə əsas vurğulanan istiqamətlər peyk texnologiyaları, dron monitorinqi, elektron xidmətlər və smart kənd təsərrüfatı həlləridir. Birinci fiqurda peyk və dron texnologiyalarının istifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu texnologiyalar torpağın vəziyyətinin monitorinqi, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması və zərərvericilərin erkən aşkarlanması üçün vacibdir. Bu, kənd təsərrüfatında dəqiq əkinçilik konsepsiyasının tətbiqini göstərir. Müasir dövrdə bu yanaşma resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və istehsal risklərini azaldır. İkinci və üçüncü fiqurlarda elektron xidmət sistemləri və mobil texnologiyaların tətbiqi nümayiş etdirilir. Fermerlərin onlayn platformalar vasitəsilə subsidiyalar əldə etməsi, məlumat bazalarına çıxış imkanları rəqəmsal idarəetmənin inkişaf etdiyini göstərir. Bu yanaşma kənd təsərrüfatında şəffaflığı artırır və dövlət dəstəyinin daha effektiv paylanmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, mobil texnologiyaların istifadəsi kənd sakinlərinin informasiya resurslarına çıxışını asanlaşdırır. Sonuncu fiqur isə süni intellekt və rəqəmsal təhsil platformalarının rolunu vurğulayır. Bu, aqrar sahədə insan kapitalının inkişafının vacibliyini göstərir. Gələcək kənd təsərrüfatı istehsalında texnoloji biliklərə malik kadrların hazırlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nəticə olaraq, fiqurlar Azərbaycanın aqrar sektorunda rəqəmsallaşma strategiyasının əsas istiqamətlərini nümayiş etdirir. Texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığın artırılması, ekoloji davamlılığın təmin edilməsi və kənd əhalisinin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi baxımından böyük perspektivlər yaradır. Gələcəkdə bu proseslərin daha da genişlənməsi gözlənilir.

Azərbaycan üçün bu təcrübə mühüm istiqamətlər müəyyən edir. İlk növbədə, istixana təsərrüfatlarında Hollandiya tipli ağıllı idarəetmə sistemlərinin qurulması məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Temperatur, rütubət və işıq rejiminin avtomatik tənzimlənməsi, damcılı suvarma və qida maddələrinin dəqiq dozalanması həm xərcləri azaldar, həm də məhsulun keyfiyyətini yüksəldər. Bununla yanaşı, aqrar tədqiqat və inkişaf (R&D) istiqamətində universitet–özəl sektor

əməkdaşlığının gücləndirilməsi vacibdir. Yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğun innovativ həllərin hazırlanması uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü yarada bilər [7].

Avropa məkanında geniş yayılan “ağıllı kəndlər” konsepsiyası da Azərbaycan üçün aktualdır. Bu model kənd yerlərində rəqəmsal infrastrukturun inkişafını, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqini və dövlət xidmətlərinin elektron platformalar üzərindən göstərilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycanda həyata keçirilən Ağalı smart kənd layihəsi bu baxımdan mühüm nümunədir. Burada alternativ enerji, ağıllı suvarma və rəqəmsal idarəetmə elementləri tətbiq olunur.

Beləliklə, qlobal təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması Azərbaycanın aqrar sektorunda texnoloji modernləşməni sürətləndirə, məhsuldarlığı və ixrac potensialını artıraraq davamlı inkişaf məqsədlərinə töhfə verə bilər.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul olunmuşdur. Xüsusilə son illərdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatında idarəetmənin effektivliyini artırmaq, məhsuldarlığı yüksəltmək və bazar şəffaflığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan hökuməti bu sahədə elektron xidmətlərin genişləndirilməsi, innovativ kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi və fermerlərin texnoloji biliklərinin artırılması istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirir.

Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) aqrar rəqəmsallaşmanın əsas alətlərindən biri hesab olunur. Bu platforma vasitəsilə fermerlər subsidiyalar, torpaq qeydiyyatı, toxum və gübrə təminatı kimi xidmətlərdən rahat şəkildə yararlana bilirlər. Rəqəmsal subsidiyalaşdırma mexanizmi isə dövlət dəstəyinin daha şəffaf və ünvanlı şəkildə paylanmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, aqrar sahəyə aid onlayn portallar və məlumat platformaları fermerlərin bazar qiymətləri, hava şəraiti və texnoloji yeniliklər haqqında operativ məlumat əldə etməsini asanlaşdırır.

Digər mühüm istiqamət “ağıllı kənd” layihələrinin inkişafıdır. Bu layihələr kənd yerlərində sosial xidmətlərin, enerji təchizatının və istehsal proseslərinin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə idarə olunmasını nəzərdə tutur. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı təlim proqramları isə fermerlərin müasir texnologiyalardan istifadə bacarıqlarını artırmağa yönəlmişdir.

Gələcək inkişaf üçün infrastrukturun genişləndirilməsi, xüsusilə kənd yerlərində sürətli internet şəbəkəsinin yaradılması vacibdir. Bununla yanaşı, rəqəmsal savadlılığın artırılması və aqrar startapların dəstəklənməsi sektorda innovativ həllərin yaranmasına stimul verə bilər. Ekspertlər hesab edir ki, dövlət investisiyaları və özəl sektorun iştirakı aqrar texnologiyaların tətbiqini sürətləndirəcək. Nəticədə Azərbaycan kənd təsərrüfatı yüksək texnologiyalara əsaslanan, rəqabətqabiliyyətli və davamlı inkişaf edən sektora çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, T. (2020). Rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişaf məsələləri. Aqrar iqtisadiyyat və idarəetmə, (42), 7–12.
2. Əsədov, Z. R. (2021). Aqrar sahənin inkişafında rəqəmsallaşdırmanın yeri və rolu. Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı, (37).
3. Hüseynov, R. (2021). Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf potensialı və onun reallaşdırılması. Kənd təsərrüfatının İqtisadiyyatı, (1), 96–102.
4. Hüseynov, R. (2023). Azərbaycanda rəqəmsal mühit və smart aqrar sektorun formalaşdırılması məsələləri. İpək Yolu, (3), 41–47.
5. Qurbanov, A. (2021). Aqrar bazarın inkişafında dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri. Aqrar təsərrüfatların inkişafının yeni istiqamətləri və ətraf mühitin mühafizəsi (səh. 76). Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan
6. https://atm.gov.az/az/news/161/ektis-sistemi-fermerlere-elave-hansi-imkanlar-yara/#:~:text
7. https://oxu.az/cemiyyet/agilli-kend-nedir-ve-azerbaycan-ucun-ne-ved-edir-arasdirma-foto#:~:text

Laman Adil Haziyeva
PhD-student, ACU
Leman222@bk.ru

Prospects for expanding digitalization of the agricultural sector in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to analyze the current state of digitalization of the agricultural sector in Azerbaijan, to identify economic and institutional factors affecting this process, and to assess the prospects for expanding the application of digital technologies on a scientific basis.

The methodology of the work is based on comparative and dynamic analysis of official statistical data, econometric evaluation of digital indicators in the agricultural sector, as well as analysis of international experience and systematic approach methods.

The applied significance of the study is that the results obtained can be used as a practical basis for the preparation of strategic decisions for the effective application of digital technologies in the agricultural sector, improving state programs and increasing the competitiveness of farmers.

The results of the study show that the widespread application of digital technologies in the agricultural sector creates real opportunities for increasing productivity, efficient use of resources and increasing the competitiveness of agriculture, but for this it is necessary to strengthen infrastructure, financing and human resources.

The originality and scientific novelty of the study lies in the assessment of the prospects for expanding the digitalization of the agricultural sector in Azerbaijan based on a complex and systematic approach, as well as the scientific analysis of the interaction of economic and institutional factors in this direction.

Key words: agricultural sector, digitalization, innovations in agriculture, infrastructure, agriculture

Ламан Адиль кызы Хазиева
докторант, АУК
Leman222@bk.ru

Перспективы расширения цифровизации сельскохозяйственного сектора в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – анализ текущего состояния цифровизации аграрного сектора в Азербайджане, выявление экономических и институциональных факторов, влияющих на этот процесс, и оценка перспектив расширения применения цифровых технологий на научной основе.

Методология работы основана на сравнительном и динамическом анализе официальных статистических данных, эконометрической оценке цифровых показателей в аграрете, а также анализе международного опыта и методах системного подхода.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что полученные результаты могут быть использованы в качестве практической основы для подготовки стратегических решений по эффективному применению цифровых технологий в аграре, совершенствованию государственных программ и повышению конкурентоспособности фермеров.

Результаты исследования показывают, что широкое применение цифровых технологий в аграре создает реальные возможности для повышения производительности, эффективного использования ресурсов и повышения конкурентоспособности сельского хозяйства, но для этого необходимо укрепление инфраструктуры, финансирования и кадровых ресурсов.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в оценке перспектив расширения цифровизации сельскохозяйственного сектора в Азербайджане на основе комплексного и системного подхода, а также в научном анализе взаимодействия экономических и институциональных факторов в этом направлении.

Ключевые слова: сельскохозяйственный сектор, цифровизация, инновации в сельском хозяйстве, инфраструктура, агропромышленность

UOT 330.341.1

Aytən Faris qızı ƏBDÜRRƏHMANOVA
AR Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi, i.f.d.
e-mail: ayten.abdullayeva1995@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.040

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ EMAL SƏNAYESİNDƏ İNNOVASİYA SAHİBKARLIĞININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNİN İQTİSADİ METOD VƏ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – innovasiyayönümlü iqtisadiyyata sürətli keçidi təmin etmək üçün emal sənayesində innovasiya sahibkarlığının səmərəli təşkili və idarə edilməsini təmin etməyə imkan verə biləcək nəzəri-metodoloji və praktiki tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir**.**

Tədqiqatın metodologiyası – mövcud normativ-hüquqi bazanı əsas götürərək beynəlxalq təcrübəyə baxılmış,müqayisəli təhlil, qruplaşdırma metodlarından istifadəyə üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – dünyada və ölkəmizdə hazırkı vəziyyəti nəzərə alaraq emal sənayesində innovasiya sahibkarlığını səmərəli təşkil etməkdir.

Tədqiqatın nəticələri - İnnovasiya sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Emal sənayesinin innovativ inkişafı üçün məqsədli dövlət proqramının işlənilməsi və həyata keçirilməsi bütünlükdə sahənin innovasiya potensialını gücləndirmiş olacaqdır. Beynəlxalq təcrübədə texnologiyaların transferi və kommersiyalaşdırılması, bununla əlaqədar xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsində klasterlərin formalaşması və inkişafı mühüm rol oynayacaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi -Azərbaycanın emal sənayesinin sıx kooperasiya əlaqələri olan alt sahələrdə yaradılması klasterlərin orada innovasiya aktivliyinin, ixrac imkanlarının artmasına, investisiya imkanlarının yaxşılaşdırılmasına, məqsədli layihələrin və proqramların həyata keçirilməsinə, innovasiya fəaliyyətinin şaxələndirilməsinə, innovativ infrastrukturun inkişafına, qalıq məhsulun həcminin minimuma endirilməsinə, subyektlərin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə, kadr potensialından səmərəli istifadəyə və innovasiya sahibkarlığının innovativ inkişaf strategiyasının işlənməsi və həyata keçirilməsinə imkan vermiş olacaqdır.

Açar sözlər: emal sənayesi, innovasiya sahibkarlığı, klaster, beynəlxalq təcrübə.

Giriş

Son 25 ildə Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən sistemli sosial-iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın davamlılığının, onun maliyyə təminatının güclənməsinə və sürətlə müasirləşməsinə, qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiyanın sürətlənməsinə və nəhayət, bunların nəticəsi olaraq innovasiya yönümlü inkişafa hədəflənmişdir. Qeyd edək ki, 2025-ci ilin “Qlobal İnnovasiya İndeksi” üzrə Azərbaycanın reytinqi 2024-cü illə müqayisədə 2025-ci ildə 94-cü yerdə, “innovasiya resursları” alt indeksi üzrə üç pillə yaxşılaşaraq 76-cı yerdə qərarlaşıb. Bu irəliləyişə ölkədə aparılan infrastruktur islahatları, makroiqtisadi sabitlik, əmək bazarının təşkili, sosial sferalarda İKT-dən istifadə, enerji təhlükəsizliyi sahələrində görülən işlər nəticəsində nail olunmuşdur **(13)**. Əlbəttə ki, Azərbaycan daha yaxşı mövqedə olmaq üçün potensiala malikdir.

Ölkənin emal sənayesinin sahibkarlıq subyektlərində innovasiya məhsulunun xüsusi çəkisinin beynəlxalq səviyyədə tövsiyə edilən astana həddindən kəskin şəkildə aşağı olması, həmin prosesə çoxsaylı təşkilati-iqtisadi, texniki-texnoloji (istehsal) amillərin mənfi təsir göstərdiyini qaçılmaz edir.

Onlardan birincisi, AKDSK-nın hər il orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin xətti rəhbərləri və mütəxəssisləri arasında apardıqları sorğu, digəri isə tərəfimizdən tərtib edilən xüsusi anketin

köməyi ilə keçirdiyimiz sosioloji tədqiqatdır.

Onların məntiqi nəticəsində amillərin xarakterinə görə qruplaşdırılması zamanı müəyyən edilmişdir ki, 2010-2023-cü illərdə orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya aktivliyinə mane olan amillərin orta statistik səviyyəsinin 55,4% - iqtisadi; 28,4% - istehsal və 16,2 % isə digər təşkilati məzmuna malikdir.

Emal sənayesi üzrə rəyi soruşulanların 27,2%-i innovasiyaların tətbiqinə mane olan mühüm iqtisadi amilin müəssisənin öz pul vəsaitinin olmaması, 17,9%-i yeniliklərin dəyərinin yüksək olması, 14,4%-i dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması; 15,0%-i yüksək iqtisadi risk amilini,10,4%-i yeni istehsal edilən məhsullara çəkilən xərclərin ödəmə müddətinin uzun olmasını da qeyd etmişlər.

Tərəfimizdən 50-dən çox sahibkarlıq subyektində apardığımız sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərdi ki, onun əsasını aşağıdakılar şərtləşdirir:

- yeni ideyaların axtarılması və həyata keçirilməsi üçün maliyyə mənbəyinin tapılması və onun əsasında rəqabətqabiliyyətli, innovasiyaya hədəflənən strukturun yaradılması [12];
- yeni imkanların həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının axtarılması;
- investisiya və innovasiyalardan səmərəli istifadə məqsədilə fəaliyyət planının həyata keçirilməsi [8, s.93-98].

Fikrimizcə, həmin boşluqların aradan qaldırılması və innovasiya sahibkarlığının inkişafını təmin etmək üçün yaxın gələcəkdə əsas diqqət innovasiya sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsinin, mövcud forma və metodlarının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasına, innovasiya risklərinin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə, eləcə də müvafiq inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasına yönəldilməlidir.

İnnovasiya sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması

Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasəti və innovativ iqtisadiyyatın qurulmasının vacibliyi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” və onların icrasına hədəflənən müvafiq Strategiyada [1;2], qeyri-neft sektorunun davamlı və ölkənin perspektiv inkişafı məqsədilə “Təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi və universitet klasterlərinin yaradılmasının vacibliyi: universitet klasterinin yaradılması, “təhsil-elm-istehsal” əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri ön plana çəkilmişdir [2]. Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsində isə 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün MİS-in təkmilləşdirilməsi kontekstində - Qanunvericilik *bazasının yeniləşdirilməsi*; innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırıcı mexanizminin işlənib hazırlanması; innovasiyayönümlü regional klasterlərin yaradılması; innovasiya strukturunun təkmilləşdirilməsi kimi vacib prioritetlər nəzərdə tutulmuşdur. Göründüyü kimi, həmin prioritetlər içərisində sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi kontekstində bir sıra təşviq mexanizmlərinin işlənib hazırlanmasının vacibliyi ön plana çəkilmişdir:

- yüksək texnologiya parklarında və biznes inkubatorlarında innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- həm dövlət qurumlarının nəzdində, həm də rezidentlər tərəfindən yaradılan yüksək texnologiya parklarında və biznes inkubatorlarında fəaliyyət göstərən şirkətlərə güzəştlərin tətbiq edilməsi;
- dövlət innovasiya siyasətini müəyyənləşdirən və icra edən əlaqələndirici qurumların fəaliyyətinin koordinasiyası;
- vençur kapitallaşması fəaliyyətinin aparılması üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- innovasiyayönümlü startup layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vençur fondların, eləcə də xarici investorların cəlb edilməsi üçün təşviqedici tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- alternativ maliyyə vəsaitinin və bilik transferinin sistematik qaydada həyata keçirilməsi;
- beynəlxalq standartlar və idarəetmə prosedurları ilə uyğunluğun daha da artırılması [3; s. 75-78].

Fikrimizcə, dövlətin dəstəyi ilə yaradılacaq yeni maliyyələşmə mexanizmlərinin (startupların, vençur fondlarının, angel (mələk) investorların, etimad fondlarının və s.) emal sanayesi müəssisələrində tətbiq edilməsi, orada zəruri innovasiya infrastrukturunun yaradılması nəticə etibarı ilə innovativ sahibkarlığın inkişafına təkan vermiş olacaqdır. Azərbaycanda innovasiya sahibkarlığının davamlı inkişafına təminat yaratmaq üçün “İnnovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi və inkişafı haqqında” Qanunun qəbul edilməsi və emal sənayesinin əsas alt sahələri üzrə uzunmüddətli dövrü əhatə edən innovativ-inkişaf Proqramlarının işlənilməsi və həyata keçirilməsi vacibdir. Həmin proqramda iqtisadiyyatın innovativ inkişaf prioritetlərinin elementləri nəzərə alınmalı və proqrama daxil edilən tədbirlərin icrası kompleks və sistemli yanaşmaya söykənməli və dövlətin innovasiyaya hədəflənən ümumi inkişaf strategiyasını özündə ehtiva etməlidir. Burada başlıca məsələ dövlətin innovasiya strategiyası ilə innovasiya bazarı arasında qarşılıqlı və üzvi əlaqənin yaradılmasıdır.

Azərbaycan hökuməti emal sənayesinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın elmi innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsi üzrə sərt himayəçilik tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu başadüşüləndir, ən azı ona görə ki, Azərbaycanda emal sənayesinin texniki-texnoloji səviyyəsi rəqabətqabiliyyətli və idxalı əvəz edən çoxçeşidli məhsul istehsal etməyə malik deyildir. Eyni zamanda elmi-tədqiqatların istehsalatda tətbiqi prosesi ləng həyata keçirilir. Başqa sözlə, elmlə istehsalat arasında birbaşa üzvi əlaqə hələ də tam təşkil edilməmişdir. “Elm-təhsil-istehsalat-bazar” strateji alyansının fəaliyyəti üçün yeni hüquqi çərçivə qaydası formalaşdırılmalıdır ki, yeni təşkilati-iqtisadi mexanizm çərçivəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf modeli müstəvisində formalaşa bilsin. Buna nail olmaq üçün isə iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvələri ilə mikroiqtisadi aspektdə inklüziv inkişafı arasında sıx üzvi əlaqə yaradılmalıdır ki, iqtisadi şaxələndirmə və rəqabət üçün zəruri olan startup dəyişikliyini həyata keçirmək mümkün olsun.

Deməli, sahibkar elə qabiliyyətə malik olmalıdır ki, qarşıda duran bütün funksiyaları uğurla və daha az xərclə həyata keçirərək bazar iqtisadiyyatının inkişaf edən subyektlərindən birinə çevrilmiş olsun. Həmin qabiliyyətin (səriştənin, bacarığın) bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan elementlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: strateji düşüncə, peşəkarlıq, təşəbbüskarlıq, təşkilatçılıq, mənəvi keyfiyyət, çalışqanlıq və şəxsi mütəşəkkillik.

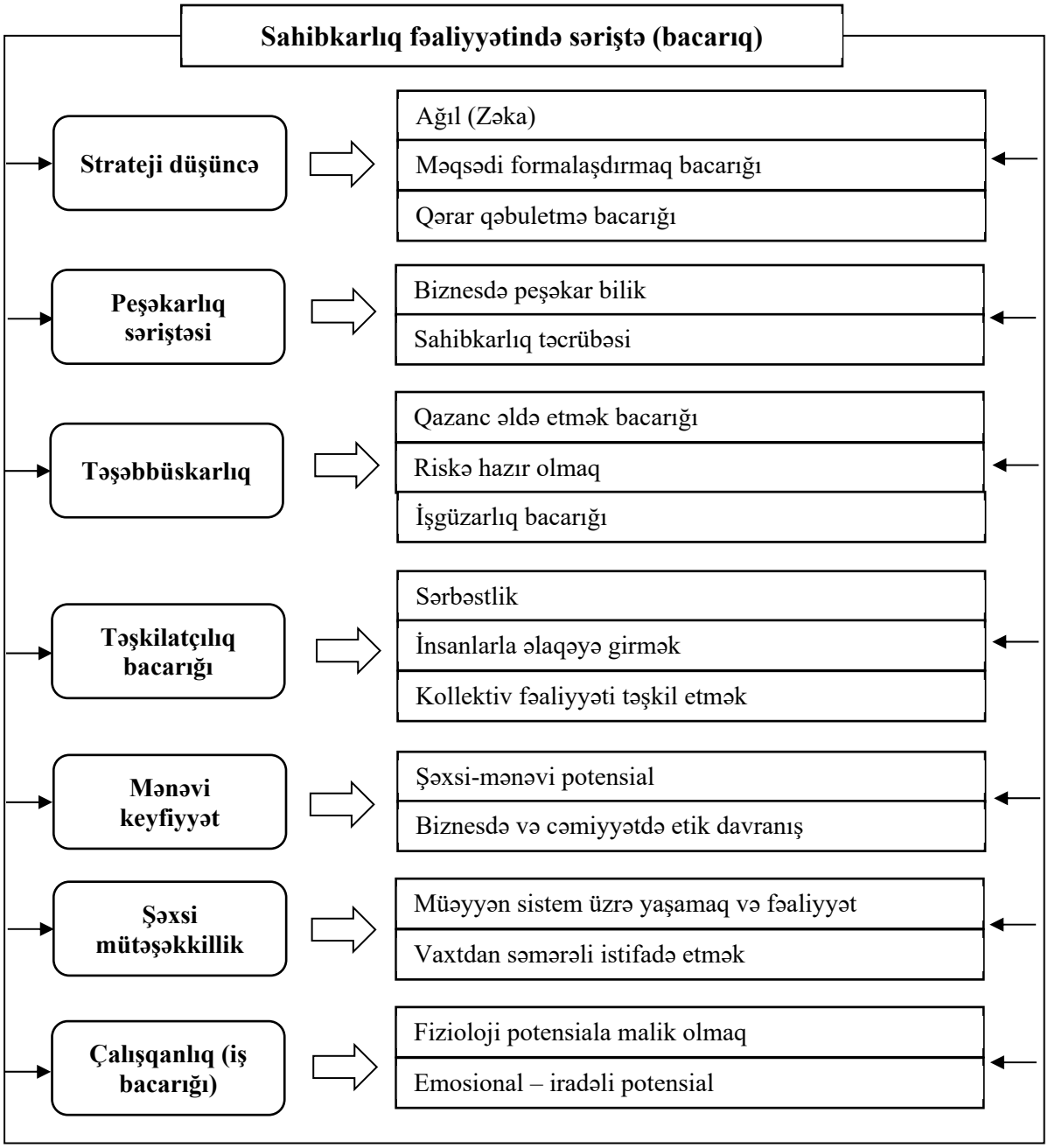
Ölkədə innovasiyayönümlü iqtisadiyyatın dayağı hesab edilən sahibkarlıq fəaliyyəti və onun davamlılığına təminat yaradan innovasiya-investisiya fəaliyyəti nəticə etibarı ilə müəssisələrdə texnoloji innovasiyaların fasiləsiz həyata keçirilməsini, mövcud məhsulların modernləşdirilməsini, yeni məhsulların istehsalını, satış bazarının genişləndirilməsini, elmi-texniki potensialdan istifadənin stimullaşdırılmasını özündə ehtiva edir. Digər tərəfdən, onu da istisna etmək olmaz ki, innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə sahibkar özü maraq göstərməli və elə məhsul (yəni, rəqabətə davamlı) istehsal etməlidir ki, fəaliyyətə yönəldilən investisiyanın ödəmə müddəti qısa zaman kəsiyində təmin edilsin, zəmanətli mənfəət əldə edilsin və toplanmış sərbəst vəsait (kapital) istehsalın daha da genişləndirilməsinə təminat yaratmış olsun.

İnnovasiyayönümlü iqtisadiyyatı formalaşdırmağın başlıca şərti beynəlxalq təcrübə əsasında ölkədə özünün ilkin mərhələsində olan Milli İnnovasiya Sistemini (MİS) yaratmaq və onu inkişaf etdirməkdir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində formalaşan MİS bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Hər bir real şəraitdə MİS-in inkişaf strategiyası dövlətlərin makro-iqtisadi siyasəti, normativ-hüquqi təminatı, birbaşa və yaxud dolayı formada dövlət tənzimlənməsini özündə ehtiva edir.

Tərəfimizdən aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu vaxtadək MİS məfhumuna, onun metodologiyasının işlənilməsinə dair yetkin fikir formalaşmamışdır. İnnovativ inkişaf yoluna qədəm qoyan ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər kontekstində söyləmək olar ki, innovasiya sahibkarlığının dövlət tənzimlənməsinin vacib forması kimi çıxış edəcək MİS-milli sərhədlər çərçivəsində elmi biliklərin və texnologiyaların istehsalı və kommersiyalaşdırılması ilə məşğul olan təşkilati strukturların (sahibkarlıq subyektlərinin, universitetlərin, elmi laboratoriyaların, texnoparkların, inkubatorların, sənaye məhəllələrinin, digər innovasiya infrastrukturunun) qarşılıqlı

əlaqəsinin məcmusudur. Eyni zamanda MİS-hüquqi-maliyyə və sosial xarakterli institutlar kompleksindən ibarət olub, innovasiya prosesinin dinamikliyinə təminat yaradan, milli ənənələrə, köklərə, siyasi və mədəni dəyərlərə söykənən geniş əhatəli mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemdir (10).

Şəkil 1: Sərişdəli sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafının prinsipal modeli
Mənbə: müəllif tərəfindən işlənilmişdir.

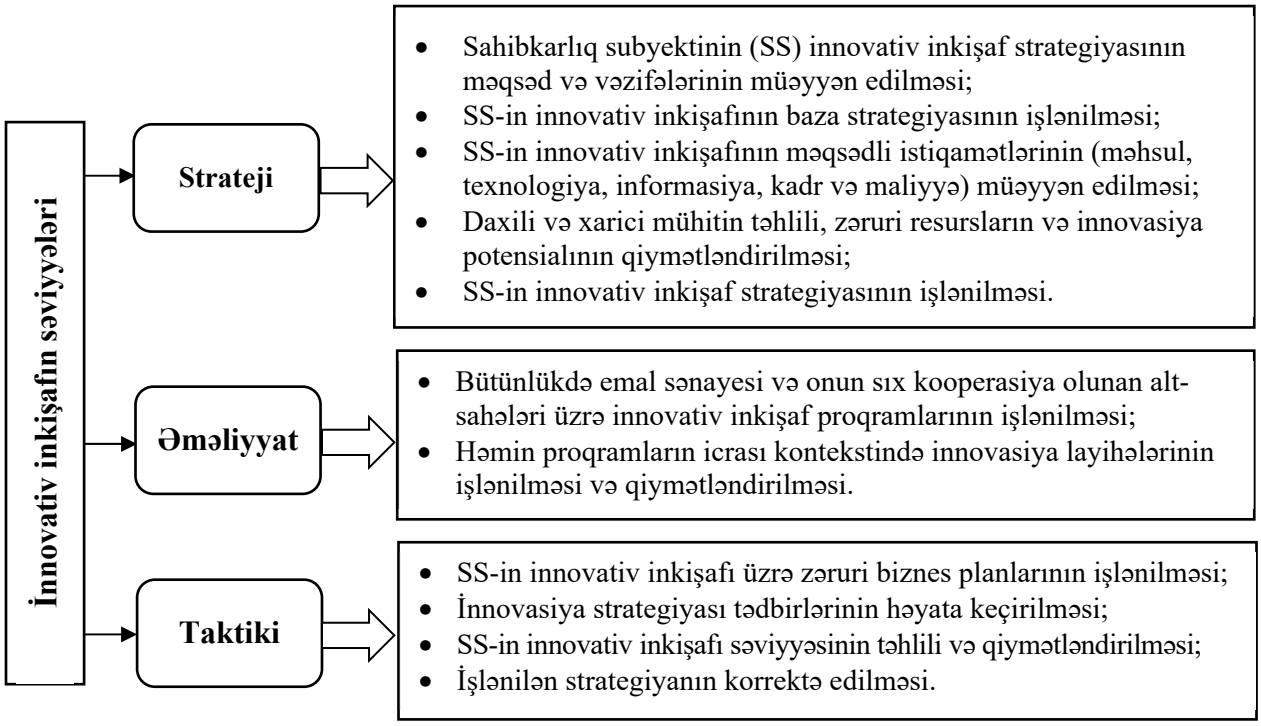
İnnovasiya sahibkarlığının inkişaf strategiyasının formalaşdırılması

Fikrimizcə, innovasiya aktivliyi beynəlxalq təcrübədə nəzərdə tutulan astana həddindən kəskin dərəcədə aşağı olan emal sənayesində innovativ inkişaf strategiyası formalaşdırılarkən ilk növbədə onun metodoloji bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə müvafiq tövsiyələrin işlənilməsinə ehtiyac duyulur. Bu zərurət innovasiya sahibkarlığının təşkili və idarə edilməsində hələ də boşluqların mövcudluğu ilə şərtlənir. Əminliklə hesab edirik ki, həmin strategiyanın formalaşdırılması zamanı

sistemli yanaşmaya üstünlük verilməklə innovasiya sahibkarlığının bütün növlərindən (istehsal, texnoloji, iqtisadi, idarəetmə, marketinq, sosial və ekoloji) bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə intellektual kapitalın növlərinin və onların əhatə dairəsinin tələbləri nəzərə alınmaqla istifadə etmək lazımdır.

Sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişaf strategiyası – sərbəst şəkildə formalaşdırılan strateji məqsədə çatmağın alət və metodu kimi çıxış etməlidir. Belə strategiya müxtəlif mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində innovasiyaların fasiləsiz olaraq tətbiqinə hədəflənməlidir. Təcrübədə innovasiya strategiyası strateji idarəetmənin – korporativ, biznes vahidi və funksional səviyyələrində formalaşdırılır. Belə strategiya diffuziya xarakterli olduğundan təsərrüfat subyektlərinin bütün növ strategiyalarına inteqrasiyasını özündə ehtiva edir. Eyni zamanda strateji hədəfə çatmaq özü də müəyyən maneələrlə üzləşir ki, bu da müəssisənin innovasiya potensialına mənfi təsir göstərir. Deməli, innovasiya strategiyasının məzmunu sahibkarlıq subyektinin innovasiya fəaliyyətinin xarakterindən, funksional və korporativ strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, sahibkarlıq subyektlərində zəruri innovativ dəyişiklik məhsulun, texnologiyanın, tələbin həyat tsikli kontekstində aparılmalıdır. Bu isə innovasiya strategiyasının müəssisənin ümumi strategiyasının tərkibinə daxil olunmasını qaçılmaz edir və nəticədə innovasiya prosesi ilə strateji inkişaf məqsədləri arasında üzvi əlaqə yaranır ki, bunun da modelini 2 saylı şəkildəki kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 2: Sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafının idarəetmə modelinin prinsipal sxemi

Mənbə: müəllif tərəfindən işlənilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan orta və iri (o cümlədən, müştərək) müəssisələrin innovasiya strategiyasının işlənilməsi zamanı aşağıdakıların diqqətdə saxlanılması vacibdir:

- Həqiqəti özündə ehtiva edən elmi-texniki informasiyalar;
- İnnovasiya sahibkarlığının davamlı inkişafına imkan verən elmi-texniki və proqram təminatı;
- Elmi-texniki tədqiqatların və ekspertizaların nəticələri;
- İnnovasiya sahibkarlığının inkişafına təminat yaradan normativ-hüquqi baza;

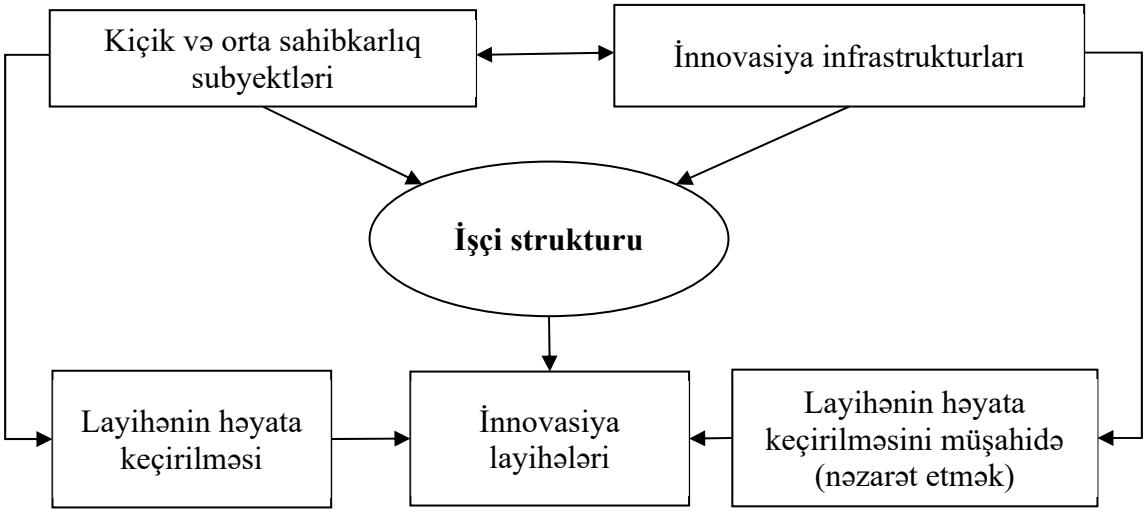
- İnnovasiya sahəsi üçün peşəkar menecerlərin hazırlanması və onların ixtisaslarının artırılması sisteminin təşkili;
- İnnovasiya fəaliyyətinin, onun infrastrukturunun və idarə edilməsi sistemlərinin qarşılıqlı və səmərəli təşkili məqsədilə mütərəqqi informasiya texnologiyaları sisteminin yaradılması;
- Daxili və xarici bazarlarda oxşar məhsula nisbətən yeni məhsulun yaradılması və onun rəqabət üstünlüyünə nail olmaq;
- Müəssisədə istehsal edilən məhsulların və tətbiq olunan texnika və texnologiyaların sistemli şəkildə təkmilləşdirilməsi.

Məqsədli innovasiya layihələrinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi

Hesab edirik ki, Azərbaycanın emal sənayesinin və onun altsahələrinin (müəssisələrin) aşağı texniki-texnoloji durumu və zəif innovasiya aktivliyi şəraitində məqsədli innovasiya-investisiya layihələrinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi innovativ inkişaf strategiyasının vacib elementindən birini təşkil eləməlidir. Sahibkar firmaların idarə edilməsi sistemində layihələrin tətbiqinin səmərəli olması xarici ölkələrin təcrübəsində də təsdiqlənmişdir. Bu onunla izah edilir ki, layihə yanaşması bütün digər yanaşmaların üstün cəhətlərilə uzlaşır. İnnovasiya layihələri müəyyən müddətdə başa çatdığı üçün onun hər həyat tsiklində iqtisadi qiymətləndirilməsi, iştirakçının şəxsi payı (imkanı), işinin səmərəliliyini müəyyən etmək mümkün olur ki, bu da idarəetmə prosesinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır.

Layihələrin idarə edilməsi üzrə Beynəlxalq Assosiasiyasının məlumatlarına görə layihələrin idarə edilməsi alətlərinin təcrübədə tətbiqi zamanı 20-30% vaxta, 15-20% isə çəkilən xərclərə qənaət edilir [13]. Layihələr əsasında idarəetmənin ən əsas üstünlüyü onun son nəticəyə hədəflənməsi, innovasiyayönümlülüyü, ölçülə bilməsi və fasiləsiz olaraq sifarişçi ilə müştərinin (alıcının) qarşılıqlı əlaqədə olunmasıdır.

Azərbaycanın emal sənayesində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin yalnıız 10%-i iri və 21,6%-i - orta müəssisələrdir və orada sərbəst funksional idarəetmə orqanının (bizim misalda layihələrin idarə edilməsi şöbəsinin) yaradılması çox vaxt iqtisadi cəhətdən səmərəli olmur, onda həmin sahibkarlıq subyektlərində layihə yanaşmasını həyata keçirmək üçün innovasiya infrastrukturunun imkanlarından istifadəyə üstünlük verilməlidir. Deməli, həmin subyektlərin innovasiya fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla özəyi işçi qrupundan ibarət layihələrin idarə edilməsi modeli [11] (və yaxud strukturu) işlənilməlidir. Həmin modelin prinsipal sxemi tərəfimizdən aşağıdakı kimi göstərilmişdir. (şəkil 3)

Şəkil 3: Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində innovasiya infrastrukturunun resurslarını cəlb etməklə layihə yanaşmasının tətbiqi prosesinin modeli

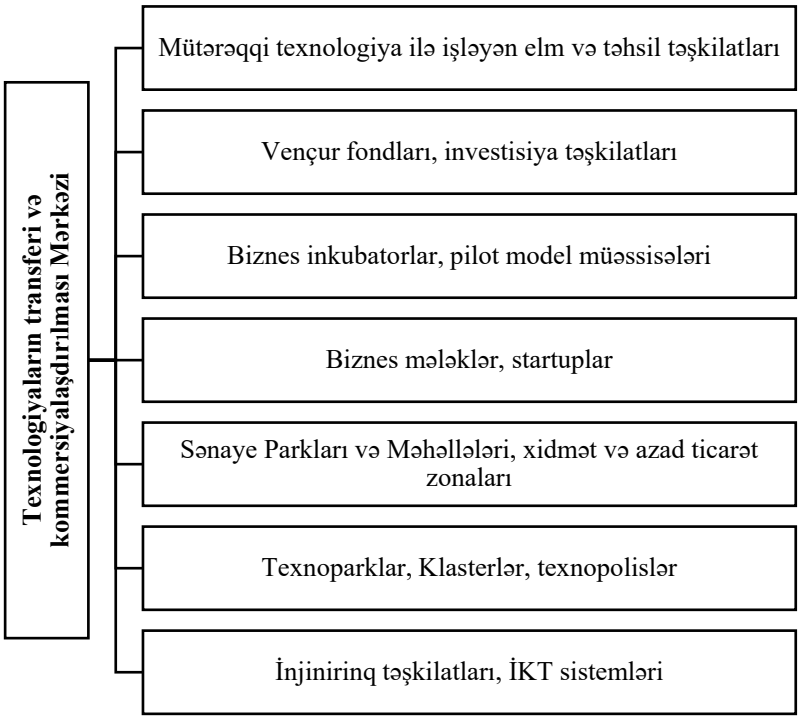
Mənbə: müəllif tərəfindən işlənilmişdir.

Fikrimizcə, sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi prosesi dinamik xarakter almalıdır. Digər tərəfdən, son beş ildə emal sənayesində əsas kapitala yönəldilən investisiyanın cüzi bir hissəsi texnoloji innovasiyalara sərf edilmişdir [7; s.55; 60]. Burada başqa bir məsələni də qeyd etmək vacibdir. Belə ki, bu vaxtadək Azərbaycanın sənaye sektorunda sürətləndirilmiş amortizasiya normaları tətbiq edilmir, bu dərədə hətta müvafiq dövlət sənədi belə yoxdur. Həmin normalardan yalnız xarici investisiyalı müəssisələrdə istifadə edilir. Adı çəkilən normanın olmaması emal müəssisələrində ƏİF-in aktiv yeniləşməsinə mənfi təsir göstərərək innovasiya fəaliyyətinin intensiv təşkilinə zərbə vurur. Beynəlxalq təcrübədə həmin mənfi amillərin təsirindən yaxa qurtarmaq üçün konseptual yanaşmaya, yəni texnologiyaların transferi və kommersiyalaşdırılması sistemindən istifadəyə geniş yer ayrılır. Deməli, innovasiya sahibkarlığının səmərəli təşkili üçün Azərbaycanda daha mütərəqqi və sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində önəmli hesab edilən innovasiya infrastrukturunun yaradılmasına və onun şəbəkəsinin genişləndirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur.

İnnovasiya strukturunun yaradılması

Fikrimizcə, həmin struktur kimi - Texnologiyaların Transferi Mərkəzi (TTM) çıxış edə bilər. Belə mərkəzlər texnoparkların, investisiya Holdinqlərinin, eləcə də universitetlərin tərkibində yaradıla bilər.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq TTM-in funksional modelini sxem şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar. (Şəkil 4)

Şəkil 4. Texnologiyaların Transferi Mərkəzinin funksional modelinin prinsipal sxemi
Mənbə: müəllif tərəfindən işlənilmişdir.

Ölkənin iqtisadi sistemində TTM-in yaradılması innovasiyayönümlü iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. TTM-in fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin icrası vacibdir:

- Sistemli yanaşma əsasında sahibkarlıq subyektləri ilə elmi təşkilatlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması;
- Emal məhsulları istehlakçılarının sayının artırılması; beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi;

- Sahibkar firmalarda icrası məqbul hesab edilən innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi çərçivəsində icra orqanları ilə qarşılıqlı əlaqənin möhkəmləndirilməsi;
- İnnovasiya prosesinin tam tsiklinə dəstək üçün təkmil xidmət modellərindən istifadə edilməsi.

Yaradılacaq TTM-in fəaliyyəti çərçivəsində institusional mühitin formalaşması, innovativ inkişaf üzrə dövlət proqramlarının icrası, elmlə biznes arasında qarşılıqlı əlaqənin ehtiyatlarından istifadə, ixtiraların, innovasiyaların, patent-lisenziya və marketinq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, ixracatçıların iqtisadi maraqlarının qorunması və onlara dəstək nəticə etibarı ilə emal sənayesinin texnoloji modernləşdirilməsinə və innovasiya məhsullarının istehsal həcminin artırılmasına imkan verməklə yanaşı innovasiya sahibkarlığının intensivliyinə də öz müsbət təsirini göstərmiş olacaqdır.

Bütünlükdə klasterlərin yaradılması və inkişafı iştirakçı kompaniyaların xərclərinin düzgün idarə edilməsi nəticəsində yüksək sinerji effekti ilə səciyyələnir. Odur ki, aşağıdakı emal sahələri üzrə innovasiyayönümlü klasterlərin yaradılması təklifini irəli sürürük: aqro-klasterlər, kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının istehlak klasterləri, ağac emalı üzrə klasterlər, metallurgiya sferası üzrə klasterlər, bio-texnologiya klasterləri, şərabçılıq klasterləri, ayaqqabı istehsalı üzrə klasterlər, elm və təhsil klasterləri, elektrotexnika avadanlıqları istehsalı üzrə klasterlər, neft maşınqayırma klasterləri, yüngül sənaye klasterləri, ekoloji klasterlər, logistika klasterləri, emal sənayesi müəssisələrinə xidmət edən digər klasterlər [14].

Şübhəsiz söyləmək olar ki, həmin təyinatlı klasterlərin yaradılması alt emal sahələrində innovasiya sahibkarlığının inkişafına öz töhfəsini vermiş olacaqdır.

Nəticə və təkliflər

Fikrimizcə, aparılan araşdırmaların məntiqi nəticəsi kimi aşağıdakı tövsiyələri irəli sürmək olar:

- Uzaq xarici və MDB ölkələrinin innovasiya sahibkarlığının maliyyələşdirilməsi, stimullaşdırılması, innovasiyaların tətbiqi mexanizmi inkişaf konsepsiyası, modelləri, infrastrukturun formalaşması, texnologiyaların transferi, innovasiyaların kommersiyalaşdırılması və sığortalanması üzrə iş təcrübələrindən ölkəmizin emal sənayesində istifadəsi yüksək sosial-iqtisadi nəticələr verə bilər;
- Ölkədə Milli İnnovasiya Sisteminin qurulması, innovasiya siyasətinin “təhsil-tədqiqat-innovasiya” istiqamətinə, yaxın gələcəkdə 5-6-cı nəsil texnoloji sistemə keçid, klasterləşmə prosesinin intensivləşdirilməsi, inkişaf strategiyası ilə innovasiya bazarı arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması, qeyri-neft emal məhsullarının həcminin və çeşidinin artırılması bütünlükdə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təminat yarada bilər;
- Emal sənayesinin innovativ inkişafı üçün məqsədli dövlət proqramının işlənilməsi və həyata keçirilməsi, zəruri hallarda eyni adlı proqramın kooperasiya əlaqələri sıx olan emal sanayesinin alt sahələri üzrə tərtib olunub icrasının təmin edilməsi nəticə etibarı ilə sahənin dayanıqlı inkişafına təminat yaradacaqdır;
- İnnovasiyayönümlü məhsul istehsal edən emal müəssisələrinə dövlət sifarişinin verilməsi qaydalarının rəsmiləşdirilməsi, eləcə də idxalı əvəz edən və ixracyönümlü qeyri-neft məhsullarının istehsalı prosesinə kiçik və orta müəssisələrin iştirakını təşviq etməklə ixracın şaxələndirilməsinin təmin edilməsi;
- İnnovasiya layihələrinin icrasına dəstək məqsədilə zəmanət fondunun formalaşdırılması və vençur kapitalından, eləcə də innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün risklərin azaldılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizmlərindən istifadəyə üstünlük verilməsi;
- Texnologiyaların transferi və kommersiyalaşdırılması vasitəsi ilə xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsində klasterlərin formalaşması və inkişafı mühüm rol oynamaqla yanaşı iştirakçı kompaniyaların xərclərinin düzgün idarə edilməsi nəticəsində yüksək sinerji effekti ilə səciyyələnir;
- Yeni növ məhsul istehsal edən özəl emal müəssisələrinə dövlət sifarişinin verilməsi qaydalarının rəsmiləşdirilməsi;

- Subyektlərin fəaliyyətində risklərin azaldılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin tətbiqinə üstünlük verilməsi;
- İnnovasiya subyektlərinin maliyyələşdirilməsi prosesində xarici ölkələrin (ABŞ, Böyük Britaniya, Niderland və s.) iş təcrübəsindən istifadə etməklə, pensiya fondları və sığorta kompaniyalarının rolunun yüksəldilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (https://president.az/articles/50474)
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı, 2022, 82s. (https://e-qanun.az/framework/50013)
3. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016, 96s. (https://president.az/)
4. “Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 oktyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı, Bakı, “Xalq qəzeti”, 07 oktyabr 2016-cı il.
5. “Azərbaycan İnvestisiya Holdinqinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 avqust 2020-ci il tarixli Fərmanı (https://Prezident.az/articles/40356)
6. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində “Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiya Mərkəzi” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 yanvar 2021-cı il tarixli Fərmanı, “Xalq qəzeti”, 07 yanvar 2021-ci il.
7. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2019, 250s.; 2020, 164s.; 2022, 212s.; 2023, 215s.; 2024,283s. (https://www.stat.gov.az/)
8. Əbdürrəhmanova A.F. Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya fəaliyyətinin sosioloji tədqiqatların nəticələri əsasında qiymətləndirilməsi//AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası. Bakı, “Elm” №3, 2020, s.93-98. (https://economics.org.az/images/fotos/ xeberler_pdf/2020_3/11.Aytan.pdf)
9. “Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətli daxili istehsalın dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 sentyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı. “Xalq qəzeti” 20 sentyabr 2018-ci il
10. https://ivo.garant.ru/#/document/58104340
11. https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01009814382
12. https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01010763732
13. *https://creativeconomy.ru/lib/10066; https:// studopedia.ru/3_166571*
14. Əliyev T.N. Klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. Bakı, “Elm və bilik”, 2019, 536s.

Айтен Фарис кызы Абдуррахманова
АР Министерство Науки и Образования
Институт Экономики, научный сотрудник, д.ф.н.
e-mail: ayten.abdullayeva1995@mail.ru

Совершенствование экономических методов и механизмов эффективной организации инновационного предпринимательства в перерабатывающей промышленности Азербайджанской Республики

Резюме

Цель исследования: Основная цель исследования – разработка теоретических, методологических и практических рекомендаций, позволяющих обеспечить эффективную

организацию и управление инновационным предпринимательством в перерабатывающей промышленности для обеспечения скорейшего перехода к инновационно-ориентированной экономике.

Методология исследования: на основе действующей нормативно-правовой базы был проанализирован международный опыт, предпочтение отдано методам сравнительного анализа и группировки.

Прикладная значимость исследования заключается в эффективной организации инновационного предпринимательства в перерабатывающей промышленности с учетом современной ситуации в мире и нашей стране.

Результаты исследования: Необходимо адаптировать формы и методы государственного регулирования инновационного предпринимательства к международному опыту. Разработка и реализация целевой государственной программы инновационного развития перерабатывающей промышленности позволит укрепить инновационный потенциал отрасли в целом. В международной практике формирование и развитие кластеров будет играть важную роль в трансфере и коммерциализации технологий и, в связи с этим, в привлечении иностранных инвестиций в страну.

Оригинальность и научная новизна исследования: создание кластеров в подотраслях перерабатывающей промышленности Азербайджана с тесными кооперационными связями позволит повысить инновационную активность, экспортные возможности, улучшить инвестиционные возможности, реализовать целевые проекты и программы, диверсифицировать инновационную деятельность, развить инновационную инфраструктуру, минимизировать объём остаточной продукции, обеспечить финансовую устойчивость предприятий, эффективно использовать человеческие ресурсы, а также разработать и реализовать инновационную стратегию развития инновационного предпринимательства.

Ключевые слова: перерабатывающая промышленность, инновационное предпринимательство, кластер, международный опыт.

Ayten Faris Abdurrakhmanova
AR Ministry of Science and Education
Institute of Economics, Research Fellow, Ph.D.
e-mail: ayten.abdullayeva1995@mail.ru

Improvement of economic methods and mechanisms of effective organization of innovation entrepreneurship in the processing industry of the Republic of Azerbaijan

Summary

Purpose of the study - The main purpose of the study is to develop theoretical, methodological and practical recommendations that will allow ensuring the effective organization and management of innovation entrepreneurship in the processing industry in order to ensure a rapid transition to an innovation-oriented economy.

Research methodology - based on the existing regulatory legal framework, international experience was reviewed, and comparative analysis and grouping methods were preferred.

The applied significance of the research is to effectively organize innovative entrepreneurship in the processing industry, taking into account the current situation in the world and in our country.

Research results- There is a need to adapt the forms and methods of state regulation of innovative entrepreneurship to international experience. The development and implementation of a targeted state program for the innovative development of the processing industry will strengthen the innovation potential of the sector as a whole. In international practice, the formation and development of clusters will play an important role in the transfer and commercialization of technologies, and in this regard, in attracting foreign investments to the country.

Originality and scientific novelty of the research - the creation of clusters in sub-sectors of the processing industry of Azerbaijan with close cooperative relations will allow for an increase in innovation activity, export opportunities, improvement of investment opportunities, implementation of targeted projects and programs, diversification of innovation activities, development of innovative infrastructure, minimization of the volume of residual products, ensuring financial sustainability of entities, efficient use of human resources, and development and implementation of an innovative development strategy for innovative entrepreneurship.

Key words: processing industry, innovative entrepreneurship, cluster, international experience.

UOT 330.

Sevda Elşən qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.051

AZƏRBAYCANDA İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASI: DÖVLƏT-ÖZƏL ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ YENİ MEXANİZMLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşmasında dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının rolunu təhlil etmək, mövcud mexanizmləri qiymətləndirmək və yeni, daha effektiv əməkdaşlıq modelləri üzrə təkliflər irəli sürməkdir.

İşin metodologiyası müqayisəli təhlil, statistik məlumatların analizi, normativ-hüquqi sənədlərin öyrənilməsi və beynəlxalq təcrübənin sistemli araşdırılması əsasında formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticə və təkliflər dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması və praktik iqtisadi qərarların qəbulunda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda innovasiyalı iqtisadiyyatın davamlı formalaşması üçün dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının institusional əsaslarının gücləndirilməsi, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və yeni maliyyə-idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi Azərbaycanda innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşmasında dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının rəqəmsal və yaşıl transformasiya kontekstində yeni mexanizmlər üzrə kompleks analitik qiymətləndirilməsində ifadə olunur.

Açar sözlər: dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı, rəqəmsal transformasiya, yaşıl innovasiya, iqtisadi inkişaf, texnoloji modernləşmə, Azərbaycan iqtisadiyyatı.

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən sürətli texnoloji dəyişikliklər, rəqəmsallaşma və yaşıl transformasiya prosesləri ölkələrin inkişaf modellərinə yenidən baxmasını zəruri edir. Müasir mərhələdə davamlı iqtisadi artımın əsas mənbəyi təbii resurslar deyil, bilik, innovasiya və yüksək texnologiyalar hesab olunur. Bu kontekstdə Azərbaycan da iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi istiqamətində innovasiyalı inkişaf modelini prioritet kimi müəyyən etmişdir. Son illərdə ölkədə rəqəmsal transformasiya, sənayenin modernləşdirilməsi, startap ekosisteminin formalaşdırılması və yaşıl enerji layihələrinin genişləndirilməsi istiqamətində ardıcıl addımlar atılır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, sənaye parklarının və texnoparkların yaradılması, innovasiya mərkəzlərinin təşkili iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidini sürətləndirir. Bununla yanaşı, insan kapitalının inkişafı, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin stimullaşdırılması və rəqəmsal bacarıqların artırılması innovasiyalı iqtisadiyyatın əsas dayaqları kimi çıxış edir. Bu prosesdə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (DÖS və ya DÖT) mühüm mexanizm kimi ön plana çıxır. Dövlət strateji istiqamətləri və normativ-hüquqi bazanı formalaşdırır, özəl sektor isə kapital, innovativ yanaşma və idarəetmə çevikliyi təqdim edir. Belə sinerji iri infrastruktur layihələrinin reallaşdırılmasına, rəqəmsal platformaların qurulmasına və yeni texnologiyaların tətbiqinə imkan yaradır. Xüsusilə enerji, logistika, aqrar sahə və rəqəmsal xidmətlərdə tətbiq olunan yeni əməkdaşlıq modelləri innovasiya mühitini gücləndirir. Beləliklə, Azərbaycanda innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması dövlət siyasəti ilə bazar mexanizmlərinin uzlaşdırılması nəticəsində mümkün olur. Yeni əməkdaşlıq mexanizmləri və institusional islahatlar ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, onu regional innovasiya mərkəzinə çevirmək potensialını da gücləndirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı son onilliklərdə neft-qaz asılılığını azaltmaq və innovasiyalar əsasında

inkişaf etmək istiqamətini önə çəkib. 2024-cü ildə ölkənin ÜDM-i 74,6 mlrd. ABŞ dolları olmuş, bunun qeyri-neft sektorunda artım 6,2%-ə bərabər qərarlaşıb. Sənaye GDP-də 35,9%, ticarət 10,7%, nəqliyyat 7,0%, tikinti 6,7%, kənd təsərrüfatı 5,7%, turizm 2,4%, informasiya və rabitə isə təxminən 1,9% pay alıb. Həmçinin, 2024-cü ildə ölkədə quraşdırılmış bərpaolunan enerji gücü yalnız 0.6 GVt təşkil edib və 2030-cu ilədək bu göstəricinin 1,5 GVt-a çatdırılması hədəflənib. Bu rəqəmlər göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar və yaşıl energetika sahələrinin inkişafı üçün geniş potensial mövcuddur. Azərbaycan hökuməti “Dördüncü Sənaye İnqilabı” (4Sİ) və rəqəmsal transformasiya prioritetlərini müəyyən edərək innovasiyalı iqtisadiyyat quruculuğu strategiyalarını formalaşdırmaqdadır [8].

Cədvəl 1.

2024-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorlar üzrə strukturu

Sektor	ÜDM-də payı (%)
Sənaye	35,9
Ticarət	10,7
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	7
Tikinti	6,7
Kənd təsərrüfatı	5,7
Turizm	2,4
İnformasiya və rabitə	1,9

Mənbə: *https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-market-overview#:~:text*

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (DÖT) modelləri Azərbaycanda infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi və innovativ təşəbbüslərin reallaşdırılması üçün mühüm alət kimi nəzərdə tutulur. Lakin EBRD tərəfindən bildirildiyi kimi, ölkənin DÖT qanunvericiliyi (2016-cı il tarixli “Tikinti və infrastruktur obyektləri ilə bağlı investisiya layihələrinin xüsusi maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi haqqında” Qanun və 2016-cı il dekabrın 7-də imzalanmış fərman) hələ beynəlxalq standartlara tam uyğun deyil və modernizasiyaya ehtiyac duyur. Hökumətin 2016-cı il tarixli strateji yol xəritəsində DÖT hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi prioritet məsələlərdəndir. Son illərdə yeni DÖT qanunvericiliyinin qəbulu bu sahəyə sərmayələrin cəlb edilməsi üçün imkanları genişləndirib. Məsələn, 2026-cı il üçün təsdiq edilmiş dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrinin siyahısına təhsil, ətraf mühit, logistika, turizm və kənd təsərrüfatı kimi müxtəlif sahələr üzrə onlarla layihə daxil edilib [7].

Cədvəl 2.

Yaşıl enerji və DÖT prioritetləri

Göstərici / Layihə istiqaməti	Mövcud vəziyyət (2024)	Hədəf / Perspektiv
Quraşdırılmış bərpaolunan enerji gücü	0,6 QVt	1,5 QVt (2030)
Yüksək Texnologiyalar Parkı	Planlaşdırılır	DÖT çərçivəsində
Tullantıların idarəedilməsi layihələri	Siyahıya daxil edilib	Ekoloji davamlılıq
Su idarəetmə sistemləri	İnkişaf mərhələsində	Resurs səmərəliliyi
Turizm və logistika zonaları	Layihə mərhələsi	Regional inkişaf

Mənbə: *https://www.azerbaycan24.com/en/azerbaijan-s-ict-sector-digital-economy-as-new-driver-of-sustainable-development/#:~:text*

Siyahıda yer alan yüksək texnologiyalar parkının inşası, tullantıların idarəedilməsi, sudan istifadə sistemləri, turizm zonası yaradılması kimi layihələr ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadi infrastrukturun inkişafına yönəlib. Bu cür DÖT təşəbbüsləri investisiyaların artırılması və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün imkan yaradır. Ümumiyyətlə, yeni qanunvericilik və inzibati islahatlar DÖT çərçivəsində innovativ layihələrin reallaşdırılması üçün əlverişli mühit yaradılması istiqamətində addımlar hesab olunur.

Rəqəmsal transformasiyada dövlət-özəl əməkdaşlığı

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasında əsas prioritetlərdən biridir. Dövlət tərəfindən qəbul olunmuş “Digital Economy Strategy 2026–2029” çərçivəsində 30-dan artıq prioritet layihənin dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT) formatında icrası nəzərdə tutulur. Bu təşəbbüslər turizm, kənd təsərrüfatı, logistika, qida təhlükəsizliyi, maliyyə xidmətləri və elektron hökumət infrastrukturu kimi geniş sahələri əhatə edir. Məqsəd yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də biznes proseslərinin optimallaşdırılması və rəqəmsal xidmətlərin əlçatanlığının artırılmasıdır [1, s.35].

Bu istiqamətdə ən uğurlu nümunələrdən biri Digital Trade Hub platformasıdır. “Rəqəmsal Ticarət Portalı” ixracatçılar və investorlar üçün virtual rezidentlik, elektron imza və onlayn şirkət qeydiyyatı imkanları təqdim edir. Platforma dövlət qurumları ilə yanaşı, PASHA Bank, B.EST Solutions və AzərTelekom kimi özəl tərəfdaşların iştirakı ilə yaradılıb. Portal vasitəsilə müxtəlif ölkə vətəndaşlarına rəqəmsal identifikasiya və elektron imza sertifikatlarının təqdim olunması ixrac əməliyyatlarının məsafədən və operativ şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradıb. Bu model dövlət xidmətlərinin özəl sektorun texnoloji imkanları ilə inteqrasiyasının effektiv nümunəsidir.

Rəqəmsal transformasiyanın digər mühüm istiqaməti sənaye və biznes subyektlərinin innovativ həllərlə modernləşdirilməsidir. Dördüncü Sənaye İnqilabı üzrə Təhlil və Koordinasiya Mərkəzi (4SİM) tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüslər çərçivəsində yüzlərlə müəssisənin rəqəmsal transformasiyası, yeni startapların formalaşdırılması və kiçik və orta sahibkarlığın rəqəmsal bazarlara çıxışının genişləndirilməsi planlaşdırılır. Bu proqramlarda özəl sektor həm texnologiya təminatçısı, həm də investisiya tərəfdaşı kimi çıxış edir.

Beləliklə, DÖT mexanizmləri rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsində katalizator rolunu oynayır. Dövlət normativ və institusional baza yaradır, özəl sektor isə innovasiya, kapital və idarəetmə çevikliyi təqdim edir. Bu sinerji nəticəsində elektron xidmətlərin keyfiyyəti yüksəlir, biznes mühiti şəffaflaşır və Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti güclənir.

Yaşıl innovasiyada dövlət-özəl əməkdaşlığı

Yaşıl iqtisadiyyata keçid və ətraf mühitin mühafizəsi də dövlət-özəl tərəfdaşlığının əsas prioritetlərindəndir. Hökmət ötən illərdə enerji səmərəliliyinin artırılması və bərpaolunan enerjiyə keçid üçün xarici maliyyə institutları ilə (EBRD, ADB, Dünya Bankı) əməkdaşlıq edir. EBRD və digər donorların kreditləri dövlət binalarında istilik izolyasiyası, enerji səmərəli pəncərələr quraşdırılması kimi tədbirlərə yönəlib. Eyni zamanda, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası iştirakçısı kimi Azərbaycan 2030-cu ildə istixana qazı tullantılarını 1990-cı il səviyyəsindən 35% azaltmağı öhdəsinə götürüb, bunun üçün böyük həcmdə bərpaolunan enerji potensialından istifadə planlaşdırılır [3, s.87].

Beynəlxalq tərəfdaşlarla imzalanan razılaşmalar çərçivəsində ölkədə çoxsaylı yaşıl enerji layihələri təşəbbüsləri həyata keçirilir. Məsələn, BƏƏ-nin Masdar şirkəti ilə saziş çərçivəsində 1 GVt-a qədər qarışıq günəş və külək enerjisi, 230 MVt-lıq “Qaradağ” günəş parkı və 2 GVt-a qədər dəniz, külək enerji və yaşıl hidrogen layihələrinin işlənməsi nəzərdə tutulur. Oxşar şəkildə, Fortescue Future Industries ilə bağlanan razılaşma çərçivəsində 12 GVt həcmində külək enerjisi və yaşıl hidrogen layihələri planlaşdırılır. Bu layihələr genişmiqyaslı PPP formatında icra edilir, xarici sərmayələri cəlb etməklə bərpaolunan enerji istehsalını həvəsləndirir.

Ölkənin ilk böyük külək stansiyası – 240 MVt-lıq “Xızı-Ələt” külək parkı da PPP mexanizmi ilə inşa olunur. Burada Acwa Power şirkətinin layihə şirkəti (Ölkə Enerji Nazirliyi ilə), EBRD və OPEC Fondu qarışıq maliyyələşdirmə icra edir. Bu stansiya ildə 893 GVsaat elektrik istehsal edəcək və coğrafi mövqeyinə görə Qafqazda ən böyük külək parkıdır. Hesablamalara görə, stansiya istismara verildikdə ildə 400 min tondan artıq karbon qazının əvəz olunmasına nail olacaq. OPEC Fondu qurumunun rəhbəri qeyd edir ki, bu layihə həm xarici investisiyaları və özəl sektor maliyyəsini cəlb etməklə Azərbaycanın PPP formatlı bərpaolunan enerji sahəsində əhəmiyyətli dönüş nöqtəsini təşkil edəcək. Qeyd edək ki, EBRD ötən il “Qaradağ”da ölkənin ilk özəl günəş elektrik stansiyasını maliyyələşdirmişdi. Beləliklə, ölkənin yaşıl enerji sahəsinə dəstək ardıcıl davam edir.

Dövlət-özəl əməkdaşlığı yalnız enerji sektorunda deyil, digər yaşıl infrastruktur layihələrində də aktiv istifadə olunur. Məsələn, 2026-cı ilin PPP layihələri siyahısında Lənkəran şəhərində tullantıların idarəedilməsi zavodu, heyvan cəsədləri emalı məntəqələri, Hovsan aerasiya stansiyasının bərpası və s. kimi ekoloji önəmli layihələr yer alıb. Bu təşəbbüslər ekoloji infrastrukturun inkişafı və ətraf mühitin qorunması sahəsində özəl investisiyaların rolunu artırır. Nəticədə DÖT çərçivəsində həyata keçirilən yaşıl layihələr Azərbaycan iqtisadiyyatının karbon itkisini azaltmağa, enerji və su səmərəliliyini yüksəltməyə xidmət edir [5].

İnnovasiya klasterləri, inkubasiya mərkəzləri və digər mexanizmlər

Azərbaycanın innovasiya ekosisteminin əsas elementləri sırasında yüksək texnologiyalar parkları, innovasiya mərkəzləri və universitet-inkubasiya kompleksləri mühüm yer tutur. Məsələn, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəzdində yaradılmış Yüksək Texnologiyalar Parkı (YTP) 2016-cı il dekabrın 8-də İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsis edilib. YTP-nin əsas məqsədi elmi nailiyyətlər əsasında innovasiya və yüksək texnologiya sahələrinin inkişafını təmin etmək, elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması üçün infrastruktur yaratmaqdır. YTP rezidentləri arasında aparıcı kimya və informasiya texnologiyaları müəssisələri var, parkda “Texnologiya Transferi və Biznes İnkubasiya” şöbəsi fəaliyyət göstərir.

Pirallahı Yüksək Texnologiyalar Parkı isə 2012-ci ildə yaradılıb və İKT, alternativ və bərpaolunan enerji, kibertəhlükəsizlik, biotexnologiyalar, kosmos texnologiyaları kimi sahələri hədəfləyir. Burada rezident şirkətlər üçün ixtisaslaşmış laboratoriyalar, FabLab və innovasiya mərkəzləri mövcuddur. İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (IDDA) bu park vasitəsilə bir neçə inkişafa dəstək proqramları həyata keçirir. Agentlik Barama İnnovasiya və Sahibkarlıq Mərkəzi (hazırda 3 filial) və Symbioz Texniki Inkubasiya Mərkəzini dəstəkləyir. Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkı (2015-ci ildə açılıb) isə kompüter texnikası və elektronika sahəsində ixtisaslaşır. Bu yüksək texnologiyalar klasterləri özəl sektorun yeni ideyalara investisiya qoymasına şərait yaradır, startap və texnoparkların fəaliyyətini təşviq edir.

Universitetlər də innovasiya təşəbbüslərinə çoxşaxəli dəstək verir. Məsələn, UNEC universitetində 2022-ci ildən fəaliyyətə başlamış “UNEC Startup Inkubator”u tələbə və məzun sahibkarlarını dəstəkləyir. Bu inkubasiya mərkəzi müxtəlif proqramlar, tələbə yarışmaları, hakatonlar təşkil edərək startap mədəniyyətini gücləndirməyə çalışır. Azərbaycan Texniki Universitetinin (AzTU) İnkubasiya Mərkəzi tələbələr üçün “Startap Günləri”, akselerasiya proqramları və mentorluq fəaliyyəti keçirir. Belə inkubator və akseleratorlar gənc innovatorlara ilkin sərmayə və təlim dəstəyi verərək, onların ideyalarını kommersiya layihələrinə çevirməsinə imkan yaradır. Bu mexanizmlər dövlət-özəl əməkdaşlığını inkişaf etdirən mühüm amillərdən biridir, çünki onlar həm dövlət, həm akademik və həm də özəl sektor resurslarını birləşdirərək bilik transferini sürətləndirir.

İqtisadi təsir və uğur amilləri

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (DÖT) mexanizmi innovasiyaların real iqtisadi nəticələrə çevrilməsində mühüm rol oynayır. Bu model dövlət resursları ilə özəl kapital və idarəetmə çevikliyini birləşdirərək iri infrastruktur layihələrinin daha sürətli və səmərəli icrasına imkan verir. Xüsusilə enerji, nəqliyyat, rəqəmsal texnologiyalar və sənaye parkları kimi sahələrdə DÖT yanaşması investisiya yükünü bölüşdürür və risklərin optimallaşdırılmasını təmin edir.

Yaşıl enerji sahəsində həyata keçirilən layihələr bunun bariz nümunəsidir. Məsələn, 240 MVt gücündə külək elektrik stansiyası üzrə DÖT layihəsinin illik 400 min tondan artıq CO_2 emissiyasını əvəz edəcəyi gözlənilir. Bu, həm ekoloji davamlılığa töhfə verir, həm də enerji təhlükəsizliyini gücləndirir. Belə layihələr adətən beynəlxalq investorların iştirakı ilə reallaşır və texnologiya transferinə şərait yaradır. Son illərdə ölkəyə milyardlarla dollar həcmində birbaşa xarici investisiya cəlb olunması qeyri-neft sektorunda, xüsusilə sənaye modernizasiyası və rəqəmsal transformasiya istiqamətlərində dinamikanı artırıb. Bu kapital axını müəssisələrin texnoloji yenilənməsinə, ixrac potensialının genişlənməsinə və yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verib [2, s.45].

DÖT təşəbbüsləri kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına da müsbət təsir göstərir. Rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyası çərçivəsində yüzlərlə müəssisənin transformasiyaya cəlb edilməsi və yeni

startapların yaradılması planlaşdırılır. Bu prosesdə özəl sektor həm texnoloji tərəfdaş, həm də investor qismində çıxış edir. Təlim, mentorluq və rəqəmsal bazarlara çıxış imkanları yerli biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətini artırır. Nəticədə məhsuldarlıq yüksəlir, innovasiya aktivliyi genişlənir və iqtisadi artımın keyfiyyəti yaxşılaşır.

Bununla belə, DÖT mexanizmlərinin uğuru institusional mühitdən birbaşa asılıdır. Güclü hüquqi baza, şəffaf tender prosedurları və risklərin ədalətli bölgüsü əsas şərtlərdir. European Bank for Reconstruction and Development ekspertlərinin vurğuladığı kimi, banklaşdırıla bilən və investorlara proqnozlaşdırıla bilən mühitin yaradılması PPP layihələrinin davamlılığı üçün həlledicidir. Dövlət zəmanətləri, uzunmüddətli tarif mexanizmləri və investisiyanın geri dönüşünün aydın şəkildə tənzimlənməsi tərəflər arasında etimadı möhkəmləndirir. Əks halda, normativ qeyri-müəyyənlik və maliyyə riskləri layihələrin reallaşmasını ləngidə bilər.

Beynəlxalq təcrübə

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (DÖT) və innovasiya əsaslı inkişaf modeli qlobal iqtisadiyyatda geniş tətbiq olunan mexanizmlərdən biridir. Xüsusilə son onillikdə rəqəmsal transformasiya və yaşıl iqtisadiyyat prioritetlərinin güclənməsi DÖT mexanizmlərinin strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu model yalnız infrastrukturun maliyyələşdirilməsi vasitəsi deyil, eyni zamanda innovasiya ekosisteminin formalaşdırılması, texnologiya transferi və bilik iqtisadiyyatının təşviqi aləti kimi çıxış edir.

Məsələn, Estoniya rəqəmsal dövlət quruculuğu və e-hökumət sahəsində qabaqcıl təcrübəsi ilə seçilir. Onun e-Residency proqramı qlobal sahibkarlara məsafədən biznes qeydiyyatı və rəqəmsal identifikasiya imkanı yaradır. Azərbaycan da oxşar model tətbiq edərək rəqəmsal rezidentlik və elektron imza sistemlərini inkişaf etdirmişdir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi rəqəmsal xidmətlərin ixrac potensialını artırmağa imkan verir.

Avropa İttifaqına üzv ölkələrdə DÖT mexanizmləri əsasən nəqliyyat infrastrukturu, geniş-zolaqlı internet şəbəkələri, “ağıllı şəhər” sistemləri və enerji səmərəliliyi layihələrində tətbiq olunur. Məsələn, Almaniya və Fransa yaşıl enerji və innovativ sənaye parklarının yaradılmasında dövlət və özəl sektorun birgə maliyyələşmə modelindən istifadə edir. Bu ölkələrdə hüquqi çərçivənin şəffaflığı və risklərin bölüşdürülməsi mexanizmi DÖT layihələrinin uğurunun əsas amillərindən hesab olunur [4, s.56].

Asiya ölkələrində isə, xüsusilə Cənubi Koreya və Sinqapur innovasiya klasterləri və texnoparkların inkişafında DÖT modeli geniş tətbiq edilir. Bu ölkələrdə dövlət ilkin infrastruktur və normativ bazanı təmin edir, özəl sektor isə texnologiya və investisiya resurslarını təqdim edir. Nəticədə yüksək əlavə dəyər yaradan məhsullar və ixracyönümlü startap ekosistemi formalaşır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə DÖT daha çox bərpaolunan enerji, su və tullantı idarəetməsi sahəsində tətbiq olunur. Bu model beynəlxalq maliyyə institutlarının iştirakı ilə həyata keçirilərək risklərin azaldılmasına və uzunmüddətli investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq DÖT mexanizmlərini rəqəmsal transformasiya və yaşıl innovasiya kontekstində tətbiq etməyə çalışır. Qlobal təcrübə göstərir ki, institusional sabitlik, şəffaflıq və strateji planlaşdırma mövcud olduqda dövlət-özəl əməkdaşlığı innovasiyalı iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilə bilər.

Nəticələr və təkliflər

Azərbaycanda innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması və yaşıl transformasiyanın sürətləndirilməsi istiqamətində dövlət-özəl tərəfdaşlıq (DÖT) mexanizmləri strateji əhəmiyyət daşıyır. Mövcud təcrübə göstərir ki, rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, bərpaolunan enerji layihələrinin reallaşdırılması, startap ekosisteminin genişlənməsi və innovasiya klasterlərinin yaradılması məhz dövlət və özəl sektorun koordinasiyalı fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. Bu əməkdaşlıq modeli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, qeyri-neft sektorunun payının artmasına və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə xidmət edir.

Bununla belə, DÖT mexanizmlərinin effektivliyini artırmaq üçün institusional və normativ

çərçivənin daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir. İlk növbədə, hüquqi baza beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalı, layihələrin seçimi və icrası prosesində şəffaflıq və hesabatlılıq gücləndirilməlidir. İnvestorlar üçün vergi güzəştləri, uzunmüddətli maliyyə təminatları və risklərin bölüşdürülməsi mexanizmləri daha aydın şəkildə müəyyən olunmalıdır. Bu, özəl sektorun innovativ və yüksək texnoloji layihələrə marağını artıracaqdır.

Eyni zamanda, universitetlər, tədqiqat institutları və texnoparklar arasında əlaqələrin sistemli şəkildə qurulması zəruridir. İnnovasiya klasterlərinin inkişafı üçün elmi tədqiqat nəticələrinin kommersiyalaşdırılması mexanizmləri sadələşdirilməli, inkubasiya və akselerasiya proqramlarına dövlət dəstəyi artırılmalıdır. Rəqəmsal bacarıqların inkişafı və insan kapitalına investisiya uzunmüddətli innovasiya strategiyasının əsas dayağı kimi qəbul edilməlidir.

Beynəlxalq tərəfdaşlıq çərçivəsində texnologiya transferi, birgə tədqiqat proqramları və yaşıl maliyyə alətlərindən istifadə imkanları genişləndirilməlidir. Qlobal təcrübənin tətbiqi Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, regional innovasiya mərkəzinə çevrilməsi üçün real zəmin yaradır.

Nəticə etibarilə, DÖT mexanizmlərinin sistemli və məqsədyönlü tətbiqi ölkənin iqtisadi transformasiyasını sürətləndirə, rəqəmsal və yaşıl inkişaf modelinə keçidi təmin edə və Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasını gücləndirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Akhundov, K. (2026, 19 fevral). Harnessing AI and green technologies – Azerbaijan’s path to a sustainable digital economy. Caliber.az.
2. Euronews. (2026, yanvar 22). How Azerbaijan is using public-private partnerships to drive economic diversification.
3. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2020). Azerbaijan – PPP Legislative and Regulatory Framework Development.
4. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2023, 26 oktyabr). EBRD finances first utility-scale wind power plant in Azerbaijan.
5. https://www.iasp.ws/our-members/directory/@474379/innovation-and-digital-development-agency---pirallahi-high-tech-park
6. https://caspian-alpine.org/innovation-and-investment-azerbaijan-on-the-path-to-a-digital-economy/#:~:text
7. https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-market-overview#:~:text
8. https://www.azerbaycan24.com/en/azerbaijan-s-ict-sector-digital-economy-as-new-driver-of-sustainable-development/#:~:text

Севда Эльшан кызы Алиева
докторант, АУК

Формирование инновационной экономики в Азербайджане: государственно-частное партнерство и новые механизмы

Резюме

Цель исследования – анализ роли сотрудничества государственного и частного секторов в формировании инновационной экономики Азербайджана, оценка существующих механизмов и выдвижение предложений по новым, более эффективным моделям сотрудничества.

Методология работы основана на сравнительном анализе, анализе статистических данных, изучении нормативно-правовых документов и систематическом изучении международного опыта.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что полученные результаты и предложения могут быть использованы для совершенствования механизмов сотрудничества государственного и частного секторов, повышения эффективности инновационной политики и принятия практических экономических решений.

Результаты исследования показывают, что укрепление институциональных основ сотрудничества государственного и частного секторов, совершенствование правовой базы и внедрение новых финансово-управленческих механизмов имеют решающее значение для устойчивого формирования инновационной экономики Азербайджана.

Оригинальность и научная новизна исследования выражаются в комплексной аналитической оценке сотрудничества государственного и частного секторов в формировании инновационной экономики Азербайджана на основе новых механизмов в контексте цифровой и зеленой трансформации.

Ключевые слова: сотрудничество государственного и частного секторов, цифровая трансформация, зеленые инновации, экономическое развитие, технологическая модернизация, экономика Азербайджана.

Sevda Elshan Aliyeva
PhD-student, ACU

Formation of an innovative economy in Azerbaijan: public-private partnership and new mechanisms

Summary

The purpose of the study is to analyze the role of public-private sector cooperation in the formation of an innovative economy in Azerbaijan, to evaluate existing mechanisms and to put forward proposals for new, more effective cooperation models.

The methodology of the work is based on comparative analysis, analysis of statistical data, study of regulatory and legal documents and systematic study of international experience.

The applied significance of the study is that the results and proposals obtained can be used to improve public-private sector cooperation mechanisms, increase the effectiveness of innovation policy and make practical economic decisions.

The results of the study show that strengthening the institutional foundations of public-private sector cooperation, improving the legal framework and implementing new financial and management mechanisms are of crucial importance for the sustainable formation of an innovative economy in Azerbaijan.

The originality and scientific novelty of the study are expressed in the complex analytical assessment of public-private sector cooperation in the formation of an innovative economy in Azerbaijan on new mechanisms in the context of digital and green transformation.

Key words: public-private sector cooperation, digital transformation, green innovation, economic development, technological modernization, Azerbaijani economy.

UOT: 004.056; **JEL:** L86; O33

Aytən Həsən qızı SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası magistrantı
E-mail: hesenovaayten90@gmail.com

Pərviz Əhməd oğlu QURBANOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
“Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyaları”
kafedrasının dosenti, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: parviz.gurban@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.058

DÖVLƏT RƏQƏMSALLAŞMA STRATEGİYALARINDA AZƏRBAYCAN MODELİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Rəqəmsal idarəetmə modellərinin nəzəri və praktiki əsaslarını təhlil etmək, onların üstünlüklərini müəyyənləşdirmək və beynəlxalq təcrübə fonunda Azərbaycan üçün rəqəmsal inkişaf istiqamətlərini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası: Rəqəmsallaşma və rəqəmsal idarəetmə üzrə elmi mənbələrin, beynəlxalq hesabatların və statistik məlumatların sistemli şəkildə təhlilinə əsaslanır. Araşdırmada analitik, müqayisəli və sistemləşdirici yanaşmalardan istifadə olunmuş, həmçinin Azərbaycanın “E-Hökumət İnkişaf İndeksi” (EGDI) göstəriciləri beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi: Tədqiqatın nəticələri rəqəmsal transformasiya strategiyalarının hazırlanmasında, idarəetmə modellərinin seçilməsində və rəqəmsallaşmanın təşkilati strukturlara inteqrasiyasında əhəmiyyətli tətbiqi dəyər yaradır. Xüsusilə də rəqəmsal inkişaf üzrə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsində və strateji qərarvermədə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal idarəetmə modelləri müasir idarəetmə sistemlərinin əsas transformasiya alətlərindəndir və onların tətbiqi həm dövlət, həm də özəl sektorun effektivliyini artırır. Azərbaycanın EGDI göstəricilərində əldə etdiyi nailiyyətlər rəqəmsal hökumət siyasətinin uğurlu olduğunu sübut edir, lakin davamlı inkişaf üçün rəqəmsal bacarıqların gücləndirilməsi və innovativ texnologiyaların geniş tətbiqi tələb olunur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi rəqəmsal idarəetmə modellərinin kompleks şəkildə sistemləşdirilməsi və Azərbaycanın rəqəmsal inkişafının beynəlxalq qiymətləndirmələr əsasında yeni analitik yanaşma ilə təhlil edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, rəqəmsal idarəetmə, e-hökumət, rəqəmsal transformasiya, EGDI.

Giriş

Rəqəmsallaşma – məlumatların, proseslərin və xidmətlərin analoq (kağız və ya ənənəvi) formadan rəqəmsal (elektron) formaya keçirilməsi və bu prosesin idarəetmə, xidmət və kommunikasiya münasibətlərinə inteqrasiyası prosesidir. Müasir dövrdə rəqəmsallaşma sadəcə texnoloji yenilik deyil, həm də idarəetmə fəlsəfəsini dəyişən sistematik bir transformasiya hesab olunur. Bu, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etməklə həyata keçirilir və cəmiyyətin bütün sahələrinə – iqtisadiyyata, təhsilə, səhiyyəyə, dövlət idarəçiliyinə və s. təsir göstərir. Başqa sözlə, rəqəmsallaşma – rəqəmsal texnologiyaların gündəlik fəaliyyətə inteqrasiyasıdır, yəni texnologiyanın köməyi ilə işlərin daha səmərəli, şəffaf və əlçatan şəkildə aparılması deməkdir.

Rəqəmsal idarəetmə modellərinin dövlət strukturlarına inteqrasiyası

Rəqəmsallaşmanın mahiyyəti yalnız texniki dəyişiklik deyil, həm də idarəetmə, kommunikasiya və qərarvermə mədəniyyətində baş verən dərin struktur islahatıdır.

Rəqəmsal idarəetmənin nəzəri əsasları onun müxtəlif tətbiq modellərinin formalaşmasına zəmin yaradır. Bu baxımdan, idarəetmə proseslərinin rəqəmsallaşdırılmasında istifadə olunan əsas modellərin sistemləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və həmin modellərə nəzər salmaq məqsədəuyğundur.

Sözügedən əsas rəqəmsal idarəetmə modellərinin təsnifatı və üstünlükləri aşağıdakı cədvəldə təsvir olunmuşdur.

Cədvəl 1.

№	Modelin adı	Qısa izah	Əsas üstünlüklər
1	**Elektron idarəetmə (E-Management)**	İdarəetmə proseslərinin rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirilməsi.	Şəffaflıq, sənəd dövriyyəsinin azaldılması, vaxt qənaəti.
2	**Məlumat əsaslı idarəetmə (Data-Driven Management)**	Qərarların faktiki məlumat və analitik nəticələr əsasında qəbul edilməsi.	Dəqiqlik, obyektivlik, risklərin azaldılması.
3	**Bulud əsaslı idarəetmə (Cloud-Based Management)**	İdarəetmə sistemlərinin bulud infrastrukturu üzərindən təşkili.	Uzaqdan idarəetmə, təhlükəsizlik, miqyaslana bilmə.
4	**Ağıllı idarəetmə (Smart Management)**	Süni intellekt və IoT texnologiyalarının inteqrasiyası ilə idarəetmə.	Avtomatlaşdırma, proqnozlaşdırma, resurs optimallaşdırması.
5	**Çevik idarəetmə (Agile Management)**	Layihə və komanda idarəetməsində çevik metodların tətbiqi.	Tez adaptasiya, əməkdaşlıq, müştəri yönümlülük.
6	**Rəqəmsal transformasiya modeli (Digital Transformation Model)**	Ənənəvi idarəetmədən rəqəmsal idarəetməyə keçid mərhələlərinin planlaşdırılması.	Yenilikçilik, rəqabət qabiliyyətinin artırılması.
7	**Platforma əsaslı idarəetmə (Platform-Based Management)**	Fərqli iştirakçıların və resursların vahid rəqəmsal platformada birləşdirilməsi.	Şəbəkə effekti, əməkdaşlıq, dəyər zəncirinin inteqrasiyası.
8	**Süni intellektlə dəstəklənən idarəetmə (AI-Driven Management)**	Qərarvermə proseslərində süni intellekt alqoritmlərindən istifadə.	Avtomatik qərar dəstəyi, xətaların azaldılması, öyrənən sistemlər.

Göründüyü kimi, rəqəmsal idarəetmə modelləri ənənəvi idarəetmə yanaşmalarına nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- **Şəffaflıq və hesabatlılıq:** Məlumatların rəqəmsal izlənməsi və paylaşılması idarəetmədə şəffaflığı artırır.
- **Operativlik:** Qərarlar real vaxt rejimində qəbul edilir.
- **Avtomatlaşdırma:** Əməktutumlu idarəetmə funksiyaları texnoloji alətlərlə əvəz olunur.
- **Məlumat təhlükəsizliyi:** Bulud və şifrələmə texnologiyaları məlumatların qorunmasını təmin edir.
- **İnnovativ inkişaf:** Süni intellekt, analitika və avtomatlaşdırma sayəsində innovasiyaların tətbiqi asanlaşır.

Artıq rəqəmsal idarəetmə modelləri müasir təşkilatların strateji idarəetmə konsepsiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bütün sahələrdə olduğu kimi dövlət idarəetməsində də rəqəmsallaşma prosesləri son illərdə qlobal trendə çevrilmişdir. Rəqəmsal idarəetmə modelləri dövlət strukturlarına inteqrasiya edildikdə idarəetmənin şəffaflığı, sürəti və səmərəliliyi əhəmiyyətli dərə-

cədə artır. Bu, həm də vətəndaş məmnuniyyətini yüksəldir, büdcə və resursların daha optimal istifadəsinə imkan yaradır.

Dövlət strukturlarına rəqəmsal idarəetmənin inteqrasiyası bir neçə əsas formada özünü göstərir:

- ✓ **E-xidmətlər və portal sistemləri:** Məsələn, vergi, sosial sığorta, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin onlayn platformalarda təqdim olunması.
- ✓ **Elektron sənəd dövriyyəsi və hesabatlılıq:** Dövlət orqanlarında kağız sənəd istifadəsinin minimuma endirilməsi, bütün məlumatların elektron sistemdə toplanması.
- ✓ **Analitik və qərar dəstək sistemləri:** Big Data və süni intellekt əsasında dövlət layihələrinin və proqramlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.
- ✓ **Ağıllı şəhər və infrastruktur layihələri:** IoT sensorları və rəqəmsal monitorinq sistemləri vasitəsilə şəhər idarəçiliyinin optimallaşdırılması və s.

Bu yanaşmalar göstərir ki, rəqəmsal idarəetmə modellərinin tətbiqi idarəetmənin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, qərarvermə proseslərinin dəqiqliyini və çevikliyini təmin edir, həmçinin insan resurslarından asılılığı minimuma endirir.

Dövlət rəqəmsallaşma strategiyaları: beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan modeli

Rəqəmsallaşma strategiyası – dövlətin, təşkilatın və ya müəssisənin fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini sistemli şəkildə planlaşdıran və idarə edən strateji yanaşmadır. Bu strategiyanın əsas məqsədi iqtisadi, idarəetmə və sosial sahələrdə effektivliyi, şəffaflığı və innovativliyi artırmaq üçün rəqəmsal imkanlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməkdir. Bu strategiya həm texnoloji, həm də təşkilati dəyişiklikləri əhatə edir, yəni yalnız yeni texnologiyaların tətbiqi deyil, həm də idarəetmə strukturlarının, proseslərin və insan resurslarının rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycanın rəqəmsal strategiyası beynəlxalq təcrübə ilə milli xüsusiyyətlərin uzlaşdırıldığı kompleks bir model kimi inkişaf etdirilərək, iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsini, idarəetmənin təkmilləşdirilməsini və vətəndaş rifahının artırılmasını təmin etməyə yönəlib.

Təsadüfi deyil ki, 2024-cü ildə United Nations-un “E-Hökumət İnkişaf İndeksi” (EGDI) üzrə hesabatında Azərbaycan aşağıdakı mühüm nailiyyətləri əldə edib:

- ❖ Ölkəmiz **74-cü yer**ə yüksəlib.
- ❖ 0-dan 1-ə qədər olan skalada Azərbaycan üçün qeyd edilən göstərici **0,7607 bal** olub.

Beləliklə, Azərbaycan **“çox yüksək” (Very High) EGDI kateqoriyasına** daxil olmağa nail olmuşdur. Bu uğuru ölkəmiz indiyədək ilk dəfə əldə etmişdir.

Qeyd edək ki, EGDI hesabatı üç əsas komponent üzrə qiymətləndirilir:

1. Onlayn xidmətlər indeksi (Online Services Index, OSI)
2. Telekommunikasiya infrastrukturu indeksi (Telecommunications Infrastructure Index, TII)
3. İnsan kapitalı indeksi (Human Capital Index, HCI)

Hesabatda xüsusi vurğulanmışdır ki, Azərbaycan TII üzrə yüksək göstəricilərə malik olmaqla yanaşı, onlayn xidmətlər sahəsində də artım göstərmişdir. Regional səviyyədə isə Azərbaycan 9-cu yerdə qərarlaşmışdır.

Bu göstəricilər sübut edir ki, Azərbaycan rəqəmsal idarəetmə, elektron xidmətlər və infrastrukturun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən strateji proqramların nəticələrini artıq beynəlxalq səviyyədə nümayiş etdirməyə başlayıb.

Estoniya	(9.5)
Sinqapur	(9.3)
Cənubi Koreya	(8.9)
ABŞ	(8.2)
Avropa İttifaqı	(8.0)
Azərbaycan	(7.6)

Onu da qeyd edək ki, BMT-nin “E-Hökumət İnkişaf İndeksi” (EGDI) hesabatında Azərbayca-

nın “çox yüksək” kateqoriyaya yüksəlməsi qeyd olunsa da, sənəddə ölkə üçün gələcək mərhələlərdə prioritet istiqamət kimi nəzərdən keçirilməli sahələr də vurğulanır.

Hesabatın açıqlamalarında və analizlərində göstərilir ki, Azərbaycan aşağıdakı istiqamətlər üzrə rəqəmsal inkişafını davam etdirə bilər:

- Onlayn xidmətlərin təminatı və ictimai-elektron xidmətlərin genişliyi hələ də inkişaf imkanı daşıyır;
- İnsan kapitalının – rəqəmsal bacarıqlar, həyatboyu öyrənmə, İKT sahəsində peşə hazırlığı – gücləndirilməsi vacibdir;
- Rəqəmsal hökumət infrastrukturu kifayət qədər inkişaf etsə də, vətəndaşların qərarvermə proseslərində elektron iştirakını və dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmək üçün əlavə addımlar atılmalıdır;
- Yeni texnologiyaların – süni intellekt (AI), böyük məlumat (Big Data), bulud texnologiyalarının tətbiqi və bu texnologiyaların dövlət idarəçiliyində istifadə olunması sürətləndirilməlidir;
- Xüsusən regionlarda və kənd yerlərində rəqəmsal xidmətlərə çıxış imkanlarının və sifarişçilərin (vətəndaşların) xidmətlərdən effektiv istifadəetmə imkanlarının artırılması vacibdir.

Bütün göstərilən nəticələr təsdiq edir ki, Azərbaycan rəqəmsal idarəetmə sahəsində əldə etdiyi uğurları beynəlxalq səviyyədə nümayiş etdirmişdir. Bununla yanaşı, ölkənin rəqəmsal transformasiya üzrə prioritet istiqamətlərdə inkişafını davam etdirməsi, strateji proqramları təkmilləşdirməsi və rəqəmsal xidmətlərin effektivliyini artırması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatımız göstərdi ki, Azərbaycan rəqəmsal idarəetmə sahəsində formalaşdırdığı milli model vasitəsilə qlobal rəqabətlilik göstəricilərində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etmişdir. Azərbaycan modeli rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi, geniş elektron xidmətlər şəbəkəsinin qurulması və dövlət idarəetməsində innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə fərqlənir. Bununla belə, bu modelin davamlı inkişafı üçün rəqəmsal bacarıqların artırılması, regionlarda rəqəmsal xidmətlərin əlçatanlığının genişləndirilməsi və süni intellekt kimi yeni texnologiyaların daha fəal inteqrasiyası vacibdir. Ümumilikdə, Azərbaycan modeli rəqəmsal dövlət quruculuğunda strateji və mərhələli inkişafın uğurlu nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. United Nations. (2024). United Nations E-Government Survey 2024: Digital Government in the AI Era. New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs. https://publicadministration.desa.un.org/sites/default/files/list-of-files/2024/Presentation%201_UNEGOVSURVEY_%202024_Workshop.pdf;
2. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
3. Mergel, I. (2019). *Digital transformation: A conceptual framework*. Government Information Quarterly https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.06.002;
4. https://desapublications.un.org;
5. https://e-qanun.az

Aytan Hasan Suleymanova
E-mail: hesenovaayten90@gmail.com

Parviz Ahmad Gurbanov
Associate Professor at the Department of
“Information Technologies in Public Administration”
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
Doctor of Philosophy in Economics
E-mail: parviz.gurban@gmail.com

The Azerbaijani Model in State Digitalization Strategies

Summary

Research objective: The aim of the research is to analyze the theoretical and practical foundations of digital governance models, identify their advantages and assess the directions of digital development for Azerbaijan in the context of international experience.

Research methodology: Based on a systematic analysis of scientific sources, international reports and statistical data on digitalization and digital governance. Analytical, comparative and systematization approaches were applied, and Azerbaijan’s “E-Government Development Index” (EGDI) indicators were evaluated in comparison with international practice.

Practical significance of the research: The results of the research provide significant practical value for the development of digital transformation strategies, the selection of governance models, and the integration of digitalization into organizational structures. They can be particularly useful for identifying digital development priorities and supporting strategic decision-making.

Research findings: The results of the research indicate that digital governance models are among the main tools of transformation in modern administrative systems, and their application increases effectiveness in both the public and private sectors. Azerbaijan’s progress in EGDI indicators demonstrates the success of the country’s e-government policies; however, sustainable development requires strengthening digital skills and expanding the use of innovative technologies.

Originality and scientific novelty of the research: The scientific novelty of the study lies in the comprehensive systematization of digital governance models and the analysis of Azerbaijan’s digital development using a new analytical approach based on international assessments.

Key words: Digitalization, digital governance, e-government, digital transformation, EGDI.

Айтен Гасан кызы Сулейманова
E-mail: hesenovaayten90@gmail.com

Парвиз Ахмед Гурбанов
доцент кафедры “Информационные технологии
в государственном управлении”
Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики
доктор философии по экономике
E-mail: parviz.gurban@gmail.com

Азербайджанская модель в стратегиях цифровизации государства

Резюме

Цель исследования: Цель исследования заключается в анализе теоретических и практических основ моделей цифрового управления, выявлении их преимуществ и оценке

направлений цифрового развития Азербайджана на фоне международного опыта.

Методология исследования: Исследование основано на систематическом анализе научных источников, международных отчетов и статистических данных по вопросам цифровизации и цифрового управления. В работе использовались аналитический, сравнительный и систематизирующий подходы, а показатели “Индекса развития электронного правительства” (EGDI) Азербайджана оценивались в сравнении с международной практикой.

Практическая значимость исследования: Результаты исследования имеют значительное практическое значение для разработки стратегий цифровой трансформации, выбора моделей управления и интеграции цифровизации в организационные структуры. Они могут быть особенно полезны при определении приоритетов цифрового развития и принятии стратегических решений.

Результаты исследования: Исследование показало, что модели цифрового управления являются ключевыми инструментами трансформации современных систем управления, а их применение повышает эффективность как государственного, так и частного сектора. Достижения Азербайджана по показателям EGDI демонстрируют успешность политики электронного правительства, однако для устойчивого развития требуется усиление цифровых компетенций и расширение применения инновационных технологий.

Оригинальность и научная новизна исследования: Научная новизна исследования заключается в комплексной систематизации моделей цифрового управления и анализе цифрового развития Азербайджана с использованием нового аналитического подхода на основе международных оценок.

Ключевые слова: цифровизация, цифровое управление, электронное правительство, цифровая трансформация, EGDI.

II BÖLMƏ
AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİ, MALİYYƏ, İNVESTİSİYA PROBLEMLƏRİ

UOT: 336.71; 336.76 **JEL:** G21; G28; E58

Sahil Vidadi oğlu MURTUZAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
“İqtisadi nəzəriyyə” kafedrası, doktorant
E-mail: sahilmurtuzayevsh@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.064

AZƏRBAYCANDA BANKLARIN SAĞLAMLAŞDIRMA MEXANİZMİ MODELİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – 2015-2025-ci illərdə Azərbaycanda bankların sağlamlaşdırma mexanizmi modelinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və bu tədbirlərin bank sektorunun dayanıqlığına və real iqtisadiyyata xidmət imkanlarına təsirini izah etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat elmi abstraksiya, müqayisəli təhlil, statistik analiz və institusional yanaşma metodlarına əsaslanır. Bank sektorunun dayanıqlıq göstəriciləri, sektor davranışı və institusional dəyişikliklər analitik şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – əldə olunan nəticələr bank sektorunda sağlamlaşdırma siyasətinin təkmilləşdirilməsi, problemli aktivlərin idarə olunması və prudensial nəzarətin effektivliyinin artırılması üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiqat göstərir ki, sağlamlaşdırma modeli bank sektorunda risklərin daha şəffaf görünməsinə, kapital və likvidlik dayanıqlığının güclənməsinə və prudensial nəzarət çərçivəsinin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Eyni zamanda kredit funksiyasının bərpası, sektor etimadının sabitləşməsi və institusional koordinasiya modelin həssas istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə bank sağlamlaşdırması modelinin effektivliyi yalnız maliyyə göstəriciləri ilə deyil, həm də sektor davranışı və institusional dəyişikliklər kontekstində kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: bankların sağlamlaşdırılması, maliyyə sabitliyi, prudensial nəzarət, problemli kreditlər, kapital dayanıqlığı, bank sektoru.

Giriş

2015–2025-ci illər dövrü Azərbaycanda bank sektorunun keyfiyyətcə yeni tənzimləmə mərhələsidir. Bu dövrdə bankların sağlamlaşdırılması yalnız ayrı-ayrı maliyyə institutlarının qorunması kimi deyil, sistemli risklərin azaldılması, maliyyə sabitliyinin qorunması və bank xidmətlərinin dayanıqlı bərpası kimi başa düşülmüşdür. Bank sektoru real iqtisadiyyatla sıx bağlı olduğundan, sağlamlaşdırma mexanizmlərinin effektivliyi kredit dövriyyəsinin sabitliyi, maliyyə vasitəçiliyinin dərinliyi və iqtisadi etimad mühiti üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır [8, s. 17–19].

Bankların sağlamlaşdırılması mexanizmi maliyyə dayanıqlığını bərpa etməyə yönəlmiş alətlər sistemidir: prudensial nəzarətin sərtləşdirilməsi, kapitalın gücləndirilməsi, risklərin yenidən qiymətləndirilməsi, problemli aktivlərin idarə olunması, korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, bazardan çıxarılma və birləşmə. Azərbaycan şəraitində bu mexanizmlər iki paralel istiqamətdə – zəif

seqmentlərin təmizlənməsi və maliyyə sabitliyinin qoruyucu dayaqlarının yaradılması – işləmişdir.

Mövcud ədəbiyyat sağlamlaşdırmanı iki əsas prizmayla izah edir: böhran idarəetməsində zərərin minimallaşdırılması strategiyası [17, s. 205–208] və institusional islahatların tərkib hissəsi. İkinci yanaşmada effektivlik risk mədəniyyətinin formalaşması, məlumat açıqlığının artması, kredit portfelinin keyfiyyəti və bazar etimadının bərpası ilə tamamlanır. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda nəticələr dollarlaşma, maliyyə dərinliyi və tənzimləyici institutların imkanları kimi ölkəyə xas amillərdən asılıdır [5, s. 22–25].

Bu məqalənin məqsədi 2015–2025 dövründə Azərbaycanda bankların sağlamlaşdırma mexanizmi modelinin effektivliyini çoxölçülü yanaşma ilə qiymətləndirməkdir: modelin maliyyə dayanıqlığına, dayanıqlıq göstəricilərinə, sektor davranışına və institusional nəticələrinə təsirini ardıcıl şəkildə izah etmək. Məqalə modelin güclü tərəflərini və məhdudiyyətlərini sistemləşdirir; tənzimləyici siyasətin təkmilləşdirilməsi üçün praktik tövsiyələr irəli sürür.

Tədqiqatın aktuallığı bank sağlamlaşdırması qərarlarının yüksək xərc və risk daşımasından irəli gəlir. Zəif dizayn edilmiş tədbirlər resursların qeyri-effektiv bölgüsünə, moral hazard (mənəvi riskin) riskinin artmasına və bazar intizamının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Düzgün qurulmuş sağlamlaşdırma çərçivəsi isə risklərin vaxtında tanınmasını, problemlərin dərinləşməsinin qarşısının alınmasını və bank sektorunun real sektora xidmət funksiyasının bərpasını mümkün edir.

Məqalənin elmi yeniliyi iki istiqamətdə formalaşır: bank sağlamlaşdırması modelinin vahid mexanizm kimi sistemləşdirilməsi (məqsəd, alət, nəticə əlaqəsinin ardıcıl qurulması) və effektivliyin yalnız maliyyə göstəriciləri ilə deyil, sektor davranışının və risk idarəetmə məntiqinin dəyişməsi kontekstində də qiymətləndirilməsi.

Sağlamlaşdırma mexanizminin nəzəri və institusional çərçivəsi

Bankların sağlamlaşdırılması maliyyə sisteminin dayanıqlığını bərpa etməyə yönəlmiş idarəetmə mexanizmidir. Bu mexanizm adətən böhran dövrləri ərzində aktivləşir. Məqsəd bankları qısa müddətdə normal rejimə qaytarmaq deyil, riskləri azaltmaq və sektorun əsas funksiyalarını – maliyyə vasitəçiliyi, ödənişlərin fasiləsizliyi, əmanətlərin qorunması – qorumaq və dayanıqlı şəkildə bərpa etməkdir.

Sağlamlaşdırma mexanizmi iki səviyyədə formalaşır. Bank daxilindəki dəyişikliklər – kapitalın artırılması, risk idarəetməsinin yenilənməsi, kredit siyasətinin sərtləşdirilməsi, likvidliyin idarə edilməsi, korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi. Sektor miqyasındakı qərarlar – nəzarətin gücləndirilməsi, problemli bankların konsolidasiyası, bazardan çıxarılma, sistemli bankların bərpası. Hər iki səviyyə bir-birini tamamlayır: daxili islahatlar xarici nəzarətsiz, xarici nəzarət isə daxili islahatlar olmadan real nəticə vermir [4, s. 12–14]. Sağlamlaşdırma alətləri dörd qrupa bölünür: (1) kapital bazasını gücləndirən alətlər – kapitalın artırılması, mənfəətin kapitallaşdırılması; (2) likvidliyi qoruyan alətlər; (3) aktiv keyfiyyətini yüksəldən alətlər – problemli kreditlərin tanınması, restrukturizasiya; (4) idarəetməni dəyişən alətlər – korporativ idarəetmə, daxili nəzarət, risk komitələri. Bu alətlər yalnız birlikdə işlədikdə davamlı effekt verir.

Sağlamlaşdırma siyasətinin məntiqi risk və məsuliyyət balansına söykənir: risk daşıyan tərəfin məsuliyyəti artırılmalı, zərərin sosiallaşdırılması minimumda saxlanmalı, moral hazard riski məhdudlaşdırılmalıdır. Azərbaycanda 2015–2025 dövrü üç əsas xətt boyunca inkişaf etdi: (1) prudensial tənzimləmənin güclənməsi – kapital adekvatlığı, likvidlik standartları, aktiv keyfiyyəti, məlumat açıqlığı tələblərinin sərtləşməsi; (2) sektorun struktur təmizlənməsi; (3) etimadın bərpası – şəffaflıq, sabit qaydalar, proqnozlaşdırılan siyasət.

Bu tədqiqatda effektivlik üç blok üzrə qiymətləndirilir: dayanıqlıq göstəriciləri (kapital, likvidlik, aktiv keyfiyyəti), sektor davranışı (kreditləşmə, depozit bazarı, valyuta davranışı) və institusional nəticələr (nəzarət çərçivəsi, şəffaflıq, idarəetmə standartları). Bu bloklar birlikdə modelin nəticəsini daha tam əks etdirir.

Mövcud beynəlxalq ədəbiyyat bank sağlamlaşdırmasının effektivliyini müxtəlif çərçivələrdə araşdırır. Laeven və Valencia (2020) 151 ölkə üzrə sistemli bankçılıq böhranlarının müqayisəli analizini apararaq erkən müdaxilənin gecikmənin yaratdığı zərəri əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığını

göstərmişdir [15, s. 312–318]. Avgouleas və Goodhart (2020) bail-in mexanizminin şərtli tətbiqinin daha effektiv nəticə verdiyini, müdaxiləsiz xilas siyasətinin isə moral hazard riskini artırdığını vurğulamışdır [16, s. 8–14]. Brei və Gambacorta (2022) böhran sonrası tənzimləmə çərçivələrinin kreditin keyfiyyətinə uzunmüddətli müsbət təsir göstərdiyini ortaya qoymuşdur [13, s. 4–9]. Azərbaycana xas tədqiqatlar arasında Məmmədov (2022) 2015–2022 dövrünün transformasiya dinamikasını [12, s. 80–88], Aliyev (2023) isə prudensial nəzarət mexanizmlərini təhlil etmişdir [11, s. 48–55]. Bu tədqiqat mövcud araşdırmaları inkişaf etdirərək effektivliyi üç blokun birlikdə şərh olunduğu daha əhatəli çərçivədə qiymətləndirir.

2015–2025-ci illər dövründə sağlamlaşdırma modelinin praktik məzmunu

Bu dövrdə sağlamlaşdırma modeli mərhələli və kombinə olunmuş yanaşma kimi formalaşmışdır. Üç dominant mərhələ müəyyən edilir.

Birinci mərhələ (2015–2016) şoka cavab xəttini izlədi. 2015-ci ildə baş verən manat devalvasiyası bank sektoru üçün ciddi stress testi oldu. Bu mərhələdə gizli risklərin görünən hala gətirilməsi, kapital adekvatlığı tələblərinin sərtləşdirilməsi, bazar intizamının bərpasına ilkin zəmin yaradılması əsas prioritetlər idi. Riskli kreditləşmə, zəif təminat siyasəti və qeyri-şəffaf hesabat davranışı daha ciddi nəzarətə məruz qaldı. Bu mərhələnin birinci vacib nəticəsi bankların hesabat davranışının dəyişməsi oldu: daha konservativ qiymətləndirməyə keçiş, kapital adekvatlığı üzrə daha ciddi izləmə. Yeni nəzarət tələbləri sektorda zəif institutları sürətlə aşkar etdi, bu da sonrakı struktur qərarları üçün zəmin hazırladı.

İkinci mərhələ (2017–2021) sektorun struktur təmizlənməsini əhatə etdi. Struktur təmizlənməsi dedikdə sektorun orta keyfiyyətinin iki yolla yüksəlməsi nəzərdə tutulur: zəif bankların bazardan çıxması və qalan bankların tənzimləmə tələblərinə uyğunlaşması. Bu mərhələdə kapital adekvatlığı, likvidlik buferi, risk konsentrasiyası nəzarəti, bağlı tərəflərlə əməliyyatların idarəsi, korporativ idarəetmə standartları daha sistemli tətbiq olundu. Problemli aktivlərin idarə olunması bu mərhələnin ağırlıq nöqtəsini təşkil etdi: problemli kreditlər bank sektorunun kapitalını yeyən əsas kanallardan biridir. Problemli aktivlərin balansda uzun müddət saxlanması həm kapitalı zəiflədir, həm də yeni kredit təklifini məhdudlaşdırır.

Üçüncü mərhələ (2022–2025) bərpa prosesinin dərinləşməsidir. Bu mərhələdə əsas məsələ artıq yalnız risklərin azaldılması deyil, risklə uyğunlaşmış inkişaf mərhələsinə keçməkdir. Bank sektorunun real sektoru maliyyələşdirmə funksiyası daha dayanıqlı formada bərpa olunmalıdır. Bu mərhələdə bazar etimadının güclənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır: depozit bazasının sabitləşməsi, dollarlaşmanın azalması, bankların uzunmüddətli resurs bazasına çıxışının genişlənməsi bu istiqamətdəki müsbət dinamikanı göstərir. Makroprudensial çərçivənin genişlənməsi, rəqəmsal bankçılıq standartlarının tətbiqi, ESG risklərinin nəzarətə alınması bu mərhələnin əsas institusional dəyişikliklərini formalaşdırır.

Bu dövrdə sağlamlaşdırma modelinin praktik məzmununu tamamlayan mühüm xətt koordinasiya məsələsidir [8, s. 21–23]. Bank sektorunda tədbirlər bir institutla məhdudlaşmır: tənzimləmə, nəzarət, hüquqi prosedurlar, depozit davranışı və makroiqtisadi mühit bir-birinə bağlıdır. Koordinasiya zəif olanda sağlamlaşdırma tədbirləri gecikə bilər, alətlər bir-birini tamamlamaya bilər; koordinasiya güclü olanda isə eyni alət daha yüksək effekt verir. Bu səbəbdən modelin effektivliyi yalnız bankların daxilindəki dəyişikliklərlə deyil, sektor miqyasında institutların davranışı və qərarların ardıcıllığı ilə də bağlıdır.

Sağlamlaşdırma modelinin praktik nəticələri bir neçə istiqamətdə müşahidə olunur. Birinci istiqamət sektorun konsolidasiyasıdır: bankların sayı 45-dən 23-ə enərək sektor daha az sayda, lakin daha dayanıqlı institutlar üzərində yenidən quruldu. İkinci istiqamət risk göstəricilərinin dəyişməsidir: kapital və likvidlik göstəriciləri bankların daha ehtiyatlı davranışını əks etdirir. Üçüncü istiqamət kredit funksiyasının bərpasıdır: kreditin keyfiyyəti, sektoral bölgüsü, müddət strukturu burada əsas ölçülərdir. Dördüncü istiqamət etimadın bərpasıdır: depozitlərin sabitliyi, dollarlaşma davranışı, bazar gözləntiləri bu istiqamətin əsas göstəriciləridir.

Sağlamlaşdırma modelinin praktik arxitekturasında Əmanətlərin Sığortalanması Fondu (ADIF)

mühüm institusional komponent kimi çıxış etmişdir. ADIF-in rolu yalnız əmanətçiləri qorumaqla məhdudlaşmır. Sistemli böhran riskinin yüksək olduğu dövrlərdə ADIF depozit etimadının qorunmasında əsas dayaq nöqtəsinə çevrilir. 2017-ci ildə sığorta limitinin artırılması depozit bazasının sabitləşməsinə birbaşa töhfə verdi: əmanətçilər banklardan kütləvi çıxış riskini azaltdı, bu da bankların likvidlik idarəetməsini asanlaşdırdı [10, s. 14–16].

Cədvəl 1.

Azərbaycan bank sektorunun əsas göstəriciləri (2015–2024)

Göstərici	2015	2017	2019	2021	2023	2024
Bankların sayı	45	32	30	26	24	23
Kapital adekvatlıq (%)	16,2	17,8	18,5	19,2	20,1	20,8
NPL (%)	6,8	12,4	9,2	7,5	5,8	4,9
Likvidlik (%)	58,3	52,1	61,4	68,7	72,3	75,6
Aktivlər (mlrd. AZN)	32,5	28,4	35,6	42,8	51,2	55,8
Kredit portfeli (mlrd. AZN)	18,2	15,3	19,8	24,6	31,4	35,2
Mənfəət (mlrd. AZN)	0,4	-0,8	0,6	1,2	1,8	2,1

Qeyd: Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik hesabatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2.

Sağlamlaşdırma tədbirlərinin xronologiyası (2015–2024)

İl	Tədbir	Hədəf	Nəticə
2015	Devalvasiya şokuna cavab likvidlik dəstəyi	Likvidlik böhranı	Müvəqqəti stabilləşmə
2016	4 problemli bankın müflis elan edilməsi	Zəif seqmentlərin təmizlənməsi	4 bank bağlandı
2017	Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun gücləndirilməsi	Depozit etimadının bərpası	Sığorta limiti artırıldı
2018	Kapital tələblərinin sərtləşdirilməsi	Kapital dayanıqlığı	CAR artımı başladı
2019	Problemli kreditlərin restrukturizasiyası	Aktiv keyfiyyəti	NPL azalması başladı
2020	Pandemiya dövründə kredit güzəştləri	Real sektorun dəstəklənməsi	Kredit donması önləndi
2021	Struktur islahatların davam etdirilməsi	Sektorun konsolidasiyası	Bank sayı 26-ya düşdü
2022	Makroprudensial çərçivənin gücləndirilməsi	Sistemli risklərin idarəsi	Buffer tələbləri tətbiq edildi
2023	Rəqəmsal bankçılıq standartları	Texnoloji dayanıqlıq	Rəqəmsal transformasiya
2024	ESG risklərinin nəzarətə alınması	Dayanıqlı maliyyə	Yeni tənzimləmələr

ADIF-in müflis bankların idarə olunmasında oynadığı rol da sağlamlaşdırma modelinin effektivliyi üçün vacibdir. 2016–2017-ci illərdə müflis elan edilən bankların aktivlərinin idarə olunması, əmanətçilərə ödənişlərin təmin edilməsi və bank bağlanması prosedurlarının şəffaf aparılması bazar etimadı üçün güclü siqnal verdi. Bu prosesin düzgün idarə olunması o deməkdir ki, bankın bağlanması panikatörədici hadisəyə çevrilmir, əksinə, sistemin intizamını göstərən normal bir bazar prosesi kimi qiymətləndirilir. Bu psixoloji effekt sağlamlaşdırmanın texniki göstəricilərindən az əhəmiyyət daşımır [10, s. 17–18; 16, s. 4–7].

Makroiqtisadi mühitin sağlamlaşdırmaya təsiri

2015–2025 dövründə Azərbaycanda bank sektorunun sağlamlaşdırılması vahid bir makroiqtisadi şəraitdə deyil, dəyişən mühitdə baş vermişdir. 2015-ci ildəki devalvasiya, 2020-ci ildəki pandemiyanın iqtisadi şoku, enerji gəlirlərindəki dalğalanmalar, həmçinin geosiyasi dəyişkənliklər sağlamlaşdırma modelinin fəaliyyət şəraitini formalaşdırmışdır. Hər şok yeni prioritetlər yaratmış,

bəzən alətlərin ardıcıllığını dəyişmişdir [4, s. 15–16; 6, s. 9–10]. Məsələn, 2020-ci ildə pandemiyanın iqtisadi effektini azaltmaq üçün kredit güzəştlərinin tətbiqi qısamüddətli kapital göstəricilərini müvəqqəti zəiflədə bilirdi, amma real sektorun maliyyə vəziyyəti üçün vacib dəstək siqnalı verdi.

Makroiqtisadi mühitin sağlamlaşdırmaya ikinci mühüm təsiri dollarlaşma kanalı üzərindən gəlmişdir. Manatın məzənnə dinamikası birbaşa bankların aktiv-öhdəlik uyğunsuzluğuna, kredit portfelinin valyuta risk profilinə və depozit davranışına təsir edir. Buna görə sağlamlaşdırma tədbirlərinin effektivliyi qismən makroiqtisadi sabitliyin özündən asılıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə göstərir ki, bank sağlamlaşdırması izolə şəkildə yox, makroiqtisadi siyasətin geniş çərçivəsinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir [5, s. 24–27].

Bu məqalədə effektivlik iki əsas nəticə üzrə müəyyənləşdirilir: maliyyə dayanıqlığının güclənməsi və bank sektorunun funksional bərpası. Qiymətləndirmə məntiqi: tədbirlərin məqsədi aydınlaşdırılır → məqsədi ölçən meyarlar seçilir → dəyişmənin istiqaməti izah edilir → sağlamlaşdırma mexanizmi ilə əlaqə qurulur.

Birinci blok – dayanıqlıq göstəriciləri: kapitalın keyfiyyəti, likvidlik, aktiv keyfiyyəti, risk konsentrasiyası. Aktiv keyfiyyəti bank sağlamlaşdırmasının əsas testidir: kapital formaca yüksək görünsə də, aktiv keyfiyyəti zəif qalarsa, risk yenə bankın içindədir.

İkinci blok – davranış göstəriciləri: kreditləşmə dinamikası, portfel strukturu, depozit bazasının sabitliyi, valyuta davranışı. Kreditin həcmindən daha çox keyfiyyəti, sahə bölgüsü, risk qiyməti həlledicidir. Depozit bazasının sabitliyi etimadın ən real göstəricisidir.

Üçüncü blok – institusional göstəricilər: prudensial nəzarətin ardıcıl tətbiqi, məlumat açıqlığı, hesabatlılıq, korporativ idarəetmə. Bu blok ən yavaş dəyişir, amma uzunmüddətli dayanıqlıq üçün həlledicidir. Qaydaların selektiv tətbiqi bazar intizamını zəiflədər; ardıcıl tətbiq isə “riskli davranış ucuzdur” düşüncəsini aradan qaldırar.

Modelin ən birinci nəticəsi risklərin görünən hala gəlməsidir. Risklər açıq görünəndə bankların maliyyə vəziyyəti daha real qiymətləndirilir: tanınmış itki idarə oluna bilir, gizli itki isə böyüyərək sistemli risk yaradır. 2015-ci ildə aktivlərin ~30%-i gizli risk daşıyırdı; 2024-cü ildə bu göstərici 10–15% aralığına endi. Bu ilk dəyişiklik sağlamlaşdırmanın ən vacib, amma bəzən ən yanlış anlaşılan effektidir: risklər açıldıqca göstəricilər müvəqqəti pisləşmiş kimi görünə bilər. Bu hal normaldır, çünki sağlamlaşdırma əvvəlcə problemləri görünən edir.

Kapital adekvatlığı 16,2%-dən 20,8%-ə çatdı. Bu artım real olması üçün aktiv keyfiyyətinin də paralel olaraq yaxşılaşması tələb olunur: aktiv keyfiyyəti zəif qalarsa, kapital yenə “əriyir”. NPL əmsalı 2017-ci ildəki 12,4% zirvəsindən 2024-cü ildə 4,9%-ə endi [1, s. 19–21]. Bu dinamika problemli aktivlər idarəetməsinin addım-addım effekt verdiyini göstərir. Likvidlik əmsalı 58,3%-dən 75,6%-ə yüksəldi: ehtiyatlı likvidlik rejiminin formalaşdığını göstərən bu dəyişiklik qısamüddətli kredit dinamikasını zəiflədə bilərdi, amma sistemli risklər baxımından daha dayanıqlı mühit yaratdı. Risk konsentrasiyasında da azalma müşahidə edildi: sağlamlaşdırma tələbləri bankları daha səpələnmiş portfellər formalaşdırmağa yönəltdi.

Sağlamlaşdırma dövründə kredit standartları sərtləşdi, portfel daha konservativ xarakter aldı. Bu proses iki paralel cərəyandan ibarətdir: bir tərəfdə banklar daha ehtiyatlı olur, kredit standartları güclənir; digər tərəfdə banklar portfeli yenidən balanslaşdırır, riskli sahələrdən çəkilir, daha proqnozlaşdırılan istiqamətlərə yönəlir. Bu dəyişikliklər qısa müddətdə kredit həcmini zəiflədə bilər, amma kreditin keyfiyyətini artırır. Keyfiyyət artımı uzun müddətdə maliyyə sabitliyi üçün daha dəyərlidir [6, s. 9–11].

Depozit bazasının sabitliyi bankların resurs planlamasını gücləndirir: depozitlər daha proqnozlaşdırılan xarakter aldıqca bankların öhdəlik idarəetməsi asanlaşır. Dollarlaşmanın 65,2%-dən 45,6%-ə geriləməsi həm etimadın bərpasını, həm də bankların valyuta risk profilinin yüngülləşməsini göstərir. Bu dinamika yalnız bank sektorunun daxili dəyişikliyi deyil – bütövlükdə iqtisadi agentlərin AZN-ə güvəninin artmasının əksidir. Kredit artımı 18,5%-dən müvəqqəti zəifliyə, orta

müddətdə isə 12,4%-ə çatdı: bu artım artıq daha keyfiyyətli portfel üzərində qurulan daha dayanıqlı dinamikadır.

Sağlamlaşdırma modelinin üçüncü ölçüsü institutların necə işləməsidir. Bu ölçü ən yavaşdır, amma uzunmüddətli dayanıqlıq üçün həlledicidir [9, s. 6–8]: sağlamlaşdırma birdəfəlik kampaniya deyil, davamlı sistem davranışı yaratmalıdır. Prudensial tələblər indeksi 5,5-dən 8,5-ə, şəffaflıq indeksi 4,8-dən 7,8-ə, korporativ idarəetmə indeksi 5,0-dən 7,2-ə yüksəldi. Bu artımlar qaydaların daha ardıcıl tətbiq olunduğunu, bankların idarəetmə strukturunun dəyişdiyini, məlumat açıqlığının genişləndiyini göstərir.

Prudensial nəzarətin sabit tətbiqi bazar intizamını gücləndirdi: banklar qaydaların ciddi olduğunu hiss etdikdə riskli davranış üçün stimullar zəifləyir. Məlumat açıqlığı artdıqca risk daha tez görünür, qərarlar daha tez verilir, gecikmə azalır. Korporativ idarəetmə mexanizmlərinin real işləməsi isə riskin mənbəyini zəiflədir: daxili nəzarət, risk komitələri, menecment məsuliyyəti birlikdə işlədikdə risklər daha tez tanınır. Lakin formal hesabat tələblərindən real risk mədəniyyətinə keçid hələ davam edən bir prosesdir. Bu proses tam başa çatmadan institusional dayanıqlıq yalnız qismən möhkəmlənmiş sayılır.

Cədvəl 3.

Sağlamlaşdırma modelinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi (2015–2024)

Blok	Göstərici	2015	2020	2024	Dəyişim	Qiymət
Dayanıqlıq	Kapital adekvatlığı (%)	16,2	18,9	20,8	+4,6	Müsbət
	NPL əmsalı (%)	6,8	8,2	4,9	–1,9	Müsbət
	Likvidlik əmsalı (%)	58,3	65,4	75,6	+17,3	Müsbət
	ROE (%)	12,4	5,8	14,2	+1,8	Müsbət
Davranış	Kredit artımı (illik, %)	18,5	2,1	12,4	–6,1	Neytral
	Depozit artımı (illik, %)	15,2	8,7	11,3	–3,9	Neytral
	Dollarlaşma (%)	65,2	58,4	45,6	–19,6	Müsbət
İnstitusional	Prudensial tələblər (0–10)	5,5	7,2	8,5	+3,0	Müsbət
	Şəffaflıq indeksi (0–10)	4,8	6,5	7,8	+3,0	Müsbət
	Korp. idarəetmə (0–10)	5,0	6,0	7,2	+2,2	Müsbət
Ümumi	Kompleks indeks	5,8	6,4	7,6	+1,8	Müsbət

Qeyd: İndekslər 0–10 şkalasında qiymətləndirilmişdir; 10 maksimum effektivliyi göstərir.

Bu üç blok birlikdə qiymətləndiriləndə modelin effektivlik şəkli daha aydın görünür. Dayanıqlıq göstəriciləri yaxşılaşa bilər, amma davranış göstəriciləri dəyişməzsə, risk yenidən yığılır. Davranış dəyişə bilər, amma institusional çərçivə zəifdirsə, dəyişiklik davamlı olmur. İnstitusional çərçivə güclənə bilər, amma aktiv keyfiyyəti düzəlməzsə, dayanıqlıq yenə zəif qalır. Buna görə effektivlik balans anlayışı ilə izah olunur.

Bu qiymətləndirmə baxımından 2015–2025 dövrü üzrə model aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər. Dayanıqlıq istiqamətlərindən birincisi olan kapital güclənməsi dəyişim baxımından müsbətdir. NPL əmsalının azalması aktiv keyfiyyəti istiqamətindəki irəliləyişi göstərir. Likvidlik göstəricisinin yüksəlməsi ehtiyatlı rejimin möhkəmləndiyini sübut edir. Davranış blokunda kredit artımının zəifliyi dayanıqlıq üçün verilmiş qısamüddətli güzəşt kimi qiymətləndirilə bilər. Dollarlaşmanın azalması isə strateji baxımdan ən müsbət davranış dəyişikliklərindən biridir: bu dəyişiklik həm bank sisteminin risk profilini yüngülləşdirir, həm pul siyasəti transmissiyasının keyfiyyətini artırır. İnstitusional blokda isə bütün üç göstərici boyunca sabit artım müşahidə edilir. Bu artım formadan mahiyyətə keçidin hələ davam etdiyini, amma istiqamətin doğru olduğunu göstərir.

Bloklararası uyğunluğun qismən zəif qaldığı yer kredit funksiyasının bərpasında görünür. Dayanıqlıq güclənmişdir, institutsional çərçivə yaxşılaşmışdır, amma kredit artımı hələ sağlamlaş-

dırma öncəsi tempinə qayıtmamışdır. Bu, sağlamlaşdırma proseslərinin tipik dilemmasıdır: ehtiyatlılıq qısa müddətdə kredit genişlənməsini zəiflədər, orta müddətdə isə daha keyfiyyətli genişlənmənin zəminini hazırlayar. 2024-cü ilin göstəriciləri bu keçidin gedişdə olduğuna işarə edir.

Birinci güclü tərəf risklərin şəffaf görünməsinin təmin edilməsidir. 2015-ci ildə bankların aktivlərinin təxminən 30%-i gizli risk daşıyırdı; 2024-cü ildə bu göstərici 10–15% aralığına endi. Tanınmış itki idarə oluna bilir – gizli itki isə böyüyərək sistemli risk yaradır. Sağlamlaşdırma prosesinin bu birinci effekti sonrakı bütün tədbirlərin zəminini hazırladı: risklərin real xəritəsi olmadan düzgün qərar vermək mümkün deyil.

İkinci güclü tərəf sektorun struktur təmizlənməsidir. Bank sayı 45-dən 23-ə endirilərək sektor daha az sayda, amma daha dayanıqlı institutlar üzərində yenidən quruldu. Bu proses ağrılı olsa da uzun müddətdə risk yığımını azaltdı, bazar intizamını gücləndirdi. Üçüncü güclü tərəf prudensial standartların gücləndirilməsidir: banklar kapital buferlərini artırmağa, riskli aktivlərdən çəkinməyə, hesabatlılığa daha ciddi yanaşmağa məcbur oldu. Dördüncü güclü tərəf risk mədəniyyətinin tədricən formalaşmasıdır – qərar proseslərində riskin qiyməti daha sistematik nəzərə alınmağa başlandı. Beşinci güclü tərəf kredit və ödəniş sistemlərinin bərpası üçün zəmin yaradılmasıdır: dayanıqlıq bu bərpanın başlanğıc şərtidir, onsuz sektor genişləndikcə risk daha tez böyüyür.

Birinci məhdudiyyət nəticələrin gecikmə ilə ortaya çıxmasıdır: 2015-ci ildən 2018-ci ilə qədər olan 3–4 illik dövrdə 4 bank bağlandı, göstəricilər müvəqqəti pisləşdi. Bu gecikmə dövrü sağlamlaşdırmanı yanlış qiymətləndirmə riskini özündə daşıdı. Əsas risk prosesin yarımçıq qalmasında idi – yarımçıq qalan sağlamlaşdırma risklərin yenidən yığılmasına yol açır.

İkinci məhdudiyyət koordinasiya zəifliyidir. Nəzarət, hüquqi prosedurlar, bazar davranışı, makroiqtisadi gözləntilər bir-birilə bağlıdır; bu sahələrin birindəki boşluq ümumi effekti aşağı salır. Məsələn, prudensial tələblər sərt ola bilər, amma hüquqi mühit zəifdirsə problemli aktivlərin həlli uzanır – bu isə bankların balansını uzun müddət zəif saxlayır. Üçüncü məhdudiyyət kredit funksiyasının bərpasındakı çətinlikdir: həddindən artıq ehtiyatlılıq real sektorun maliyyələşməsini uzun müddət məhdudlaşdırır, bu da öz növbəsində borcalanların gəlirini azaldır və problemli kreditləri artıra bilər.

Dördüncü məhdudiyyət etimadın yalnız texniki tədbirlərlə bərpa olunmamasıdır. Etimad bankın sosial kapitalıdır; zəifləyəndə depozit davranışı dəyişir, valyuta seçimi dəyişir, kredit funksiyası məhdudlaşır. Şəffaflıq, sabit qaydalar, proqnozlaşdırılan siyasət olmadan etimad gec bərpa olunur. Beşinci məhdudiyyət institusional dəyişikliklərin səthi qalma riskidir: qaydalar gücləndirilsə belə, tətbiq ardıcıl deyilsə, daxili nəzarət formaldırsa, risk yenidən yığılır. Sağlamlaşdırma bu halda davamlı sistem davranışı deyil, müvəqqəti kampaniyaya çevrilir.

Nəticə

2015–2025 dövrü Azərbaycanda bank sektorunda sağlamlaşdırma yanaşmasının qısamüddətli sabitləşmə hüdudlarını aşdığını göstərdi. NPL 12,4%-dən 4,9%-ə enmiş, kapital adekvatlığı 16,2%-dən 20,8%-ə yüksəlmiş, likvidlik əmsalı 58,3%-dən 75,6%-ə çatmış, bank sayı 45-dən 23-ə düşmüşdür [1, s. 18–22; 3, s. 31–34]. Bu rəqəmlər modelin struktur və dayanıqlıq istiqamətlərində əhəmiyyətli nəticələr verdiyini təsdiqləyir [7, s. 44–48]. Davranış göstəriciləri kredit portfelinin keyfiyyətinin yaxşılaşmasını, depozit bazasının sabitləşməsini, valyuta davranışında müsbət dəyişkənlik dinamikasını göstərir. İnstitusional göstəricilər isə prudensial tənzimləmənin, şəffaflığın və korporativ idarəetmə standartlarının tədricən möhkəmləndiyini ortaya qoyur.

Modelin effektivliyinin artırılması üçün beş strateji istiqamət müəyyənləşdirilmişdir. Birinci istiqamət AMB, ADIF və Maliyyə Nazirliyi arasında koordinasiya mexanizminin gücləndirilməsidir: aylıq koordinasiya şurası, aydın məsuliyyət bölgüsü, sabit prosedurlar tələb olunur. Koordinasiya güclü olanda eyni alət daha yüksək effekt verir, tədbirlərin gecikmə riski azalır. İkinci istiqamət aktiv keyfiyyətinin idarə olunmasının daha sistemli aparılmasıdır: problemli aktivlərin uzun müddət balansda saxlanılması həm kapitalı zəiflədər, həm kredit funksiyasını məhdudlaşdırar. Xüsusi idarəetmə strukturunun yaradılması və ya bu funksiyanın ADIF-ə həvalə edilməsinin

müzakirəsi bu istiqamətdə əsas addımdır.

Üçüncü istiqamət korporativ idarəetmə və risk idarəetməsinin real işləməsinin təmin edilməsidir: banklar rəhbərliyinin təyinində peşəkarlıq meyarlarının gücləndirilməsi, müstəqil direktorların rolunun artırılması, risk komitələrinin formal deyil, real fəaliyyəti. Dördüncü istiqamət şəffaflıq standartlarının sabit saxlanmasıdır: yarımillik hesabatların açıqlanması, risk profili barədə əlavə məlumatların ictimaiyyətə çatdırılması etimadı gücləndirir, etimad isə resurs bazasını möhkəmləndirir. Beşinci istiqamət kreditləşmənin real sektorun artım tempi ilə uzlaşdırılmasıdır: prioritizasiya meyarlarının aydınlaşdırılması, uzunmüddətli kreditlərin təşviqi həm sektorun sabitliyini, həm iqtisadiyyata xidmət imkanlarını gücləndirir.

Yekunda, effektivliyin davamlı olması üçün institusional çərçivənin sabit işləməsi, etimadın bərpasının daim qorunması və kredit funksiyasının risklə uyğunlaşmış şəkildə bərpası vacibdir. Bu şərtlər birlikdə yerinə yetirildikdə sağlamlaşdırma modeli yalnız böhran idarəetməsi aləti yox, sektorun daimi davranış mədəniyyətinə çevrilir. Bu tədqiqatın nəticələri bank sektorunda sağlamlaşdırma siyasətinin təkmilləşdirilməsi, problemli aktivlərin idarə olunması və prudensial nəzarətin effektivliyinin artırılması üçün praktik baza kimi istifadə edilə bilər.

Gələcək tədqiqatlar üçün iki istiqamət perspektivli görünür. Birincisi, sağlamlaşdırma modelinin effektivliyinin müqayisəli metodla – Gürcüstan, Ukrayna kimi oxşar keçid iqtisadiyyatı ölkələri ilə birgə – araşdırılmasıdır. Bu müqayisə ölkəyə xas amillərin effektivliyə töhfəsini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verər. İkincisi, rəqəmsal bankçılıq transformasiyasının prudensial çərçivəyə təsirinin araşdırılmasıdır: fintech inkişafı, rəqəmsal ödəniş platformaları və açıq bankçılıq standartları sağlamlaşdırma alətlərinin yenilənməsini tələb edir. Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq standartlarının 2023-cü ildə tətbiqi bu sahədə araşdırma üçün ilkin zəmin yaratmışdır [2, s. 8–10].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. (2025). Maliyyə sabitliyi hesabatı 2024. Bakı.
2. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. (2024). Bank sektoru üzrə makroprudensial siyasət çərçivəsi. Bakı.
3. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. (2024). 2023-cü il üzrə illik hesabat. Bakı.
4. Beynəlxalq Valyuta Fondu. (2025). Azərbaycan: 2025-ci il IV məsləhətləşmə hesabatı. Washington, DC.
5. Beynəlxalq Valyuta Fondu. (2025). Azərbaycan: Maliyyə sektorunun sabitliyi üzrə qiymətləndirmə. Washington, DC.
6. Beynəlxalq Valyuta Fondu. (2024). Azərbaycan: 2023-cü il məsləhətləşmə hesabatı. Washington, DC.
7. Dünya Bankı. (2024). Global Financial Development Report 2024. Washington, DC.
8. Financial Stability Board. (2024). 2024 Resolution Report: From Lessons to Action. Basel.
9. Basel Committee. (2023). Basel III: Finalising post-crisis reforms. BIS.
10. Əmanətlərin Sığortalanması Fondu. (2024). 2023-cü il üzrə illik hesabat. Bakı.
11. Aliyev, R. (2023). Bank sektorunda risklərin idarə edilməsi. İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, 15(2), 45–62.
12. Məmmədov, T. (2022). Azərbaycanda bank sektorunun transformasiyası: 2015–2022. AMEA İİ Xəbərləri, 4, 78–95.
13. Brei, M., Gambacorta, L. (2022). Are bank resolution frameworks fit for purpose? Journal of Financial Stability, 60.
14. Demirgüç-Kunt, A. et al. (2021). Banking sector performance in COVID-19. Journal of Banking & Finance, 133.
15. Laeven, L., Valencia, F. (2020). Systemic banking crises database II. IMF Economic Review, 68(2), 307–361.
16. Avgouleas, E., Goodhart, C. (2020). Critical reflections on bank bail-ins. J. Financial

Regulation, 6(1), 1–29.
17. Reinhart, C. M., Rogoff, K. S. (2010). This Time Is Different. Princeton University Press.
18. Hryckiewicz, A. (2014). Government interventions in the banking sector. Journal of Banking & Finance, 46, 246–265.

Сахил Видади оглы Муртузаев
докторант кафедры экономической теории,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
E-mail: sahilmurtuzayevsh@gmail.com

Оценка эффективности модели механизма оздоровления банков в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – оценить эффективность модели механизма оздоровления банков в Азербайджане в период 2015–2025 гг. и определить влияние этих мер на устойчивость банковского сектора и его способность обслуживать реальную экономику.

Методология исследования – исследование основано на методах научной абстракции, сравнительного анализа, статистического анализа и институционального подхода. Показатели устойчивости банковского сектора, поведение сектора и институциональные изменения были проанализированы комплексно.

Практическая значимость исследования – полученные результаты позволяют сформулировать практические рекомендации по совершенствованию политики оздоровления банковского сектора, повышению эффективности пруденциального надзора и управлению проблемными активами.

Результаты исследования – результаты показывают, что модель оздоровления способствовала повышению прозрачности рисков в банковском секторе, укреплению капитальной и ликвидной устойчивости банков, а также усилению надзорной рамки. В то же время восстановление кредитной функции, стабилизация доверия к сектору и институциональная координация остаются чувствительными направлениями.

Оригинальность и научная новизна исследования – в статье эффективность модели оздоровления банков оценивается не только на основе финансовых показателей, но и в контексте изменений поведения банковского сектора и институциональной среды.

Ключевые слова: оздоровление банков, финансовая стабильность, пруденциальный надзор, проблемные кредиты, устойчивость капитала, банковский сектор.

Sahil Vidadi Murtuzayev
PhD student, Department of Economic Theory
Azerbaijan State University of Economics
E-mail: sahilmurtuzayevsh@gmail.com

Assessing the Effectiveness of the Bank Rehabilitation Mechanism Model in Azerbaijan

Summary

Purpose of the research – to assess the effectiveness of the bank rehabilitation mechanism model in Azerbaijan during the period 2015–2025 and to examine how these measures influenced the resilience of the banking sector and its capacity to support the real economy.

Research methodology – the study is based on methods of scientific abstraction, comparative analysis, statistical analysis and the institutional approach. The resilience indicators of the banking sector, sectoral behavior and institutional changes were analyzed in a comprehensive framework.

Practical significance of the research – the obtained results provide practical recommendations for improving bank rehabilitation policies, enhancing prudential supervision and strengthening the management of distressed assets.

Results of the research – the findings indicate that the rehabilitation model contributed to greater transparency of risks in the banking sector, stronger capital and liquidity resilience, and a more robust supervisory framework. At the same time, the recovery of the credit function, the stabilization of sectoral confidence and institutional coordination remain sensitive areas affecting overall effectiveness.

Originality and scientific novelty of the research – the article evaluates the effectiveness of the bank rehabilitation model not only through financial indicators but also through changes in sectoral behavior and the institutional environment.

Key words: bank rehabilitation, financial stability, prudential supervision, non-performing loans, capital resilience, banking sector.

UOT: 339,7 ; **JEL**: G15; P48; Q00; Q10; G23

Ebru Halit qızı KALAN
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Doktorantı
E-mail:ebru.yondem@hotmail.com
ORCID 0009-0008-5263-903X
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.074

QLOBAL KAPİTAL BAZARLARINDA QIZIL VƏ REAL AKTİV ƏSASLI MALİYYƏLƏŞMƏ MODELLƏRİNİN İSLAMİ MALİYYƏ BAXIMINDAN KONSEPTUAL TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – qlobal kapital bazarlarında qızıl və digər real aktivlərə əsaslanan maliyyələşmə modellərini İslami maliyyə prinsipləri baxımından konseptual səviyyədə təhlil etmək, bu modellərin şəriətə uyğunluq, maliyyə sabitliyi və real sektorla əlaqəlilik baxımından rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat çərçivəsində konseptual-nəzəri təhlil, müqayisəli analiz, elmi ədəbiyyatın sistemli icmalı və normativ yanaşmalardan istifadə edilmişdir. İslami maliyyə alətləri konvensional maliyyə mexanizmləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, həmçinin mövcud empirik və institusional hesabatlar analitik üsulla qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqat nəticələri İslami maliyyə institutları, kapital bazarları üzrə tənzimləyici orqanlar, akademik tədqiqatçılar və praktik mütəxəssislər üçün real aktiv əsaslı maliyyələşmə modellərinin dizaynı və tətbiqi baxımından metodoloji əsas kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri –Araşdırma göstərir ki, qızıl və əmtəə əsaslı maliyyələşmə mexanizmləri İslami maliyyənin əsas prinsipləri ilə yüksək uyğunluq təşkil edir və spekulyativ risklərin azaldılmasına töhfə verir. Sukuk kimi aktivlə təmin olunmuş alətlər real sektorun maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır və FinTech həlləri bu modellərin effektivliyini və şəffaflığını artırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Bu tədqiqat real aktiv əsaslı maliyyələşmə modellərini qlobal kapital bazarları kontekstində və İslami maliyyə prizmasından inteqrativ və konseptual yanaşma əsasında təhlil etməklə mövcud elmi ədəbiyyatdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Ənənəvi tədqiqatlarda real aktiv əsaslı maliyyələşmə alətləri, əsasən, ya fiqhi-normativ baxımdan, ya da institusional tətbiqlər səviyyəsində ayrı-ayrılıqda araşdırıldığı halda, bu iş həmin modelləri nəzəri, normativ və bazar yönümlü aspektləri bir çərçivədə birləşdirərək sistemli şəkildə qiymətləndirir. Tədqiqatın əsas elmi yeniliklərindən biri qızıl, sukuk və müasir rəqəmsal texnologiyalar (blokçeyn, tokenizasiya və FinTech tətbiqləri) arasındakı qarşılıqlı əlaqənin vahid analitik model çərçivəsində ilk dəfə kompleks şəkildə təhlil edilməsidir. Qızılın həm tarixi-pul funksiyası, həm də müasir maliyyə aləti kimi transformasiyası İslami maliyyənin normativ prinsipləri ilə əlaqələndirilərək qiymətləndirilmiş, tokenləşdirilmiş qızıl və aktiv əsaslı sukuk strukturlarının Şəriət uyğunluğu və bazar potensialı yeni konseptual yanaşma əsasında izah edilmişdir.

Açar sözlər: qızıl əsaslı maliyyələşmə, əmtəə əsaslı maliyyələşmə, real aktiv əsaslı maliyyələşmə, İslami maliyyə, faizsiz maliyyələşmə, daşınmaz əmlak sukuku, likvidliyin idarə olunması, risklərin bölüşdürülməsi, maliyyə sabitliyi, qızılın tokenizasiyası.

Giriş

İslami maliyyə sistemi müasir maliyyə memarlığının böyük ölçüdə abstrakt və törəmə alətlərə yönəldiyi bir dövrdə real iqtisadiyyatla sıx bağlılığı ilə seçilən alternativ model təqdim edir. Xüsusilə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra aktiv əsaslı maliyyə sistemlərinin konvensional modellə müqayisədə daha dayanıqlı olduğu barədə nəticələr artmışdı **[**5, s. 6–9**].** Bu kontekstdə İslami maliyyə faiz qadağası (riba), həddindən artıq qeyri-müəyyənlikdən çəkinmə (ğarar) və

spekulyativ əməliyyatlara qarşı mövqe (maysir) kimi prinsipləri ilə maliyyə proseslərinin real aktivə söykənməsini normativ tələbə çevirir. Qızıl və əmtəə kimi real aktivlər tarix boyu həm pul sistemi, həm də ticarətin əsas komponentləri kimi iqtisadi sabitlikdə həlledici rol oynamışdır. Bu gün həmin aktivlər İslami maliyyə institutlarının təqdim etdiyi investisiya və maliyyələşmə alətlərinin əsasını təşkil edir **[**6, s. 32–35; 87–90**].**

Xüsusilə sukuk bazarlarının sürətli böyüməsi aktiv əsaslı maliyyələşmənin kapital bazarlarındakı rolunu daha aydın göstərmişdir. Bu tədqiqat qızıl, əmtəə və real aktiv əsaslı maliyyələşmə modellərinin İslami bazarlardakı əhəmiyyətini akademik baxımdan təhlil etməyi hədəfləyir. Qlobal miqyasda İslami maliyyə və real aktiv əsaslı alətlərin həcmi əhəmiyyətli səviyyəyə çatmış, 2028-ci ilə qədər 7,5 trilyon ABŞ dollarını keçəcəyi proqnozlaşdırılır. 2025-ci il üzrə sektor bölgüsündə ən böyük pay İslami bankçılığa, daha sonra sukuk və İslami investisiya fondlarına aiddir. Sukuk bazarının 2024-cü ildə qlobal həcmi təxminən 1,2 trilyon ABŞ dolları olmuş, 2033-cü ilə qədər isə təqribən 4 trilyon ABŞ dollarına çatacağı, illik mürəkkəb artım tempinin ~%13 olacağı gözlənilir [9, s. 27–31]. Bu artımın mühüm hissəsi birbaşa aktiv əsaslı/aktivlə təmin edilmiş məhsullara (daşınmaz əmlak, infrastruktur, əmtəə, qızıl və s.) aiddir.

İslami maliyyənin əsas normativ prinsipləri iqtisadi əməliyyatlarda həm əxlaqi, həm də real istehsala bağlı yanaşmanı tələb edir. Bu prinsiplərdən ən vacibi faizin qəti qadağan olunmasıdır. Faiz qadağası pulun öz-özünə artım yolu ilə dəyər yaratmasına qarşı çıxır; buna görə də maliyyə əməliyyatlarının mal, xidmət və ya istehsal fəaliyyəti ilə əlaqəli olması zəruri sayılır.Qeyri-müəyyənlik (ğarar) və qumar (maysir) qadağaları isə maliyyə müqavilələrində şəffaflıq, müəyyənlik və aktiv əsaslı işləməyi tələb edir. Törəmə alətlərin böyük hissəsinin bu qadağalarla uzlaşmaması İslami maliyyənin real aktivlərə yönəlməsini izah edir [2, s. 80–83].

Real aktiv əsaslı maliyyələşmə iqtisadi fəaliyyətlərin fiziki aktivlərlə əlaqələndirilməsini zəruri edir. Bu modelə görə maliyyə əməliyyatları mülkiyyətin ötürülməsi, istifadə hüququnun verilməsi, risklərin bölüşdürülməsi, istehsal və ticarət əsaslı mənfəət yaradılması kimi elementlərə söykənməlidir. Buna görə qızıl, əmtəə və daşınmaz əmlak əsaslı maliyyələşmə modelləri İslami maliyyə nəzəriyyəsinin təbii nəticələridir. Qızıl və gümüş (dinar və dirhəm) İslam iqtisadi tarixində standartlaşdırılmış pul sistemi kimi istifadə edilmişdir [4**,** s 77–99]. Fiziki xüsusiyyətləri, məhdud təklifi və dəyər sabitliyi sayəsində qızıl tarix boyu etibarlı mübadilə vasitəsi olmuşdur. Bu gün qızıl İslami maliyyə bazarlarında üç əsas kateqoriya üzrə qiymətləndirilir: iştirak banklarının təqdim etdiyi qızıl hesabları faizsiz yığım imkanı yaradır; blokçeyn əsaslı qızıl tokenləri fiziki qızılın rəqəmsal təmsili vasitəsilə həm şəffaflıq, həm də əməliyyat təhlükəsizliyi təmin edir. Bəzi ölkələr mərkəzi bankların qızıl ehtiyatlarına əsaslanan sukuk buraxılışı ilə investorlar üçün aşağı riskli maliyyə alətləri təqdim edir.

Cədvəl 1.

Qızıl depozit hesablarının əsas xüsusiyyətləri

Ölçü	Qızıl Depozit Hesabı (İştirak Bankı)
Dayaq aktiv	Fiziki qızıl / qram qızıl
Gəlir mənbəyi	Faiz əvəzinə qızıl qiymətinin artımı
İşləmə mexanizmi	Müştəri AZN və ya qızıl yatırır, bank bunu qram qızıl kimi hesabda izləyir
Şəri uyğunluq	Faiz gəliri yoxdur; real aktivə (qızıla) əsaslanan yığım
Risk	Bazar riski: qızıl qiymətlərinin dəyişkənliyi
Likvidlik	İstənilən vaxt AZN-ə çevrilmə və ya fiziki qızılın çıxarılması mümkündür
Yığım məqsədi	Uzunmüddətli yığım, sərvətin qorunması, inflyasiyadan müdafiə

Qızıl depozit hesabı müştərinin müəyyən miqdarda fiziki qızılı bank və ya maliyyə institutuna yerləşdirməsi və həmin qızılın: saxlanması, idarə olunması və müəyyən şərtlər daxilində geri qaytarılması ilə bağlı hüquqi münasibətləri əhatə edir. Bu hesablar iki əsas formada mövcud ola bilər: **Fiziki qızıl depoziti** – müştəri tərəfindən faktiki qızılın təqdim edilməsi; **Qızıl ekvivalenti hesablar** – qızıl vahidi ilə ifadə olunan, lakin fiziki qızılın mövcudluğu mübahisəli olan hesablar.

Qızıl depozit hesablarının Şəriət uyğunluğunda əsas istinad nöqtəsi: **AAOIFI Şəriət Standartı №57 (Qızıl standartı)**, İslam Fiqh Akademiyasının qərarları, və mərkəzi bankların yerli tənzimləmələridir. Bu sənədlər qızıl depozitlərinin yalnız real aktivlə təmin olunmuş və şəffaf strukturlarla icrasını tövsiyə edir.

Əmtəə əsaslı maliyyələşmə modelləri: Murabaha mexanizmi: Murabaha İslami bankçılıqda istifadə olunan əsas ticarət satış müqaviləsidir. Bank müştərinin tələb etdiyi əmtəəni alır və üzərinə müəyyən mənfəət marjası əlavə etməklə onu müştəriyə müddətli şəkildə satır[1, s.149–155]. Əməliyyatın fiziki mala əsaslanması murabahanı şəri baxımdan etibarlı edir. Təvərruq və likvidliyin idarə olunması: Təvərruq əsasən likvidlik ehtiyacının qarşılanmasına yönəlmiş mexanizmdir və əmtəə alqı-satqısı vasitəsilə nağd pul axını yaradır. İştirak bankları gündəlik likvidlik əməliyyatlarını London Metal Birjası (LME) və Malayziya Bursa Suq Al-Sila kimi platformalar üzərindən həyata keçirir.

Real Aktiv Əsaslı Maliyyələşmə və Sukuk: 1. Sukukun maliyyə memarlığındakı yeri: Sukuk aktiv əsaslı gəlir axınlarına bağlı kapital bazarı alətidir. Konvensional istiqrazlardan fərqli olaraq sabit faiz gəliri yoxdur; əvəzində icarə gəliri, ticarət mənfəəti və ya ortaq gəliri kimi real iqtisadi axınlara əsaslanır [11, s.47–69.]. 2. Daşınmaz əmlak və infrastruktur əsaslı sukuklar: Daşınmaz əmlak əsaslı sukuk xüsusilə Körfəz ölkələrində infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində geniş istifadə olunur. Enerji obyektləri, hava limanları, limanlar və iri yaşayış layihələri sukuk vasitəsilə maliyyələşdirilmişdir [8, s.64–69]. 2015–2025 dövrü üzrə aparılan təhlil göstərir ki, ümumi sukuk emissiyalarının təxminən %47-si Asiya (xüsusilə Malayziya və İndoneziya), %45-i isə Körfəz Əməkdaşlıq Şurası (GCC) ölkələrinin payına düşür; Səudiyyə Ərəbistanı GCC emissiyalarının təxminən üçdə ikisini təkbaşına həyata keçirmişdir.Real aktiv əsaslı maliyyələşmə sistemləri maliyyə sabitliyi baxımından mühüm üstünlüklər təqdim edir. Ədəbiyyatda İslami bankların böhran dövrlərində daha dayanıqlı olduğuna dair nəticələr mövcuddur. Bunun əsas səbəbi aktiv əsaslı əməliyyatların kredit riskini məhdudlaşdırmasıdır. Eyni zamanda əmtəə və qızıl əsaslı maliyyə məhsulları inflyasiyalı mühitlərdə sərvətin qorunmasına töhfə verir.

Qızılın tokenizasiyası və real aktiv əsaslı rəqəmsal maliyyələşmə: İslami maliyyə baxımından normativ qiymətləndirmə

Blokçeyn texnologiyası qızıla əsaslanan rəqəmsal aktivlərin mülkiyyətini təhlükəsiz şəkildə sübut etməyə imkan vermişdir. Tokenizasiya qızılı daha likvid etmiş və mikro-investisiya modellərinə uyğunlaşdırmışdır [7, s. 41–44]. **Qızılın tokenizasiyası İslami maliyyə baxımından:** yanlız texnoloji yenilik kimi deyil, real aktiv əsaslı maliyyələşmə prinsipinin rəqəmsal mühitdə tətbiqi kimi qiymətləndirilir. İslami maliyyənin normativ çərçivəsinə görə maliyyə alətləri real iqtisadi dəyərə söykənməli, mülkiyyət hüququ aydın olmalı və spekulyativ xarakter daşımamalıdır. Bu baxımdan qızılın tokenizasiyasının Şəriət baxımından qəbul edilə bilməsi bir sıra əsas şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdır. İlk növbədə, tokenləşdirilmiş qızıl tam şəkildə fiziki qızıl ilə təmin olunmalıdır. Hər bir rəqəmsal token konkret miqdarda fiziki qızılı təmsil etməli və bu qızıl etibarlı saxlayıcı qurumda (bank, mərkəzi seyf və ya akkreditə olunmuş custodian) real olaraq mövcud olmalıdır. Qızılın yalnız qiymətinə indekslənmiş, lakin fiziki təminatı olmayan tokenlər İslami maliyyə baxımından real aktiv əsaslı hesab edilmir və Şəriət uyğunluğu baxımından problemli sayılır. İkinci əsas şərt mülkiyyət hüququnun (milk) real və hüquqi baxımdan token sahibinə keçməsidir. Token sadəcə maliyyə iddiasını deyil, fiziki qızıl üzərində mülkiyyət payını ifadə etməlidir. Bu halda token sahibi istədiyi zaman qızılın fiziki təhvilini tələb etmək hüququna malik olmalıdır. Mülkiyyət hüququnun aydın olmaması tokeni borc və ya törəmə alət xarakterinə yaxınlaşdırır ki, bu da İslami maliyyə prinsipləri ilə uzlaşmır. Üçüncü mühüm şərt qabd (təhvil-təslim) prinsipinin təmin edilməsidir. Klassik fiqhdə qızıl ribəvi aktiv hesab edildiyinə görə onun mübadiləsində dərhal və ya konstruktiv təhvil-təslim tələb olunur. Müasir İslami maliyyə praktikalarında blokçeyn üzərində mülkiyyətin dərhal dəyişməsi və reyestrdə qeydə alınması konstruktiv qabd kimi qəbul edilə bilər. Bu yanaşma xüsusilə AAOIFI-nin qızıl üzrə Şəriət standartlarında öz əksini tapmışdır. Dördüncü olaraq, tokenləşdirilmiş qızıl əməliyyatları ğarar (həddindən artıq qeyri-müəyyənlik) və maysir (spekulyasiya) elementlərindən uzaq olmalıdır. Tokenlərin

yalnız qiymət dalğalanmalarından qazanmaq məqsədi ilə yüksək tezlikli spekulyativ alətə çevrilməsi İslami maliyyənin etik və normativ ruhuna ziddir. Buna görə də tokenizasiya strukturu real mülkiyyət, şəffaf audit mexanizmi və açıq informasiya prinsipləri üzərində qurulmalıdır. Nəhayət, qızılın tokenizasiyası İslami maliyyə baxımından müsbət potensiala malikdir. Bu model qızılın likvidliyini artırır, fiziki bölünmə problemini aradan qaldırır və mikro-investisiya imkanları yaradaraq maliyyə inklüzivliyini genişləndirir. Əgər Şəriət tələblərinə uyğun strukturlaşdırılarsa, tokenləşdirilmiş qızıl İslami maliyyə sistemində həm sərvət qoruma aləti, həm də real aktiv əsaslı rəqəmsal maliyyə mexanizmi kimi çıxış edə bilər.

Rəqəmsal sukuk tətbiqləri: Daşınmaz əmlak, enerji və digər real aktivlərin blokçeyn üzərindən tokenizasiyası sukuk bazarlarının likvidliyini artıran yeni praktikadır. Rəqəmsal sukuk əməliyyat xərclərini azaldır və investor bazasını genişləndirir.

Qızıl İslami maliyyədə həm tarixi, həm də fiqhi baxımdan xüsusi mövqeyə malikdir. Ribəvi aktiv kimi qızılın mübadiləsi bərabərlik və dərhal təhvil kimi sərt qaydalara tabedir. Tarixi olaraq dinar (qızıl) və dirhəm (gümüş) İslam dünyasında pul sisteminin əsasını təşkil etmiş və iqtisadi sabitliyi təmin etmişdir [12, s. 97–104].

Müasir İslami maliyyə nəzəriyyəsində qızıl üç əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. **Faizsiz yığım və dəyər saxlayıcısı** funksiyası;
2. **Sukuk və əmtəə əsaslı maliyyələşmədə** əsas aktiv rolu;
3. **Maliyyə abstraksiyasına qarşı normativ məhdudlaşdırıcı** funksiyası.

Bu xüsusiyyətlər qızılı real aktiv əsaslı maliyyə modellərinin mərkəzi elementi kimi möhkəmləndirir.

Kapital bazarlarında aktiv əsaslı strukturların genişlənməsi

Sukuk bazarlarının sürətli inkişafı İslami maliyyənin nəzəri əsaslarının kapital bazarlarında praktik tətbiqini təmin etmişdir. Sukuk alətləri konkret aktivlərə, layihələrə və ya istifadə hüquqlarına əsaslanaraq real aktiv əsaslı maliyyələşməni institusional səviyyədə reallaşdırır. Nəzəri müzakirələrdə **aktiv əsaslı (asset-based)** və **aktivlə təmin olunmuş (asset-backed)** sukuk strukturları arasındakı fərq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız aktivlə təmin olunmuş sukuklar mülkiyyətin real ötürülməsini, hüquqi icra imkanını və investorun aktivə birbaşa müraciət hüququnu təmin edir. Bu fərq İslami kapital bazarlarında Şəriət uyğunluğu və sistem dayanıqlığı baxımından əsas qiymətləndirmə meyarıdır. Real aktiv paradiqması çərçivəsində maliyyə innovasiyası: Qızıl əsaslı sukuklar, tokenləşdirilmiş qızıl və rəqəmsal əmtəə platformaları kimi maliyyə innovasiyaları İslami maliyyə nəzəriyyəsində yeni suallar doğurur. Nəzəri baxımdan innovasiya yalnız **real aktivlə əlaqəni qoruduğu,** mülkiyyətin aydınlığını təmin etdiyi və spekulyativ abstraksiyadan uzaq olduğu halda qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən İslami maliyyə innovasiyanı prinsipial olaraq rədd etmir, lakin onu **real iqtisadi dəyər, şəffaflıq və etik məsuliyyət** meyarları əsasında ciddi normativ filtrdən keçirir.

Qızılın İslami maliyyədə fiqhi və iqtisadi statusu: İslam hüququnda ribəvi aktiv kimi təsnif olunur və onun mübadiləsi xüsusi qaydalara tabedir. Qızılın qızıl və ya pul ilə dəyişdirilməsi zamanı dərhal təhvil-təslim və müəyyən hallarda bərabərlik şərtləri tələb olunur. Bu fiqhi status qızıl əsaslı maliyyə məhsullarının struktur dizaynına birbaşa təsir göstərir.

Tarixi baxımdan qızıl: İslam iqtisadi sistemində pul vahidi kimi istifadə edilmiş və iqtisadi sabitliyin əsas təminatçılarından biri olmuşdur. Erkən İslam dövründən etibarən qızıl dinar və gümüş dirhəm rəsmi mübadilə vasitəsi kimi qəbul edilmiş, qiymətlərin ölçülməsi, ticarət müqavilələrinin bağlanması və vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi bu metal əsaslı pul sistemi üzərindən həyata keçirilmişdir. Qızılın fiziki xüsusiyyətləri – davamlılıq, bölünə bilmə, daşına bilmə və məhdud təklif – onun pul funksiyasını effektiv şəkildə yerinə yetirməsinə imkan yaratmışdır. Bu xüsusiyyətlər qızılı inflyasiya risklərinə qarşı nisbətən davamlı etmiş və pulun dəyərinin süni şəkildə artırılmasının qarşısını almışdır.

İslam iqtisadi düşüncəsində pulun əsas funksiyası mübadilə vasitəsi və dəyər ölçüsü olmaqdır. Qızılın metal pul sistemi çərçivəsində istifadəsi bu funksiyaları real iqtisadi əsas üzərində təmin

etmiş, pulun öz-özünə gəlir yaradan alətə çevrilməsinin qarşısını almışdır. Bu baxımdan qızılın pul vahidi kimi istifadəsi İslam iqtisadiyyatında faiz qadağası (riba) prinsipinin praktiki tamamlayıcısı kimi çıxış etmişdir. Çünki qızıl əsaslı pul sistemi kredit genişlənməsinin və nəzarətsiz pul emissiyasının qarşısını alaraq maliyyə intizamını möhkəmləndirmişdir. Müasir dövrdə qızıl rəsmi pul vahidi funksiyasını itirmiş olsa da, dəyər saxlayıcısı və maliyyə sabitliyinin təminat aləti kimi iqtisadi əhəmiyyətini qorumaqdadır. Qızılın fiat valyutalardan fərqli olaraq fiziki aktivə əsaslanması və məhdud təklifə malik olması onu uzunmüddətli sərvət qoruma vasitəsi kimi ön plana çıxarır. Xüsusilə qlobal maliyyə sistemində müşahidə olunan valyuta böhranları, inflyasiya dalğaları və maliyyə qeyri-sabitlikləri investorların riskdən yayınma məqsədilə yenidən qızıla yönəlməsinə səbəb olmuşdur [13, s. 217–229]. İslami maliyyə kontekstində qızılın müasir rolu daha da genişlənmişdir. Qızıl yalnız passiv sərvət yığımı vasitəsi deyil, eyni zamanda real aktiv əsaslı maliyyələşmənin əsas elementi kimi istifadə olunur. İslami bankçılıqda qızıl depozit və yığım hesabları vasitəsilə fərdi və institusional investorlar üçün faizsiz yığım imkanı yaradılır. Bundan əlavə, qızıl əsaslı sukuk strukturları investorların konkret qızıl ehtiyatlarına və ya qızıl ilə təmin olunmuş layihələrə şərikliyini təmin edərək real aktivlərlə maliyyə bazarları arasında birbaşa əlaqə yaradır.

Son illərdə texnoloji inkişaflar qızılın maliyyə sistemindəki rolunu daha da transformasiya etmişdir. Blokçeyn texnologiyası əsasında yaradılan qızıl tokenləri fiziki qızılın rəqəmsal təmsili kimi çıxış edərək şəffaflıq, izlənəbilənlik və əməliyyat səmərəliliyi baxımından yeni imkanlar açmışdır. Lakin İslami maliyyə baxımından bu cür innovativ alətlərin qəbul edilə bilməsi yalnız fiziki qızıl ilə tam təminat, real mülkiyyət hüququ və faktiki və ya konstruktiv təhvil-təslim mexanizmlərinin mövcudluğu şərti ilə mümkündür.

Nəticə

Bu kontekstdə, bu tədqiqat qızıl, əmtəə və real aktiv əsaslı maliyyələşmə modellərinin İslami maliyyənin nəzəri quruluşunda və müasir tətbiqlərində mərkəzi rolunu ortaya qoyur. İslami maliyyənin əsas prinsiplərinə görə real aktiv əsaslılıq təkcə şəri uyğunluğu deyil, həm də sistemli sabitliyi təmin edən vacib amildir. Rəqəmsallaşma, tokenizasiya və FinTech tətbiqlərinin inkişafı real aktiv əsaslı maliyyələşmə modellərinin gələcəkdə daha geniş tətbiq sahəsi tapacağını göstərir. Qızıl, əmtəə və real aktiv əsaslı maliyyələşmə modelləri İslami maliyyə bazarlarının dayanıqlı inkişafı üçün həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə əvəzolunmaz komponentdir. Gələcək perspektivdə tənzimləyici çərçivələrin gücləndirilməsi, şəri standartların beynəlxalq miqyasda uyğunlaşdırılması, aktiv əsaslı strukturların ikinci bazarlarda likvidliyinin artırılması və FinTech əsaslı tətbiqlərin şəffaflıq və nəzarət baxımından institusionallaşdırılması bu modellərin təsir dairəsini genişləndirəcək əsas siyasət istiqamətləridir. Real aktiv əsaslı maliyyə alətlərinin böhran dövrlərindəki performansının, gəlir bölgüsü və maliyyə inklüzivliyi üzərində təsirlərinin, eləcə də rəqəmsallaşma ilə şəri uyğunluq arasındakı əlaqənin daha geniş empirik tədqiqatlarla araşdırılması gələcək araşdırmalar üçün mühüm gündəm yaradır.

Araşdırma çərçivəsində əldə olunan nəticələr göstərir ki, qızıl və əmtəə kimi real aktivlərə əsaslanan maliyyələşmə mexanizmləri maliyyə resurslarının istehsal, ticarət və infrastruktur fəaliyyətlərinə yönəldilməsini təmin edərək sistemli maliyyə risklərini məhdudlaşdırır. Xüsusilə sukuk, murabaha və digər aktiv əsaslı alətlər vasitəsilə maliyyə bazarları ilə real iqtisadiyyat arasında birbaşa əlaqə qurulması maliyyə böhranlarının dərinləşmə riskini azaldan mühüm amil kimi qiymətləndirilə bilər. Bu kontekstdə real aktiv əsaslı maliyyələşmə İslami maliyyənin makroiqtisadi sabitliyə verdiyi töhfəni daha aydın şəkildə nümayiş etdirir. Müasir dövrdə rəqəmsallaşma, tokenizasiya və FinTech əsaslı tətbiqlərin sürətli inkişafı real aktiv əsaslı maliyyələşmə modellərinin tətbiq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Xüsusilə qızılın tokenizasiyası kimi innovativ mexanizmlər real aktivlərin likvidliyini artırmaqla yanaşı, maliyyə inklüzivliyinin genişlənməsinə və kiçik investorların bazara çıxışının asanlaşmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, bu texnoloji yeniliklərin İslami maliyyə çərçivəsində qəbul edilə bilməsi onların real aktivlə tam təmin olunması, mülkiyyət hüquqlarının aydınlığı və Şəriət prinsipləri ilə uzlaşması kimi normativ

şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdır. Tədqiqatın nəticələri həmçinin göstərir ki, qızıl, əmtəə və digər real aktiv əsaslı maliyyələşmə modelləri İslami maliyyə bazarlarının uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafı üçün həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə əvəzolunmaz komponentlərdir. Bu baxımdan gələcək perspektivdə tənzimləyici çərçivələrin gücləndirilməsi, Şəriət standartlarının beynəlxalq səviyyədə daha yüksək dərəcədə uyğunlaşdırılması və aktiv əsaslı strukturların ikinci bazarlarda likvidliyinin artırılması əsas siyasət prioritetləri kimi ön plana çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayub, M. (2017). Understanding Islamic Finance. Wiley. 2nd Edition, John Wiley & Sons, Chichester. s.149–155
2. Chapra, M. U. (2016). The Future of Economics: An Islamic Perspective. Islamic Foundation. s.80–83
3. Elasrag, H. (2020). Blockchain and Islamic Finance. International Journal of Economics and Finance, 12(3),
4. Furat, M. (2018). İslam Para Tarihi ve Dinar-Dirhem Sistemi. İslam İktisadı Dergisi, 5(2), s.77–99
5. Hasan, M., & Dridi, J. (2010). The Effects of the Global Crisis on Islamic and Conventional Banks. IMF Working Paper, WP/10/201. s.6–9
6. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2017). Islamic Finance: Theory and Practice. Wiley. s.32–35; s.87–90
7. Mohamed, H., & Ali, S. S. (2022). *Blockchain, Tokenization and Islamic Finance: Opportunities and Shariah Challenges.* Routledge, London. 41–44.
8. Thomas, A. (2014). Innovation in Sukuk Structures. Islamic Finance Review. s.64–69
9. World Bank & International Islamic Financial Market (IIFM). (2024). *Global Sukuk Market Report.* s.27–31
10. Usmani, M. T. (2002). An Introduction to Islamic Finance. Kluwer Law International.
11. Wilson, R. (2008). Innovation in the Structuring of Islamic Sukuk Securities. Journal of Islamic Economic Studies, 15(1), s.47–69
12. Furat, A. (2018). İslam İktisat Tarihi: Para, Finans ve Piyasa Yapıları. İstanbul: İktisat Yayınları. s.97–104
13. Baur, D. G., & Lucey, B. M. (2010).Is gold a hedge or a safe haven An analysis of stocks, bonds and gold. The Financial Review. s. 217–229.
14. Калан Эбру // Применение зеленых финансов и зеленой экономики в исламских странах // Зеленая экономика: наука, образование и инновации спбгу 2024. 275 с.
15. Калан Эбру, Исламский банкинг Турции: новые тенденции и перспективы Оригинальная статья / Original article – 2023
16. www.cbar.az
17. https://maliyye.gov.az/;
18. https://www.gold.org

Эбру Халит Калан
Азербайджанского Государственного Экономического Университета- Докторант
E-mail:ebru.yondem@hotmail.com
ORCID: 0009-0008-5263-903X

Концептуальный анализ моделей финансирования, основанных на золоте и реальных активах, на глобальных рынках капитала с точки зрения исламских финансов

Резюме

Цель исследования –Основной целью данного исследования является концептуальный анализ моделей финансирования, основанных на золоте и других реальных активах, на

глобальных рынках капитала с точки зрения принципов исламских финансов, а также определение их роли в обеспечении шариатского соответствия, финансовой стабильности и связи с реальным сектором экономики.

Методология исследования – В рамках исследования использованы методы концептуально-теоретического анализа, сравнительного анализа, системного обзора научной литературы и нормативного подхода. Инструменты исламских финансов рассмотрены в сравнении с механизмами конвенциональных финансовых рынков, а также проанализированы существующие эмпирические и институциональные отчёты.

Практическая значимость исследования – Результаты исследования могут быть использованы исламскими финансовыми институтами, регулирующими органами рынков капитала, академическими исследователями и практикующими специалистами в качестве методологической основы для разработки и внедрения моделей финансирования, основанных на реальных активах.

Результаты исследования – Анализ показывает, что механизмы финансирования, основанные на золоте и товарных активах, в высокой степени соответствуют базовым принципам исламских финансов и способствуют снижению спекулятивных рисков. Инструменты, обеспеченные активами, такие как сукук, играют важную роль в финансировании реального сектора, а решения FinTech повышают эффективность и прозрачность данных моделей.

Оригинальность и научная новизна исследования–Исследование предлагает интегрированный концептуальный анализ моделей финансирования, основанных на реальных активах, в контексте глобальных рынков капитала с позиций исламских финансов. Впервые на системной основе оценивается взаимосвязь золота, сукук и цифровых технологий, а также предлагаются новые научные подходы к определению перспектив развития исламских финансов.

Ключевые слова: финансирование, основанное на золоте, товарное финансирование, финансирование, основанное на реальных активах, исламские финансы, беспроцентное финансирование, сукук недвижимости, управление ликвидностью, распределение рисков, финансовая стабильность, токенизация золота.

Ebru Halit Kalan
Doctoral Student at Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
E-mail:ebru.yondem@hotmail.com
ORCID: 0009-0008-5263-903X

A Conceptual Analysis Of Gold- And Real Asset-Based Financing Models in Global Capital Markets From The Perspective Of Islamic Finance

Summary

Research Objective – The primary objective of this study is to conduct a conceptual analysis of financing models based on gold and other real assets in global capital markets from the perspective of Islamic finance principles, as well as to identify their role in ensuring Shariah compliance, financial stability, and linkage with the real economy.

Research Methodology –The study employs conceptual-theoretical analysis, comparative analysis, systematic review of the academic literature, and a normative approach. Islamic financial instruments are examined in comparison with conventional capital market mechanisms, while existing empirical and institutional reports are analytically evaluated.

Practical Implications –The findings of the study may be used by Islamic financial institutions, capital market regulators, academic researchers, and practitioners as a methodological foundation

for the design and implementation of real asset-based financing models.

Research Findings –The analysis demonstrates that gold- and commodity-based financing mechanisms are highly consistent with the fundamental principles of Islamic finance and contribute to the reduction of speculative risks. Asset-backed instruments such as sukuk play a significant role in financing the real sector, while FinTech solutions enhance the efficiency and transparency of these models.

Originality and Scientific Contribution –This study offers an integrated conceptual analysis of real asset-based financing models within the context of global capital markets from the perspective of Islamic finance. For the first time, the interrelationship between gold, sukuk, and digital technologies is systematically evaluated, and new scholarly approaches to identifying future development pathways of Islamic finance are proposed.

Key words: gold-based financing, commodity-based financing, real asset-based financing, Islamic finance, interest-free financing, real estate sukuk, liquidity management, risk sharing, financial stability, gold tokenization.

UOT 336

Turqut Müşfiq oğlu HƏSƏNLİ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Maliyyə (Bank işi)” ixtisaslaşmasının II kurs magistrantı
E-mail: hasanliturgut7@gmail.com

Elmi rəhbər: i.e.d. Elnurə Bünyat qızı MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Maliyyə və bank işi” kafedrasının professoru,
E-mail: mammadova-e@list.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.082

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON BANK XİDMƏTLƏRİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI VƏ BEYNƏLXALQ PRAKTİKANIN TƏTBİQİ İMKANLARI ƏSASINDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində beynəlxalq praktikanın tətbiqi imkanlarını müəyyənləşdirmək və bu sahədə inkişaf istiqamətlərini əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqatın metodologiyası müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, statistik məlumatların təhlili və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və rəqəmsal bankçılıq strategiyalarının formalaşdırılması prosesində praktik əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Beynəlxalq praktikanın tətbiqi, rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi, innovativ maliyyə texnologiyalarının inteqrasiyası və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına və maliyyə bazarının dayanıqlı inkişafına şərait yarada bilər.

Tədqiqatın orjinallığı və elmi yeniliyi - Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyəti ilk dəfə olaraq beynəlxalq praktikanın sistemli müqayisəli təhlili əsasında kompleks şəkildə qiymətləndirilmiş, qlobal təcrübəyə uyğun olaraq milli bank sektorunda tətbiq edilə biləcək konkret inkişaf istiqamətləri və institusional mexanizmlər elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: elektron bankçılıq, rəqəmsal transformasiya, rəqabət qabiliyyəti, beynəlxalq praktika, fintex, açıq bankçılıq, maliyyə innovasiyaları.

Giriş

Məqalədə Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin mövcud vəziyyəti, inkişaf dinamikası və rəqabət qabiliyyətinə təsir edən əsas amillər təhlil edilir. Rəqəmsal transformasiya, fintex innovasiyaları, açıq bankçılıq modelləri və müştəriyönümlü xidmət strategiyaları kontekstində beynəlxalq praktikanın əsas istiqamətləri araşdırılır və onların milli bank sektorunda tətbiqi imkanları qiymətləndirilir.

Tədqiqat çərçivəsində inkişaf etmiş ölkələrin elektron bankçılıq təcrübəsi müqayisəli şəkildə təhlil olunur, texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi, kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi, rəqəmsal savadlılığın artırılması və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi kimi prioritet istiqamətlər müəyyən edilir. Eyni zamanda, rəqabət mühitinin gücləndirilməsi və innovativ maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi baxımından strateji yanaşmalar irəli sürülür.

Beləliklə, beynəlxalq praktikaya əsaslanan sistemli və mərhələli islahatların həyata keçirilməsi elektron bank xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, maliyyə inklüzivliyinin genişlənmə-

sinə və Azərbaycan bank sektorunun qlobal maliyyə sisteminə inteqrasiyasının sürətlənməsinə şərait yarada bilər.

Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişafı. Azərbaycanda elektron bank xidmətləri son illərdə sürətlə inkişaf edən maliyyə sektorunun ən mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal transformasiya prosesi bankların əməliyyat səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırır və maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığını genişləndirir. Ölkədə elektron bankçılığın inkişafı əsasən texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi, bankların rəqəmsal strategiyalara yönəlməsi və müştəri ehtiyaclarına cavab verən innovativ məhsulların təqdim olunması ilə əlaqədardır. Son onillikdə Azərbaycanda maliyyə texnologiyaları (fintex) sektorunun inkişafı bank xidmətlərinin daha çevik və operativ olmasına imkan yaratmışdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) dəstəyi ilə həyata keçirilən rəqəmsal təşəbbüslər elektron ödəniş sistemlərinin genişlənməsinə, mobil bankçılıq xidmətlərinin istifadəsinin artmasına və onlayn əməliyyatların təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinə təkan vermişdir. Xüsusilə son illərdə mobil tətbiqlər vasitəsilə müştərilər öz hesablarını idarə etmək, ödənişləri həyata keçirmək və kredit əməliyyatlarını onlayn şəkildə yerinə yetirmək imkanına malik olmuşlar. Bu isə bankların əməliyyat xərclərinin azalmasına və eyni zamanda müştəri məmnuniyyətinin artmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan bank sistemində elektron xidmətlərin inkişafı həm də ölkədə maliyyə inklüzivliyinin artırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal bankçılıq kənd və qəsəbə ərazilərində yaşayan əhalinin maliyyə xidmətlərinə çıxışını asanlaşdırır, bu isə iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına və əhali gəlirlərinin artmasına təsir göstərir. Elektron bank xidmətləri vasitəsilə fərdi və korporativ müştərilər müxtəlif ödənişləri, transferləri və investisiya əməliyyatlarını daha sürətli və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirə bilirlər. Bu xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bankların rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, milli maliyyə sisteminin dayanıqlığını da təmin edir. Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin mövcud vəziyyəti ilə bağlı rəsmi statistika göstərir ki, ölkədə nağdsız ödənişlərin və rəqəmsal əməliyyatların həcmi əhəmiyyətli şəkildə artmaqdadır: 2025-ci ilin yanvar ayında nağdsız ödənişlərin həcmi təxminən 6,9 milyard manat təşkil edərək bir il əvvəlki dövrə nisbətən 40 % artmışdır ki, bunun da böyük hissəsi e-ticarət əməliyyatlarına aiddir. Eyni zamanda, Azərbaycanda dövriyyədə olan ödəniş kartlarının sayı təxminən 20,2 milyonadək yüksələrək ötən illə müqayisədə artmış, bu da rəqəmsal bank xidmətlərinə tələbatın yüksəldiyini göstərir (AMB, 2025).[4]

Ölkədə elektron bank xidmətlərinin inkişafında əsas rol oynayan amillərdən biri də hüquqi və normativ bazanın təkmilləşdirilməsidir. Azərbaycan hökuməti və Mərkəzi Bank ölkədə rəqəmsal ödənişlərin təşviqi, elektron imzanın tətbiqi və informasiya təhlükəsizliyi standartlarının gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra qanunvericilik aktlarını qəbul etmişdir. Bu qanunvericilik çərçivəsi bankların innovativ texnologiyaları tətbiq etməsinə və müştəri məlumatlarının qorunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, bank sektorunda rəqəmsal xidmətlərin inkişafını təşviq edən proqram və layihələr, o cümlədən maliyyə texnologiyaları inkubatorları və startap dəstək proqramları ölkədə elektron bankçılığın sürətli inkişafına imkan yaradır.

Texnoloji baxımdan, Azərbaycanda banklar müxtəlif rəqəmsal həllər tətbiq edirlər. Bunlar arasında internet bankçılığı platformaları, mobil tətbiqlər, SMS-banking və POS-terminallar geniş istifadə olunur. Son illərdə kriptovalyuta və blockchain texnologiyalarının təcrübə səviyyəsində tətbiqi də diqqət çəkir. Banklar müştəri məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün iki faktorlu identifikasiya, biometriya və digər müasir autentifikasiya metodlarından istifadə etməyə başlamışlar. Bu texnoloji yeniliklər əməliyyatların sürətini artırmaqla yanaşı, elektron bank xidmətlərinə etimadı da gücləndirir.

Müştəri baxımından elektron bank xidmətlərinin populyarlığının artması bir sıra sosial və iqtisadi amillərlə bağlıdır. İnsanların rəqəmsal savadlılığının yüksəlməsi, smartfon və internet istifadəçilərinin sayının artması elektron xidmətlərə tələbatı artırır [2,s.30]. Xüsusilə gənc və orta yaşlı əhali qrupu bank xidmətlərini mobil tətbiqlər vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verir. Bu isə bankları innovativ həllər hazırlamağa və müştəri yönümlü strategiyalar qurmağa sövq edir.

Eyni zamanda, elektron bank xidmətləri müəssisələr üçün əməliyyatların sürətini və maliyyə idarəetməsini optimallaşdırır, kiçik və orta biznesin maliyyə əməliyyatlarını daha effektiv şəkildə idarə etməsinə imkan yaradır.

Bununla belə, Azərbaycanda elektron bankçılığın inkişafı bəzi çətinliklər və məhdudiyyətlərlə üzləşir. Əsas problemlərdən biri kibertəhlükəsizlik risklərinin yüksək olmasıdır. Banklar elektron əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əlavə resurslar sərf etməli, həmçinin müştəriləri informasiya təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirməlidirlər. Digər bir çətinlik isə ölkədə bəzi ərazilərdə internet infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etməməsi və rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyədə olmasıdır. Bu amillər elektron bank xidmətlərinin universal yayılmasına müəyyən maneələr törədir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin inkişafı dinamik və perspektivlidir. Banklar rəqəmsal texnologiyalara investisiyalarını artırır, yeni məhsul və xidmətlər təqdim edir, müştəri təcrübəsini optimallaşdırır və əməliyyatların səmərəliliyini yüksəldir. Bu inkişaf həm də ölkədə maliyyə inklüzivliyinin, iqtisadi effektivliyin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Elektron bankçılığın gələcək inkişaf perspektivləri arasında süni intellektin tətbiqi, blockchain texnologiyalarının genişləndirilməsi, açıq bankçılıq modellərinin inkişafı və maliyyə texnologiyaları ekosisteminin yaradılması mühüm rol oynayacaq.

Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişafı həm milli bank sektorunun modernləşdirilməsinə, həm də müştərilərin maliyyə əməliyyatlarını daha çevik, təhlükəsiz və rahat şəkildə həyata keçirməsinə imkan yaradır. Rəqəmsal transformasiya bankçılıq xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, ölkənin qlobal maliyyə bazarına inteqrasiyasını da sürətləndirir. Eyni zamanda, hüquqi, texnoloji və sosial amillərin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi elektron bankçılığın dayanıqlı və inklüziv olmasını təmin edir.

Beynəlxalq təcrübə əsasında elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması imkanları. Beynəlxalq təcrübə elektron bank xidmətlərinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması sahəsində mühüm rol oynayır. Dünya üzrə inkişaf etmiş maliyyə sistemlərində elektron bankçılıq müştəri yönümlü və innovativ yanaşmalar əsasında formalaşır. Bu təcrübə banklara əməliyyat xərclərini azaltmaq, xidmətlərin sürətini artırmaq və müştəri məmnuniyyətini yüksəltmək imkanı verir. Bir sıra Avropa, Asiya və Şimali Amerika ölkələrinin bank sektorunda tətbiq edilən rəqəmsal həllər Azərbaycan bank sistemi üçün praktik və səmərəli modellər təqdim edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə elektron bank xidmətlərinin əsas xüsusiyyəti onların çevikliyi və fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim edilməsidir [1,s.51]. Məsələn, ABŞ və Avropa ölkələrində mobil bankçılıq tətbiqləri vasitəsilə müştərilər hesablarını idarə etmək, ödəniş və transfer əməliyyatlarını həyata keçirmək, investisiya portfellərini izləmək imkanına malikdir. Bu ölkələrdə banklar süni intellekt və böyük məlumatların analizi (big data) texnologiyalarını tətbiq edərək müştəri davranışlarını proqnozlaşdırır və fərdi təkliflər təqdim edir. Bu yanaşma elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, müştəri sadiqliyini də gücləndirir.

Asiya ölkələrində, xüsusən Çin və Sinqapurda, elektron bank xidmətlərinin inkişafında fintech şirkətləri və böyük texnologiya platformaları mühüm rol oynayır. Banklar bu ölkələrdə öz xidmətlərini mobil tətbiqlər və onlayn platformalar vasitəsilə genişləndirərək əməliyyatların sürətini artırır və xidmət çeşidini çoxaldırlar. Elektron ödəniş sistemlərinin universal tətbiqi, QR kodları vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsi və rəqəmsal cüzdanların istifadəsi müştərilərə operativ və rahat xidmət təqdim edir. Bu təcrübə göstərir ki, texnoloji yeniliklərin sürətli tətbiqi bankların rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Avropa ölkələrində açıq bankçılıq (open banking) modeli elektron bank xidmətlərinin inkişafında əsas trend kimi qiymətləndirilir. Açıq bankçılıq müştərilərin məlumatlarının təhlükəsiz şəkildə paylaşılmasına və üçüncü tərəf xidmət təminatçıları ilə inteqrasiya olunmuş həllərin tətbiqinə imkan verir. Bu model bankların rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, maliyyə xidmətləri ekosistemini genişləndirir və innovasiyaların sürətli tətbiqinə şərait yaradır. Açıq bankçılıq modeli həmçinin fərdi və korporativ müştərilərə müxtəlif xidmətlər təqdim etməyə imkan verir,

bu da bankların bazar payını artırmaq və yeni müştəri seqmentlərini cəlb etmək potensialını yüksəldir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi vacibdir. Bu çərçivədə banklar bulud texnologiyalarından istifadə edir, əməliyyatların sürətini artırır və məlumatların qorunmasını təmin edir. Kibertəhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi müştəri məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin edir və banklara etimadın artmasına imkan yaradır. Həmçinin, süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarının tətbiqi bank əməliyyatlarının optimallaşdırılmasını, risklərin proqnozlaşdırılmasını və müştəri xidmətlərinin fərdiləşdirilməsini təmin edir. Beynəlxalq təcrübədən öyrənilən əsas dərslərdən biri də innovativ məhsul və xidmətlərin davamlı inkişafıdır. Avropa və ABŞ bankları rəqəmsal kredit, onlayn investisiya, virtual ödəniş kartları, avtomatlaşdırılmış məsləhət xidmətləri kimi həllər təqdim edərək rəqabət üstünlüyü qazanırlar. Bu xidmətlər bankların əməliyyatlarını optimallaşdırmaqla yanaşı, müştərilərin sadiqliyini artırır və bazar payını genişləndirir. Azərbaycanda bu təcrübənin tətbiqi banklara daha çevik, müasir və rəqabətcil xidmətlər göstərməyə imkan verə bilər.

Beynəlxalq praktikanın digər mühüm istiqaməti rəqəmsal maliyyə ekosistemlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu model bankların, fintech şirkətlərinin və digər maliyyə xidmətləri təminatçılarının inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Belə ekosistemlər innovasiyaların sürətlə tətbiqini, əməliyyatların sürətlənməsini və müştəri məmnuniyyətinin artmasını təmin edir. Çin, Sinqapur və bir sıra Avropa ölkələrində bu yanaşma rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir və bankları qlobal bazarda rəqabətə hazırlayır.

Beynəlxalq təcrübə həmçinin normativ-hüquqi bazanın əhəmiyyətini göstərir. Elektron bank xidmətlərinin inkişafı üçün açıq və şəffaf qanunvericilik, elektron imza və məlumatların qorunması sahəsində standartların tətbiqi vacibdir. Bu amil bankların innovativ həllər tətbiq etməsinə, müştəri məlumatlarını qorumasına və əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etməsinə imkan verir. Azərbaycanda beynəlxalq təcrübəyə uyğun normativ-hüquqi tədbirlərin tətbiqi bank sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına birbaşa təsir göstərə bilər.

Beynəlxalq təcrübədən çıxarılan digər mühüm nəticə müştəri yönümlü yanaşmanın vacibliyidir. Banklar xidmətlərini müştəri ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirdikdə rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Süni intellekt, big data və analitik alətlərin tətbiqi müştəri davranışlarını proqnozlaşdırmağa, xidmətləri fərdiləşdirməyə və əməliyyatları optimallaşdırmağa imkan verir. Bu yanaşma bankların bazar payını artırmaqla yanaşı, maliyyə xidmətlərinin səmərəliliyini də yüksəldir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün bir neçə strateji istiqamət var. Bunlar arasında texnoloji infrastrukturu gücləndirmək, açıq bankçılıq və rəqəmsal ekosistem modellərini tətbiq etmək, kibertəhlükəsizlik və məlumat qorunması sahəsində beynəlxalq standartlara əməl etmək, innovativ məhsul və xidmətləri davamlı inkişaf etdirmək və müştəri yönümlü strategiyalar tətbiq etmək əsas rol oynayır. Bu yanaşmalar Azərbaycan bank sektorunda da rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün praktik və effektiv imkanlar yaradır. Nəticə etibarilə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yanaşmalar Azərbaycanın elektron bank xidmətlərinin inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Texnoloji innovasiyaların sürətli tətbiqi, açıq bankçılıq modelinin inteqrasiyası, müştəri yönümlü xidmətlərin təşviqi və normativ-hüquqi bazanın gücləndirilməsi rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün vacib addımlar hesab olunur. Bu imkanların düzgün tətbiqi Azərbaycan bank sektorunun modernləşdirilməsinə, maliyyə inklüzivliyinin artırılmasına və qlobal maliyyə bazarında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan bank sektorunda elektron xidmətlərin inkişaf istiqamətləri və strategiyaların tətbiqi. Azərbaycan bank sektorunda elektron xidmətlərin inkişaf istiqamətləri ölkədə maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və müştəri yönümlü xidmətlərin genişləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə ölkədə rəqəmsal bankçılığın inkişafı sürətləndikcə, banklar müxtəlif strategiyaları tətbiq edərək əməliyyat səmərəliliyini

artırmaq, müştəri bazasını genişləndirmək və innovativ xidmətlər təqdim etmək imkanına malik olurlar. Elektron xidmətlərin inkişafı həmçinin ölkədə maliyyə inklüzivliyinin genişləndirilməsinə, kənd və qəsəbə ərazilərində yaşayan əhalinin maliyyə xidmətlərinə çıxışının təmin olunmasına və bank sektorunun dayanıqlığının gücləndirilməsinə xidmət edir [3, s.62].

Elektron xidmətlərin inkişaf istiqamətləri çərçivəsində ilk növbədə texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi vacib amil kimi çıxış edir. Banklar öz IT sistemlərini müasir tələblərə uyğunlaşdıraraq əməliyyatların sürətini artırmaq, məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək və xidmət çeşidini genişləndirmək imkanı əldə edirlər. Bu istiqamətdə bulud texnologiyaları, böyük məlumatların analizi və süni intellekt tətbiqləri geniş istifadə olunur. Texnologiyanın inkişafı nəticəsində müştərilər mobil bank tətbiqləri, internet bankçılığı, SMS-banking və POS-terminallar vasitəsilə əməliyyatları daha sürətli və rahat həyata keçirə bilirlər.

İkinci strateji istiqamət normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsidir. Azərbaycan hökuməti və Mərkəzi Bank ölkədə rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafı üçün bir sıra qanunvericilik aktlarını qəbul etmiş, elektron imzanın tətbiqi, məlumatların qorunması və kibertəhlükəsizlik standartlarının gücləndirilməsi istiqamətində addımlar atmışdır. Bu normativ baza banklara innovativ həlləri tətbiq etmək, müştəri məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək və əməliyyatların şəffaflığını qorumaq imkanını verir. Hüquqi və normativ dəstəyin gücləndirilməsi bankların elektron xidmətlərinin inkişafında strateji rol oynayır.

Üçüncü istiqamət müştəri yönümlü strategiyaların tətbiqidir. Banklar xidmətlərini müştərilərin ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirərək rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər. Müştəri davranışlarının analizi, süni intellektin tətbiqi və fərdiləşdirilmiş təkliflərin hazırlanması bankların sadiq müştəri bazası yaratmasına imkan verir. Həm fərdi, həm də korporativ müştərilər üçün hazırlanmış innovativ məhsullar bankların bazar payını artırır, əməliyyat səmərəliliyini yüksəldir və xidmətlərin keyfiyyətini təkmilləşdirir.

Dördüncü strateji istiqamət rəqəmsal ekosistemlərin inkişafıdır. Banklar fintech şirkətləri, ödəniş platformaları və digər maliyyə xidmətləri təminatçıları ilə inteqrasiya olunmuş həllər tətbiq etməklə innovativ ekosistemlər yaradırlar. Bu ekosistemlər əməliyyatların sürətini artırır, innovasiyaların tətbiqini sürətləndirir və müştəri məmnuniyyətini yüksəldir. Azərbaycanda bu modelin tətbiqi bankların rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, maliyyə xidmətlərinin müxtəlifliyini və əlçatanlığını genişləndirir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan beşinci istiqamət açıq bankçılığın tətbiqidir. Açıq bankçılıq müştəri məlumatlarının təhlükəsiz şəkildə üçüncü tərəf xidmət təminatçıları ilə paylaşılmasına imkan verir. Bu model banklara yeni innovativ xidmətlər təqdim etməyə, müştəri yönümlü həllər yaratmağa və bazar payını artırmağa şərait yaradır. Azərbaycanda açıq bankçılıq konsepsiyasının tətbiqi elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini yüksəldərək sektorun qlobal tendensiyalara inteqrasiyasını təmin edə bilər.

Səkkizinci istiqamət əməliyyat təhlükəsizliyinin və kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsidir. Elektron bank xidmətləri ilə bağlı risklərin idarə olunması, məlumatların qorunması və əməliyyatların təhlükəsizliyinin təmin olunması bankların etimadını artırır. Müştərilərin məlumatlarının qorunması və əməliyyatların təhlükəsizliyi üzrə beynəlxalq standartların tətbiqi bankların rəqabət qabiliyyətini yüksəldir və elektron xidmətlərin geniş tətbiqini təşviq edir.

Bank sektorunda elektron xidmətlərin inkişafı həmçinin innovativ maliyyə məhsullarının təqdimatı ilə sıx bağlıdır. Rəqəmsal kredit, virtual ödəniş kartları, onlayn investisiya platformaları və avtomatlaşdırılmış məsləhət xidmətləri müştərilərə daha çevik və rahat xidmət təqdim edir. Bu məhsulların tətbiqi bankların əməliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, rəqabət üstünlüyü qazanmasına və bazar payını artırmasına kömək edir. Azərbaycanda bu yanaşmanın tətbiqi sektorda rəqəmsal innovasiyaların sürətli inkişafını təmin edə bilər. Bank sektorunda elektron xidmətlərin inkişaf istiqamətləri həmçinin müştəri təhsilini və rəqəmsal savadlılığın artırılmasını nəzərdə tutur. Müştərilərin elektron xidmətlərdən təhlükəsiz və səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün banklar maarifləndirmə kampaniyaları, onlayn təlimlər və informasiya dəstəyi proqramları həyata keçirirlər.

Bu tədbirlər elektron bank xidmətlərinə etimadı artırır və rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Azərbaycan bank sektorunda elektron xidmətlərin inkişaf istiqamətləri texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, müştəri yönümlü strategiyaların tətbiqi, rəqəmsal ekosistemlərin formalaşdırılması, açıq bankçılıq modellərinin tətbiqi, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi, innovativ məhsul və xidmətlərin təqdimatı və müştəri təhsilinin artırılması istiqamətlərini əhatə edir. Bu istiqamətlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi bankların rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, xidmətlərin keyfiyyətini artırır və ölkənin maliyyə sektorunun dayanıqlı inkişafına xidmət edir.

Azərbaycan bankları tərəfindən bu strategiyaların tətbiqi elektron xidmətlərin universal yayılmasına, maliyyə inklüzivliyinin artırılmasına və sektorun qlobal maliyyə bazarına inteqrasiyasına şərait yaradacaqdır. Texnoloji innovasiyalar, hüquqi dəstək və müştəri yönümlü yanaşmalar bank sektorunun rəqabət qabiliyyətini yüksəldərək iqtisadi səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, ölkənin maliyyə sistemini müasir standartlara uyğunlaşdırır.

Nəticə

Azərbaycanda elektron bank xidmətlərinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması ölkənin maliyyə sektorunun modernləşdirilməsi, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi və maliyyə inklüzivliyinin genişləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, elektron bank xidmətlərinin keyfiyyətli inkişafı yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda hüquqi-normativ baza, müştəri yönümlü strategiyalar, kibertəhlükəsizlik tədbirləri və beynəlxalq praktikanın sistemli tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda bank sektorunda tətbiq olunan rəqəmsal həllər əməliyyatların sürətini və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsinə və bankların rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqat göstərir ki, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yanaşmaların tətbiqi Azərbaycan banklarının rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirə və onları qlobal maliyyə bazarında daha rəqabətcil edə bilər. ABŞ, Avropa və Asiya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyəti əsasən müştəri yönümlü yanaşma, innovativ məhsul və xidmətlərin davamlı inkişafı, süni intellekt və böyük məlumatların analizi, açıq bankçılıq modelləri və rəqəmsal ekosistemlərin yaradılması ilə təmin edilir. Bu təcrübə Azərbaycan bankları üçün də praktik model rolunu oynayır və milli bank sektorunun modernləşdirilməsində istiqamətləri müəyyənləşdirir.

Məqalə çərçivəsində əldə olunan nəticələr göstərir ki, texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi bankların əməliyyat səmərəliliyini artırır və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir. Bulud texnologiyaları, mobil bankçılıq tətbiqləri, POS-terminallar və internet bankçılığı sistemlərinin tətbiqi müştərilərə operativ və rahat xidmət təqdim etməyə imkan verir. Eyni zamanda, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi banklara müştəri məlumatlarını qorumağa və əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etməyə şərait yaradır. Bu isə elektron bank xidmətlərinə olan etimadı gücləndirir və sektorda rəqabət üstünlüyü yaradır.

Tədqiqat nəticəsində həmçinin normativ-hüquqi bazanın əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda rəqəmsal bank xidmətlərinin inkişafı üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, elektron imza və məlumatların qorunması sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi bank sektorunun dayanıqlılığını artırır. Hüquqi dəstəyin gücləndirilməsi banklara innovativ həlləri tətbiq etmək və əməliyyatların şəffaflığını təmin etmək imkanı verir. Bu, həm də ölkənin maliyyə sistemində rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün vacib strateji amildir. Müştəri yönümlü strategiyaların tətbiqi elektron bank xidmətlərinin inkişafında əsas rol oynayır. Süni intellekt və analitik alətlərdən istifadə edərək müştəri davranışlarını proqnozlaşdırmaq, fərdiləşdirilmiş məhsul və xidmətlər təqdim etmək bankların sadiq müştəri bazası yaratmasına imkan verir. Bu yanaşma müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, bankların bazar payını genişləndirir və rəqabət üstünlüyü təmin edir. Həm fərdi, həm də korporativ müştərilər üçün hazırlanan innovativ həllər əməliyyatların səmərəliliyini yüksəldir və maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığını artırır.

Tədqiqat həmçinin elektron xidmətlərin inkişafında rəqəmsal ekosistemlərin rolunu vurğulayır. Bankların fintech şirkətləri və digər maliyyə xidmətləri təminatçıları ilə inteqrasiyası innovativ həllərin tətbiqini sürətləndirir, əməliyyatların sürətini artırır və xidmətlərin çeşidini genişləndirir. Bu ekosistem modeli bankların rəqabət qabiliyyətini gücləndirir və maliyyə xidmətlərinin müxtəlifliyini təmin edir. Azərbaycanın bu modeldən öyrənərək tətbiq imkanları mövcuddur və bu, sektorda rəqəmsal innovasiyaların sürətlə inkişafına şərait yarada bilər.

Açıq bankçılıq konsepsiyası da tədqiqatın nəticələrinə əsasən elektron bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini artıran mühüm amildir. Açıq bankçılıq müştəri məlumatlarının təhlükəsiz şəkildə üçüncü tərəf xidmət təminatçıları ilə paylaşılmasına imkan verir və banklara yeni xidmətlər təqdim etmək, innovativ həllər yaratmaq və bazar payını artırmaq imkanı yaradır. Bu yanaşma Azərbaycan bank sektorunda tətbiq olunduqda rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirəcək və sektorun qlobal maliyyə bazarına inteqrasiyasını təmin edəcəkdir.Elektron bank xidmətlərinin inkişafı yalnız texnoloji yeniliklər və innovativ məhsullarla məhdudlaşmır, eyni zamanda hüquqi baza, kibertəhlükəsizlik, müştəri yönümlü strategiyalar, açıq bankçılıq və rəqəmsal ekosistemlərin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu istiqamətlərin sistemli tətbiqi bank sektorunun rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, xidmətlərin keyfiyyətini artırır və milli maliyyə sisteminin dayanıqlığını təmin edir.

Azərbaycan bank sektorunda elektron xidmətlərin inkişafı həm də ölkədə maliyyə inklüzivliyinin genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Kənd və qəsəbə ərazilərində yaşayan əhalinin rəqəmsal xidmətlərə çıxışı, əməliyyatların sürətli və təhlükəsiz həyata keçirilməsi maliyyə bazarının effektivliyini artırır. Bu isə iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına və əhali gəlirlərinin artmasına birbaşa təsir göstərir.

Ümumilikdə, tədqiqat nəticələri göstərir ki, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan strategiyaların tətbiqi Azərbaycan bank sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması, innovativ xidmətlərin genişləndirilməsi və rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi üçün əsas vasitədir. Texnoloji innovasiyaların tətbiqi, normativ-hüquqi dəstək, müştəri yönümlü yanaşmalar və rəqəmsal ekosistemlərin inkişafı ölkədə elektron bank xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, əməliyyatların səmərəliliyinin artırılmasına və sektorun dayanıqlı inkişafına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı, 2003.
2. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları, Bakı, 2010.
3. Tağıyev X.R., Rüstəmov T.H. Rəqəmsal ödənişlər və elektron bankçılıq xidmətləri. Bakı, 2020.
4. https://www.cbar.az/pg

Тургут Мушфик оглы Гасанлы
магистрант 2 курса по специальности
“Финансы (банковское дело)”
Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: hasanliturgut7@gmail.com

Научный руководитель:
д.э.н., профессор Эльнура Буният кызы Мамедова
Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: mammadova-e@list.ru

Повышение конкурентоспособности электронных банковских услуг в Азербайджане и перспективы их развития на основе применения международной практики

Резюме

В статье анализируется текущее состояние электронных банковских услуг в Азербайджане, динамика их развития и основные факторы, влияющие на конкурентоспособность. В

контексте цифровой трансформации, инноваций финтех, моделей открытого банкинга и стратегий обслуживания, ориентированных на клиента, рассматриваются ключевые направления международной практики и оцениваются возможности их применения в национальном банковском секторе.

В рамках исследования сравнительно анализируется опыт электронного банкинга развитых стран, выделяются приоритетные направления, такие как усиление технологической инфраструктуры, обеспечение кибербезопасности, повышение цифровой грамотности и совершенствование нормативно-правовой базы. Одновременно выдвигаются стратегические подходы к укреплению конкурентной среды и расширению инновационных финансовых услуг.

Таким образом, системное и поэтапное внедрение реформ, основанных на международной практике, может способствовать повышению качества электронных банковских услуг, расширению финансовой инклюзивности и ускорению интеграции банковского сектора Азербайджана в глобальную финансовую систему.

Ключевые слова: электронный банкинг, цифровая трансформация, конкурентоспособность, международная практика, финтех, открытый банкинг, финансовые инновации.

Turgut Mushfig Hasanli
2nd-year Master’s student, Finance (Banking)
Azerbaijan Cooperation University
E-mail: hasanliturgut7@gmail.com

Academic Supervisor: Doctor of Economics,
Professor Elnura Bunyat Mammadova
Azerbaijan Cooperation University
E-mail: mammadova-e@list.ru

Enhancing the competitiveness of electronic banking services in Azerbaijan and prospects for their development based on the application of ınternational practice

Summary

This article analyzes the current state of electronic banking services in Azerbaijan, their development dynamics, and the key factors influencing competitiveness. In the context of digital transformation, fintech innovations, open banking models, and customer-oriented service strategies, the main directions of international practice are examined, and their potential application in the national banking sector is assessed.

Within the study, the electronic banking experience of developed countries is comparatively analyzed, and priority directions are identified, including strengthening technological infrastructure, ensuring cybersecurity, enhancing digital literacy, and improving the regulatory and legal framework. At the same time, strategic approaches to strengthening the competitive environment and expanding innovative financial services are proposed.

Thus, the systematic and phased implementation of reforms based on international practice can contribute to improving the quality of electronic banking services, expanding financial inclusion, and accelerating the integration of Azerbaijan’s banking sector into the global financial system.

Key words: electronic banking, digital transformation, competitiveness, international practice, fintech, open banking, financial innovations.

UOT: 330.322.21, 338.242, 338.43

Murad Əli oğlu HACIYEV
doktorant, Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi
murad.haciyev.01@list.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.090

KƏND TƏSƏRRÜFATINA ÖZƏL İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNİN STİMULLAŞDIRILMASI MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin araşdırılması və bu istiqamətdə zəruri dəyərləndirmələr aparılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – araşdırılan məsələyə sistemli yanaşma, dinamika sıralarının təhlili, stuktur təhlilləri, müqayisəli dəyərləndirmə.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – kənd təsərrüfatına özəl investisiya resurslarının cəlbinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərə baxılmasında nəzərə alınması imkanları.

Tədqiqatın nəticələri – müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə özəl investisiyaların dinamikası və strukturunda baş verən dəyişikliklər açıqlanmış və bu sahəyə investisiya cəlbinin stimullaşdırılmanın gücləndirilməsi imkanları dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sektorunda özəl investisiya qoyuluşlarının sistemli təhlili aparılmış və bu istiqamətdə müasir inkişaf tələbləri nəzərə alınmaqla stimullaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, investisiya resursları, özəl investisiyalar, investisiyaların stimullaşdırılması, stimullaşdırma mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Giriş

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının dinamik inkişafının təmin olunması bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının davamlı artırılması ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda əsas kapitala zəruri həcmlərdə investisiyaların yönlədilməsi əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının genişləndirilməsi ilə yanaşı, dayanıqlı inkişaf tələblərinin ödənilməsi məqsədilə yaşıl keçidin sürətləndirlməsinin, qlobal iqlim dəyişikliklərinə zərərəli təsirlərin yumşaldırmasının zəruri şərtinə çevrilir.

Kənd təsərrüfatının investisiya resurslarına olan tələbinin ödənilməsi dövlət və özəl sektora aid yatırılmların reallaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir. İnkişaf edən ölkələrdə, o cümlədən post-transformasiya iqtisadiyyatlarında aqrar sahənin inkişafı sahəsində problemlərin ardıcıl həlli baxımından özəl investisiyaların rolunun artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında əsaslı irəliləyişlər olmuşdur. Sahəyə ümumi investisiya qoyuluşlarında özəl sektorun payı sürətlə yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, hələlik qeyri-dövlət subyektləri tərəfindən aqrar sektora yönəldilən investisiya resurslarının mütləq və nisbi həcminin bu sahədə inkişafın müasir tələblərinə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu problemin həlli isə kənd təsərrüfatında əsas kapitala yönəldilən özəl investisiyaların stimullaşdırılmasnı təmin edən effektiv mexanizmlərin formalaşdırılması ilə bağlıdır.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatına özəl investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasında əsas meyllər

İnvestisiyaların stimullaşdırılması aqrar sahənin tənzimlənməsi sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, həmin sistemin formalaşması prinsiplərinə uyğun qurulur. Bununla əlaqədar, investisiyaların stimullaşdırılması mexanizmləri iqtisadiyyatların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq fərqli

cəhətlərə malik olur.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması uzun təkamül yolu keçməklə çoxistiqamətli və çoxhədəfli xarakter almışdır. Müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrin aqrar sahəyə investisiya qoyuluşları üzrə siyasətləri istehsalın resurs təminatının genişləndirilməsi və keyfiyyət baxımından yaxşılaşdırılmasına, habelə investisiyalar vasitəsilə struktur dəyişikliklərinin stimullaşdırılması, dəyər zənciri üzrə inkişafın dəstəklənməsi, dayanıqlı inkişaf, qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinin yumşaldıması ilə bağlı məsələlərin həllinin sürətləndirilməsinə yönəldilir.

Qeyd edilən iqtisadiyyatlarda investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması ilə aqrar istehsalın bütün sahələri əhatə olunur. Eyni zamanda, stimullaşdırma üstün olaraq aqrar sahəyə investisiya axınının artırılması vasitəsilə istehsalın genişləndirilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi məqsədilə istehsal resurslarının (maşın, avadanlıq, məhsuldar kənd təsərrüfatı heyvanları, torpaq sahələri) əldə olunmasının dəstəklənməsinə yönəldilir.

Bununla yanaşı, investisiyaların stimullaşdırılması müvafiq məqsədli dövlət proqramları çərçivəsində müəyyən edilən inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılmasında vasitə kimi istifadə edilir. Sözügedən prioritetlərə aqrar sahədə müəyyən sosial qrupların iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsi, konkret istehsal sahələrinin inkişafı, çətin şəraitli regionlarda aqrar fəaliyyətin həyata keçirilməsinin, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi aid edilir.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin sahəyə investisiya qoyuluşlarının artırılması stimullarının zəiflədilməsinə təsirlərinin aradan qaldırılması və ya azaldılması həmin tədbirlərin bazar təhriflərini məhdudlaşdıran mexanizmlərinin yaradılması, rəqabətli bazarların formalaşdırılması yolu ilə reallaşdırılır. [4]

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf tələblərinə uyğun inkişafının dəstəklənməsində investisiyaların vasitə kimi istifadə edilməsi genişlənir. Bu istiqamətdə son dövrlərdə Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə fermerlər tərəfindən kimyəvi maddələrin istifadəsinin azaldılmasına yönəldilən təsərrüfatdaxili investisiya yatırımlarına daha güclü kömək göstərilməsi və ya bunun kənd yerlərinin inkişafı proqramları (RDP) çərçivəsində investisiyalara köməyin şərti kimi qəbul edilməsi praktikaları tətbiq olunur. [6]

ABŞ-də torpağın sıfır işlənilməsi (“no-till”) sisteminin fermerlər tərəfindən tətbiqi ilə bağlı investisiya xərclərinin maliyyələşdirilməsinə kömək tədbirləri həyata keçirilir. [8]

Litvada torpağın sıfır işlənilməsi sisteminin tətbiqinə investisiyaların maliyyələşdirilməsinə kömək bununla bağlı yaradılmış xüsusi fond vasitəsilə həyata keçirilir. [7]

İnkişaf etmiş ölklərdə qlobal iqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinin yumşaldılmasında aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarından vasitə kimi istifadə olunur. Belə ki, Avropa İttifaqında fermer təsərrüfatları tərəfindən karbon emissiyasının azaldılması məqsədilə enerji istehlakının azaldılmasına yönəldilən təsərrüfatdaxili investisiya yatırımlarına daha güclü kömək göstərilməsi üzrə tədbirlər tətbiq olunur, o cümlədən dövlət təminatı ilə güzəştli investisiya kreditləri verilir. [6]

Göstərilən istiqamətdə ABŞ-da fermerlərin bərpa olunan enerjinin istehsalı sistemlərinin, həmçinin belə enerjidən istifadənin səmərəliliyini yüksəldən sistemlərin alınmasının güzəştli kreditləşdirilməsi proqramı reallaşdırılır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, ABŞ-də iqlimə uyğun kənd təsərrüfatına keçidin kapitallaşması üçün xüsusi mexanizmlər yaradılır, o cümlədən vəsaitin maliyyə dəyər zəncirindən kənd təsərrüfatı dəyər zəncirinə ötürülməsi məqsədilə müvafiqyönümlü layihələrin reallaşdırılması üçün “yaşıl səhmlər” buraxılışı və yerləşdirilməsi təmin olunur. [8]

Suvarma əkinçiliyinin üstünlük təşkil etdiyi Avropa ölkələrində irriqasiya sistemlərinin modernləşdirilməsinə investisiya qoyuluşları aqrar sahədə investisiya siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi müəyyən edilir. [6]

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda kənd təsərrüfatı üzrə investisiyaların stimullaşdırılması inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə müəyyən məhduduiyyətlərə malikdir. Həmin iqtisadiyyatlarda ümumi iqtisadi imkanlarla bağlı stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilən

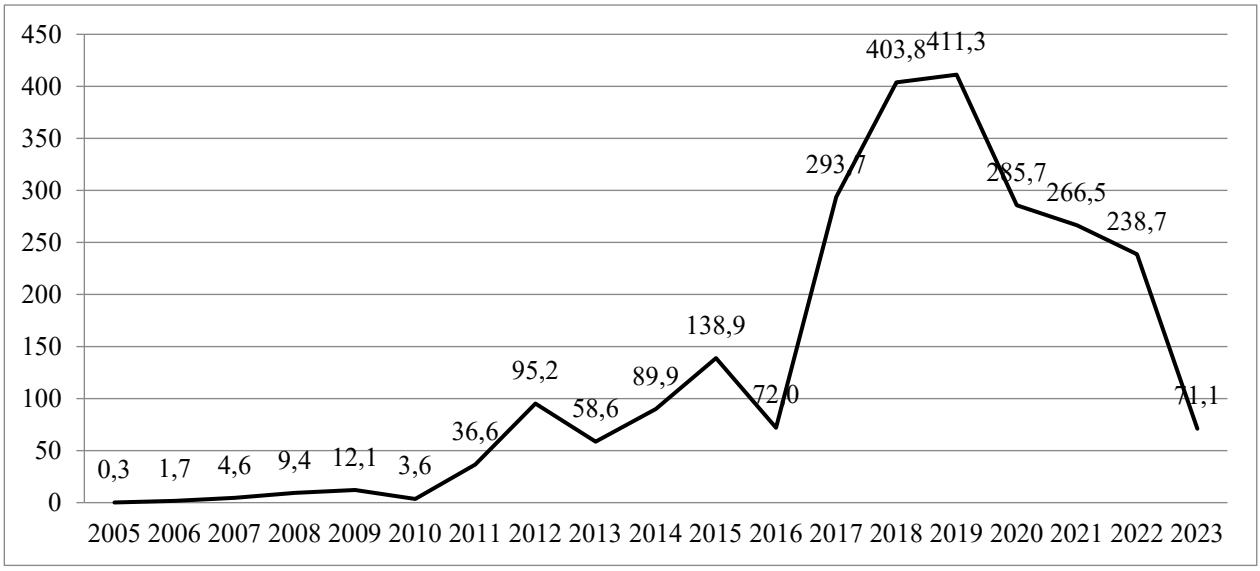
maliyyə resursu bazası zəifdir. Müxtəlif istiqamətlər üzrə özəl investisiyaların cəlb edilməsinə stimulların yaradılması məqsədilə dövlət tərəfindən ayrılan maliyyə vəsaitlərinin mütləq və nisbi kəmiyyətləri kifayət qədər yüksək olmur ki, bu da stimullaşdırma tədbirlərinin əhatə dairəsinin və miqyaslarının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi ilə özəl sektorun əsaslı vəsait qoyuluşuna stimul yaradılması və fermerlərin texnika və tenologiyalarla təminatının dəstəklənməsi tədbirlərinin tətbiqi üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatına özəl investisiyaların dinamikası

Azərbaycanın kənd təsərrüfatına özəl sektor tərəfindən əsas kapitala investisiya qoyuluşları iqtisadiyyatın bu sektoruna ümumi investisiya qoyuluşlarında önəmli yer tutur. 2019-2023-cü illərin orta illik göstəricilərinə uyğun olaraq, qeyri –dövlət investisiyalarının kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarında payı 48.8 % təşkil etmişdir. Bu göstərici 2005-2009-cu illərin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 45.8 faiz bəndi yüksəkdir.

Ölkəmizdə həyata keçirilmiş əsaslı islahatlardan sonra kənd təsərrüfatının inkişafına prioritetlik verilmişdir. Sahəyə geniş dövlət köməyi sistemi qurulmuşdur. Bu, öz növbəsində kənd təsərrüfatı istehsalı sferasına özəl investisiya axınını gücləndirmişdir. (Diaqram 1)

Diaqram 1. 2005-2023-cü illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əsas kapitala yönəldilən özəl (qeyri-dövlət) investisiya qoyuluşları (mln manat)

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının artım templəri institutsional islahatların dərinləşdirilməsi ilə əlaqədar 2014-2015-ci illərdən başlayaraq yüksəlmişdir. Sürətli artım pandemiyaya qədər davam etmişdir. Həmin dövrdə özəl investisiya qoyuluşlarının artması ilk növbədə kənd təsərrüfatının müasir texnika ilə təchizatında əhəmiyyətli irəliləyişlərə yol açmışdır. Fermerlərə texnika alınması üçün əlverişli şəraitin yaradılması sayəsində 2015-2019-cu illərdə aqrar sahədə traktorların sayı 2.6 dəfə, onların mühərriklərinin məcmu gücü isə 3.1 dəfə artmışdır. Sözügedən dövrdə həmçinin taxılyığan kombaynların sayı 5.4 dəfə yüksəlmişdir. [3]

Kənd təsərrüfatı texnikasının digər növləri ilə təchizat səviyyəsində də sürətli artımlar olmuşdur. Bununla əlaqədar, yeni şəraitdə güc və iş maşınları arasında səmərəli nisbətlərin yaradılmasına imkan açılmışdır ki, bu da öz növbəsində aqrotexniki tədbirlərin optimal vaxtlarda yerinə yetirilməsi baxımından əlverişli hesab edilir.

Pandemiya dövründə digər sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatında əsas kapitala investisiya

qoyuluşları, o cümlədən özəl sektor tərəfindən qoyuluşların həcmində enmələr müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda, investisiya qoyuluşlarının həcmi 2010-cu illərin əvvəlləri ilə müqaisədə bir neçə dəfə yüksək olmuşdur. Bununla belə, 1-ci cədvəlin məlumatlarından da aydın olduğu kimi, özəl sektor tərəfindən yatırımlar kənd təsərrüfatının texnika ilə təminat səviyyəsi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasında artım templəri əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdir. Taxılyığan kombaynlarla təminat göstəricisində isə müəyyən qədər enmə müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminat göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2019	2024	2024-cü ildə 2015-ci ilə nisbətdə dəyişmə, dəfə (artım +, azalma -)	2024-cü ildə 2019-cu ilə nisbətdə dəyişmə, dəfə (artım +, azalma -)
1000 ha əkin sahəsinə düşən traktorların sayı, ədəd	7.7	20.4	25	+3.2	+1.2
100 taxıl əkini sahəsinə düşən kombayn sayı, ədəd	0.7	3.7	3.3	+4.3	- 0.9
100 traktora düşən					
Kotan	5	13	15	+3.6	+1.1
Kultivator	0.4	3	4	+10.0	+1.3
Taxıl-toxumsəpən	2	5	11	+5.5	+2.2
Otbiçən	1	2	4	+ 2.0	+2.0

Mənbə: *AR DSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Kənd təsərrüfatına özəl investisiya qoyuluşlarının dinamikasında diqqəti cəlb edən digər məqam bu göstəricinin kəmiyyətində illər üzrə enmənin son dövrdə davamlı hal almasıdır. Belə vəziyyət, ilk növbədə ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalında stabil artım templərinin təmin olunması baxılmından əlverişli deyildir. Bununla əlaqədar, aqrar sahəyə özəl sektor tərəfindən investisiyaların cəlb edilməsinin daha güclü stimullaşdırılmasına ehtiyac yaranır.

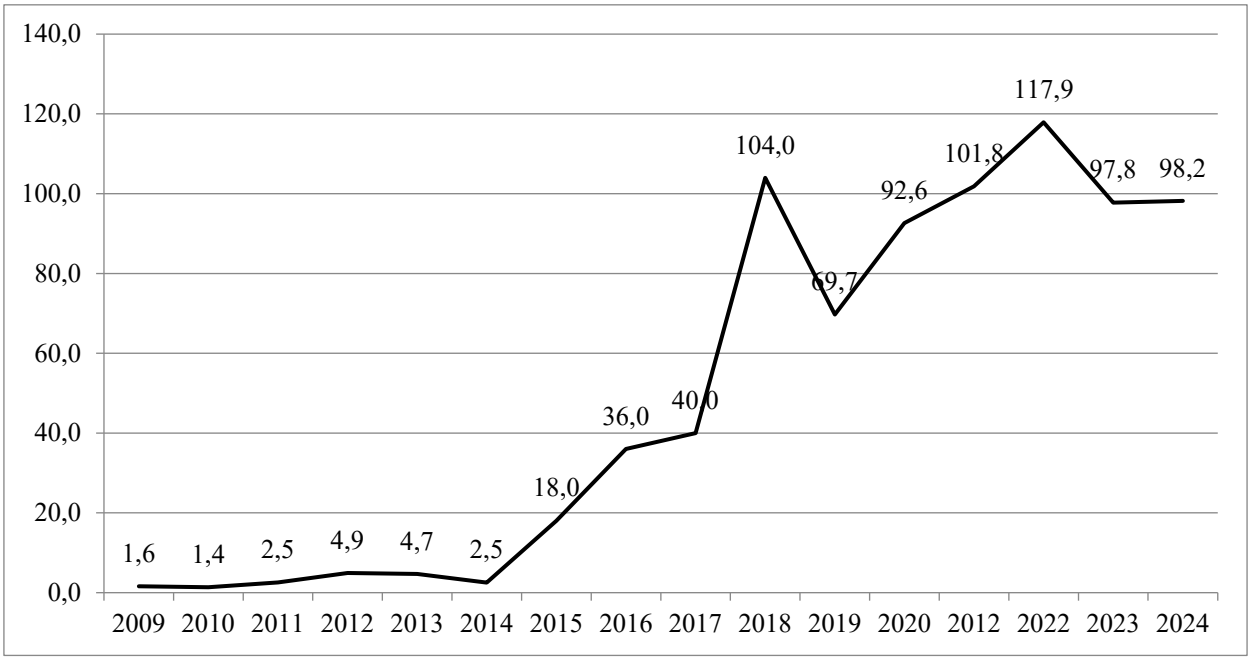
Kənd təsərrüfatına özəl investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması istiqamətləri

Dövlət müstəqilliyi şəraitində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında özəl investisiyaların stimullaşdırılmasının əsas formasını müxtəlif növ istehsal vasitələri ilə təminatın yaxşılaşdırılmasına kömək tədbirləri təşkil etmişdir. İlknin olaraq kənd təsərrüfatı istehsalıçılarına texnikanın lizinq yolu ilə satışı təşkil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli 468 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmış səhmlərinin 100%-i dövlətə məxsus “Agrolizinq” ASC tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına güzəştli şərtlərlə müxtəlif növ texnika və avadanlıqlar verilməyə başlanılmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq texnikanın 10% ilkin ödənişlə 1 ildən sonra qalıq dəyəri 9 il müddətinə ödənilirdi. Texnikanın nisbətən ücüz qiymətə satışını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 31 yanvar tarixli 11 və 12 nömrəli qərarlarına əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində istifadə edilən və lizinq müqaviləsinin obyekti olan əksər maşın və texniki vasitələr idxal edilərkən idxal gömrük rüsumundan və əlavə dəyər vergisindən azad edilmişdir. Sonrakı dövrdə güzəştin miqyası genişləndirilmiş və satış şərtləri yaxşılaşdırılmışdır. Bundan əlavə, 2014-cü ildən texnikanın ilkin dəyərinin minimum 20%-i ödənildikdə büdcə vəsaiti hesabına ilkin dəyərin 40%-i həcmində güzəşt tətbiq edilir. İlkin ödəniş və güzəşt hissəsi çıxıldıqdan sonra qalan hissəsinin ödənilməsi üçün istehsalçılara 5 il müddətinə faizsiz kredit verilir. Maliyyələşmə məbləğinə tətbiq edilən faiz dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, güzəştli şərtlərlə satış kənd təsərrüfatı yexnikası ilə yanaşı damazlıq

heyvanlara da aid edilmişdir. İdxal edilən damazlıq heyvanın gömrük dəyərinin, ölkə daxilində yetişdirilmiş damazlıq heyvanların isə qiymətləndirmə nəticəsində müəyyən edilən satış dəyərinin minimum 25%-i ilkin ödənilməsi halında dəyərin 60 faizi həcmində güzəşt tətbiq edilir. Bu güzəştin məbləği dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına ödənilir. Damazlıq heyvanın dəyərinin yerdə qalan hissəsinin ödənilməsi üçün istehsalçıya 3 il müddətinə faizsiz kredit verilir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri ilə təminatının dəstəklənməsinin nəzərdən keçirdiyimiz istiqaməti birbaşa güzəşt və kredit və ya lizinq vəsaiti güzəştinin kombinasiyası vasitəsilə reallaşdırılır. Bu, sahədə istehsalçıların güzəştlərdən istifadə miqyasının sürətlə genişlənməsi ilə nəticələnmişdir. (diaqram 3) Güzəştlərin məbləği 2009-2014-cü illərdə dəfə, 2015-2024-cü illərdə 5.5 dəfə artmışdır.

Diaqram 2. Texnika, avadanlıq və damazlıq heyvan satışına dövlət tərəfindən güzəştlərin illər üzrə məbləği, min manat

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatıarı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bununla yanaşı, hazırda fermerlərin istehsal vasitələri ilə təminatının dəstəklənməsi müvafiq məqsəd üçün güzəştli kreditlərin verilməsi, habelə investisiya yönümlü mikrokreditlər üçün kredit təminatlarının verilməsi yolu ilə də həyata keçirirlir. Hər iki istiqamət üzrə kömək Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin vəsaitindən istifadə Qaydası ilə müəyyən olunan mexanizmlərlə reallaşır. Kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinin alınması üçün güzəştli kreditlərin məbləği və güzəşt müddəti verilən kreditin məbləğindən asılı olaraq diferensiallaşdırılır. Kredit təminatları ancaq mikrokreditlər (məbləği 15 min manatadək olan) üçün tətbiq edilir. [1]

Eyni zamanda islahatların gedişində kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri bazarının liberallaşdırılması üzrə əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 dekabr 2018-ci il tarixli 413№-li Fərmanına uyğun olaraq dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən güzəştlər kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinin (kənd təsərrüfatı texnikasının, texnoloji avadanlığın, suvarma sistemləri dəsti və avadanlığının, damazlıq heyvanların) ticarəti ilə məşğul olan bütün hüquqi və fiziki şəxslərin həyata keçirdikləri satışlara şamil edilmişdir.

Kənd təsərrüfatında əsas kapitala investisiyaların stimullaşdırılması vasitəsilə struktur problemlərinin həlli də dəstəklənir. Dövlət müstəqilliyi şəraitində Azərbaycanda həmin istiqamət üzrə tədbirlər ilkin mərhələdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə layihələrin özəl sahibkarlığın

inkişafı üzrə dövlət fondunun vəsaiti əsasında güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsini əhatə etmişdir. Sonrakı mərhələdə kənd təsərrüfatında iri təsərrüfat formalarının yaradılması tədbirləri üstünlük təşkil etmişdir. Sözügedən layihələr ərzaq təhlükəsizliyi ilə yanaşı ixracyönümlü məhsulların istehsalının təşkilinə də yönəlmişlər. Son dövrlərdə aqroparkların yaradılması üzrə layihələrin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi təmin olunur. 2020-2023-cü illərdə Sahibkarlığın İnkişafı Fondundan kənd təsərrüfatına və bu sahənin məhsullarının emalı üzrə layihələrə 347 mln. manat vəsait ayrılmışdır. [2]

Prioritet istiqamətlər üzrə investisiya cəlbinin gücləndirilməsinin digər yönümünü ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsində malik olduğu müqayisəli üstünlüyün reallaşdırılmasının stimullaşdırılması məqsədilə inrensiv və superintensiv bağların salınmasına birdəfəlik ödənişlərin (qrantların) verilməsi olmuşdur. Belə ödənişlər bağların salınmasının konkret dövrləri üzrə və bağların növlərinə görə fərqli müəyyən edilir. Həmin subsidiyanın alınması üçün bağların "Aqrar sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq sığorta edilməsi tələbi müəyyən olunmuşdur.

İstehsal vasitələrinin alınmasında birbaşa güzəştlərin (subsidiyaların) tətbiqinin Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə imkanlarının məhdudluğu və bank-kredit sisteminin zəifliyi şəraitində tenika ilə təchizat məsələlərinin həlli baxımından mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bununla yanaşı, heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də müəyyən irəliləyişlər olmuşdur. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sahədə investisiyaların stimullaşdırılmasında göstərilən alətdən istifadə müəyyən çatışmazlıqlara da malikdir. OECD əməkdaşlarının da qeyd edtiyi kimi giriş resursları üçün subsidiyalar fermerlərin resurslarla təchizatının sadə və siyasi cəhətdən cəlbedici üsulu olmaqla kredit almadan da resurslara əlyetərliyi təmin etməyə və fermerlərə yeni resurslar barədə biliklər əldə etməyə imkan yaradır. Hesab edilir ki, resurs subsidiyaları qısamüddətli dövrdə infrastrukturun kredit və resurs bazarlarının kifayət qədər inkişaf etməməsindən doğan catışmazlıqları aradan qaldırmağa imkan verir, lakin uzunmüddətli dövrdə istehsal vasitələri bazarlarının inkişafına və resursların səmərəli bölgüsünə mane olur. [4]

Həmin cəhətlər nəzərə alınmaqla inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal vasitələrinin alınmasına birbaşa güzəşt digər alətlərlə (bir qayda olaraq güzəştli kreditlərlə) əvəz edilir.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda bir tərəfdən fermerlərin maliyyə imkanları nisbətən zəifdir, digər tərəfdən hələlik bank-kredit sisteminin inkişaf səviyyəsi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının genişmiqyaslı güzəştli kreditləşdirilməsinin effektiv təşkili tələblərinə uyğun deyil. Bununla əlaqədar, qarşıdakı dövrlərdə də istehsal vasitələrinin alınmasında birbaşa güzəştlərin tətbiqi zərurilyinə ehtiyac saxlanılacaqdır. Bununla belə, ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafından irəli gələn yeni tələblər nəzərə alınmaqla, sözügedən alətin tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həllinə də diqqət yerirlməsi məqsədəuyğundur.

Həmin istiqamətdə digər ölkələrin müvafiq təcrübələrinin təhlili maraq kəsb edir. Bununla bağlı, Qazaxıstanın təcrübəsi diqqəti cəlb edir. Qazaxıstanda kənd təsərrüfatı texnikasının güzəştli satışında dəyərin 25%-i səviyyəsində müəyyən edilən ilkin ödəniş güzəşt olaraq dövlət tərəfindən ödənilir. Texnikanın dəyərinin yerdə qalan hissəsinin ödənilməsi üçün isə fermerə güzəştli kredit verilir. [9] Belə yanaşma fermeri öz vəsaiti hesabına ilkin ödənişdən azad etməklə texnikanın istehsalçıların daha geniş kütləsi üçün əlyetərli edilməsinə müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən birbaşa güzəştə yönəldilən dövlət vəsaitinin nisbətən aşağı səviyyəsini təmin etməklə həmin istiqamətdə azad edilən vəsaitin hesabına ilkin ödənişlərin verildiyi texnikanın sayının çoxalmasına və faiz subsidiyaları ilə təmin olunan kreditlərin həcmini artırmağa imkanlar açır.

Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, sözügedən təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi imkanlarına baxıla bilər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatına özəl investisiya qoyuluşlarının davamlı surətdə artırılması bu sahədə effektiv stimullaşdırma mexanizmlərinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sektorunda müvafiq yönümdə həyata keçirilən tədbirlər istehsalçıların müxtəlif növ texnika

ilə təminatının yüksəldilməsində, heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Son dövrdə sözügedən istiqamətdə irəliləyişlər ölkənin kənd təsərrüfatında müqaqyisəli üstünlüyə malik olan sahələrin inkişafının sürətlənməsinə təkan vermişdir.

Eyni zamanda, hazırkı şəraitdə özəl investisiyaların stimullaşdırılma mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirliməsinə ehtiyac yaranır. Bununla bağlı, ilk növbədə, birbaşa güzəştlərə yönəldilən vəsaitlərin nisbi həcminin optimallaşdırılması, stimullaşdırma sistemində güzəştli kreditlərin rolunun yüksəldilməsi əsas istiqamətlər kimi qəbul oluna bilər. Qarşıdakı dövrdə, həmçinin dayanıqlı inkişafa, o cümlədən torpaq və su resurslarının qorunması və səmərəli istifadəsi məqsədlərinə, habelə iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya və mənfi təsirlərin yumşaldılmasına yönəlik investisiyaların stimullaşdırılmasına prioritetlik verilməsi zəruri olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin vəsaitindən istifadə Qaydası https://e-qanun.az/framework/41022
2. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondu. İllik hesabatlar. https://edf.gov.az/az/content/182
3. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq https://www.stat.gov.az/source/agriculture/
4. Agricultural investments and capital stock. Global and regional trends (2012–2022)https://www.fao.org/statistics/highlights-archive/highlights-detail/agricultural-investments-and-capital-stock.-global-and-regional-trends-(2012-2022)/en)
5. OECD Policy Framework for Investment in Agriculture https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264212725-en.pdf?expires=1727168944&id=id&accname=guest&checksum=2279CD0D07F0C49559EEF642
6. Outcomes of farm investment in Central and Eastern Europe: The role of financial public support and investment scaleLand Use Policy Volume 108, September 2021, 105655https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0264837721003781
7. The Positive Effect of Public Investment on Potential Growthhttps://www.oecd-ilibrary.org/economics/the-positive-effect-of-public-investment-on-potential-growth_15e400d4-en
8. Transformative Investment in Climate-Smart Agriculture Unlocking the potential of our soils to help the U.S. achieve a net-zero economy February 2021 https://usfarmersandranchers.org/wp-content/uploads/2021/02/USFRA-Transformative-Investment-Report.pdf).
9. Государственная поддержка https://www.gov.kz/memleket/entities/shymkent-auyal-zharuazhalyk/ activities/1871

Мурад Али оглы Гаджиев
Докторант, Аграрный Исследовательский Центр
murad.haciyev.01@list.ru

Совершенствование механизма стимулирования частных инвестиций в сельское хозяйство

Резюме

Цель исследования – исследование вопросов совершенствования механизма стимулирования инвестиций в основной капитал в сельском хозяйстве Азербайджанской Республики и проведение необходимых оцениование в этом направлении.

Методология исследования – системный подход к изучаемому вопросу, анализ динамических рядов, структурный анализ, сравнительная оценка.

Прикладное значение исследования – возможности учета при рассмотрении вопросов, связанных с дальнейшим совершенствованием механизмов стимулирования частных

инвестиционных ресурсов в сельском хозяйстве.

Результаты исследования – раскрыты изменения в динамике и структуре частных инвестиций в аграрный сектор Азербайджанской Республики в современных условиях и оценены возможности усиления стимулирования привлечения инвестиций в этой сфере.

Оригинальность и научная новизна исследования – проведен системный анализ частных инвестиций в аграрный сектор экономики Азербайджана и выдвинуты соображения относительно совершенствования механизмов стимулирования в этом направлении, учитывая с учетом требований современного развития.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инвестиционные ресурсы, частные инвестиции, стимулирование инвестиций, совершенствование механизма стимулирования.

Murad Ali Hajiyev
PhD student, Agrarian Research Center
murad.haciyev.01@list.ru

Improvement of the mechanism for stimulating private investment in agriculture

Summary

The purpose of the study- is to investigate the issues of improving the mechanism for stimulating fixed capital investments in agriculture of the Republic of Azerbaijan and to conduct necessary assessments in this direction

Research methodology – systematic approach to the issue under study, analysis of dynamic series, structural analysis, comparative assessment

Applied significance of the study – opportunities to take into account when considering issues related to further improving the mechanisms for stimulating private investment resources in agriculture

Research results – changes in the dynamics and structure of private investment in the agrarian sector in the Republic of Azerbaijan under modern conditions are disclosed and opportunities for strengthening the stimulation of investment attraction in this area evaluated

Originality and scientific novelty of the research – A systematic analysis of private investments in the agrarian sector of the Azerbaijani economy was conducted and considerations were put forward regarding the improvement of incentive mechanisms in this direction, taking into account the requirements of modern development.

Key words: agriculture, investment resources, private investments, investment stimulation, improvement of the incentive mechanism.

UOT 330.322.14

Səkinə Etibar qızı MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti, müəllim
sekine_1989@mail.ru

Hafizə Hüseyn qızı HACIYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, müəllim
haciyeva.hafiza@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.098

TORPAQ, TİKİLİ VƏ AVADANLIQLARIN AMORTİZASİYASI: DÜZGÜN METOD SEÇİMİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ NÜMUNƏLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Torpaq, Tikili və Avadanlıqların mühasibat uçotu prinsiplərini, onların dəyərinin formalaşması və təsnifatını, habelə fiziki və mənəvi aşınma mexanizmlərini təhlil etmək; bu aktivlərə tətbiq olunan müxtəlif amortizasiya metodlarının (düz xətt, azalan qalıq, istehsal vahidi) mahiyyətini izah etməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin amortizasiya ayırmaları ilə bağlı tələblərini və illik norma dərəcələrini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodologiyası – Məqalədə torpaq, tikili və avadanlıqlar (TTA) haqqında ətraflı məlumat verilmiş, TTA-nın uçotda və vergidə təsnifatına yer ayrılmış, amortizasiya metodları (düz xətt, azalan qalıq, istehsal vahidi) riyazi cəhətdən izah olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqat amortizasiya metodlarının (düz xətt, azalan qalıq, istehsal vahidi) müqayisəli təhlili vasitəsilə müəssisələrə öz aktivləri üçün ən uyğun amortizasiya siyasətini seçməyə kömək edir, bu da məhsulun maya dəyərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqat uzunmüddətli maddi aktivlərin uçotu və maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi ilə bağlı fundamental və normativ məsələləri aydınlaşdırır. Mühasibat uçotu aktivlərin iqtisadi faydasının tükənmə sürətini daha dəqiq əks etdirmək üçün düz xətt, azalan qalıq, istehsal vahidi və digər metodlardan istifadə etməyə imkan verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Verilmiş materialın əhatə etdiyi sahə (uzunmüddətli maddi aktivlərin uçotu və amortizasiyası) iqtisadiyyatın fundamental mövzularındandır. Buna görə də, tədqiqatın orijinallığı və yeniliyi mövzuya yeni yanaşmaların və ya müqayisəli təhlilin tətbiqində özünü göstərir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi verilmiş məlumatların sistemləşdirilməsi və tətbiqi aspektləri arasındakı əlaqənin dərinləşdirilməsindədir. Tədqiqat Mühasibat Uçotunun (IFRS prinsipləri) tətbiq etdiyi amortizasiya metodlarını (düz xətt, azalan qalıq və s.) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin (qalıq dəyəri metodu, illik normativlər) məcburi tələbləri ilə kompleks şəkildə müqayisəli təhlilini aparır. Bu, fərqli normativ bazalar arasındakı boşluqları və uyğunluq nöqtələrini aydınlaşdırır.

Açar sözlər: torpaq, tikili və avadanlıqlar (tta), ilkin dəyər, amortizasiya (köhnəlmə), fiziki və mənəvi aşınma, Vergi Məcəlləsi, qalıq dəyəri metodu, düz xətt, azalan qalıq, istehsal vahidi metodları.

Giriş

Hər bir təşkilatın maddi-texniki bazasının özəyini təşkil edən torpaq, tikili və avadanlıqlar dövriyyə aktivlərinə daxil olmayan qeyri-dövriyyə aktivləri kimi qəbul edilir. Torpaq, tikili və avadanlıqların xarakterik cəhəti onların təsərrüfat fəaliyyəti (istehsalat və ya xidmətlər) prosesində uzun müddət iştirak etməsidir. Onlar köhnəlməyə məruz qaldıqca, dəyərlərini müəyyən edilmiş normalar əsasında hissə-hissə məhsulun dəyərinə daxil edir. Bu aktivlər istehsal əməliyyatları zamanı təbii formasını (natural formasını) dəyişmədən saxlayır və eyni zamanda təşkilata əlavə

iqtisadi fayda təmin edir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların mahiyyəti və ilkin konsepsiyaları

Torpaq, tikili və avadanlıqlar mühasibat uçotu qeydlərində ilkin dəyəri ilə əks etdirilir. Bu dəyər, onların əldə edilməsinə, quraşdırılmasına və ya hazırlanmasına çəkilən faktiki xərclərin ümumi məbləğinə bərabərdir. Torpaq sahələri istisna olmaqla, müəssisənin mülkiyyətində olan uzunmüddətli maddi aktivlərin ilkin dəyəri müəyyən hallarda dəyişdirilə bilər. Dəyişikliyə səbəb olan amillərə: onların yenidən qiymətləndirilməsi, rekonstruksiya edilməsi, yeni tikinti işləri aparılması, yeni avadanlıqların quraşdırılması və ya müvafiq obyektlərin qismən ləğv edilməsi daxildir.

“Müəssisələrin Mühasibat Uçotunun Hesablar Planı və onun Tətbiqinə dair Təlimat”a əsasən, iqtisadi təhlillərin aparılmasını asanlaşdırmaq məqsədilə, 111 nömrəli “ Torpaq, tikili və avadanlıqlar “ hesabında qeydə alınan əmək vasitələrinin aşağıdakı təsnifatı müəyyən edilmişdir:

- Bina tikililəri: İdarəetmə və ya istehsal məqsədləri üçün istifadə olunan tikililər.
- Qurğular (İnşaatlar): Müxtəlif funksional təyinatlı inşaat strukturları.
- Ötürücü sistemlər: Enerji, istilik, qaz və digər maddələrin ötürülməsinə xidmət edən qurğular.
- Texnika və cihazlar: İstehsal prosesində tətbiq edilən maşınlar və avadanlıqlar.
- Transport vasitələri: Yük və sərnişin daşınması üçün nəzərdə tutulmuş nəqliyyat.
- İstehsalat və təsərrüfat əşyaları: İş alətləri və təsərrüfat ehtiyacları üçün olan avadanlıqlar.
- Canlı aktivlər: İşçi qüvvəsi və ya məhsul əldə etmək üçün istifadə olunan heyvanlar (İşçi və məhsuldar heyvanlar).
- Digər torpaq, tikili və avadanlıqlar: Yuxarıda sadalanan kateqoriyalara daxil olmayan qalan torpaq, tikili və avadanlıqlar. [3, s.153] İstehsalat prosesinin reallaşması üçün əmək vasitələrinin mövcudluğu vacib şərtdir, eynilə material, işçi qüvvəsi və maliyyə resursları kimi. Əmək vasitələri kontingentinə dəzgahlar, aqreqatlar, işlək maşınlar, avadanlıqlar, alətlər, bina konstruksiyaları, tikililər, ötürücü sistemlər, nəqliyyat vasitələri və bu kimi digər elementlər daxildir. Əmək vasitələrinin əsas xüsusiyyəti istehsal dövründə uzun müddət iştirak etmələri və bu proses zamanı təbii formalarını qoruyub saxlamaqlarıdır. Lakin onların dəyəri yeni yaradılan məhsulun (iş və ya xidmətin) maya dəyərinə tədricən köçürülür.Bununla belə, torpaq, tikili və avadanlıqların hamısı TTA kateqoriyasına aid edilmir.

Onların müəyyən bir hissəsi dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində uçota alınır. Bu qrupa aid edilən istisnalar aşağıdakılardır: -Qısa istifadə müddətli əşyalar: Dəyərindən asılı olmayaraq, istifadə müddəti bir ildən az olan əşyalar. Xüsusi təyinatlı vasitələr: Dəyərlərindən asılı olmayaraq, fərdi, seriyalı, yaxud kütləvi istehsal üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi alətlər və ləvazimatlar. -Aşağı dəyərli aktivlər: Xidmət müddətindən asılı olmayaraq, vahidinin əldəetmə qiyməti bir milyon manatdan az olan əşyalar. -Şəxsi mühafizə vasitələri: Dəyərlərindən və ya ömür müddətlərindən asılı olmayaraq, xüsusi geyimlər, xüsusi ayaqqabılar və yataq ləvazimatları. -Ehtiyat hissələr: Təmir məqsədləri üçün ayrılmış, maşın və avadanlıqların bəzi hissələri, aqreqatları və komplektləşdirməyə xidmət edən digər elementlər. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, müəssisələrin mülkiyyətində olan torpaq sahələri də rəsmi şəkildə torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibinə daxil edilir. Lakin diqqət çəkən məqam budur ki, Dövlət Statistika Komitəsinin təsnifatında bu yanaşma tətbiq edilməmişdir, bu səbəbdən də uçot təcrübəsində geniş yayılmamışdır. Müəssisələr fəaliyyətlərində tərkibinə və məqsədli təyinatına görə çox müxtəlif növ uzunmüddətli maddi aktivlərdən istifadə edirlər. Bu aktivlərin uçot və hesabatlarda düzgün əks etdirilməsi üçün onlar geniş təkrar istehsal prosesindəki iştirak xarakterinə, konkret təyinatına, mənsubiyyətinə və istifadə səviyyəsinə əsaslanaraq qruplaşdırılır.

Torpaq, tikili və avadanlıqların istehsal prosesindəki iştirak xarakteri nəzərə alınmaqla, əsasən iki böyük kateqoriyaya ayrılır:

1. İstehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlar.

Bu qrupa istehsal prosesində bilavasitə iştirak edən və ya onun uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraiti yaradan uzunmüddətli maddi aktivlər daxil edilir. Bura aşağıdakılar aiddir:

- Binalar və tikililər;

- Ötürücü qurğular (sistemlər);
- Maşın və avadanlıqlar kompleksi;
- Nəqliyyat vasitələri;
- Və bunlara bənzər digər istehsal yönümlü uzunmüddətli maddi aktivlər.

2. Qeyri-istehsal təyinatlı torpaq, tikili və avadanlıqlar.

Bu kateqoriyaya isə istehsal fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi olmayan, lakin işçilərin sosial ehtiyaclarına xidmət edən və ya mədəni-məişət təyinatlı sahələrə aid aktivlər daxildir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- Mənzil-məişət təsərrüfatının aktivləri: Avadanlıqları ilə birlikdə yaşayış evləri, hamamlar, camaşırxanalar, bərbərxanalar və s.
- Səhiyyə obyektləri: Xəstəxanalar, ambulatoriyalar, poliklinikalar və s.
- Mədəniyyət və təhsil sahələrinə aid vəsaitlər: Zavod klubları, teatrlar, kitabxanalar, uşaq bağçaları, idman kompleksləri və digər sosial-mədəni obyektlər. [2, s.181]

Torpaq, tikili və avadanlıqların aşınma (köhnəlmə) prosesi və bu aktivlərə tətbiq olunan amortizasiya metodlarının təhlili

Torpaq, tikili və avadanlıqlar istifadə nəticəsində aşınmaya məruz qalır, bu isə onların ilkin keyfiyyətini və tətbiq imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu aşınma (köhnəlmə) iki əsas şəkildə – fiziki və mənəvi – təzahür edir.

Uzunmüddətli maddi aktivlərin fiziki aşınması onların bədii keyfiyyətlərini itirməsi ilə nəticələnir və aktivin işlək vəziyyətini pozaraq yararsız hala salır. Digər tərəfdən, uzunmüddətli maddi aktivlərin mənəvi köhnəlməsi ölkələr miqyasında müşahidə edilən elmi-texniki tərəqqi (inkişaf) ilə bilavasitə bağlıdır. Bu proses həm mövcud aktivlərin dəyərinin azalmasına, həm də daha yüksək məhsuldarlığa malik aktivlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Torpaq, tikili və avadanlıqların obyektləri istifadə olunduğu müddətdə (istismar prosesində), ilkin təbii formalarını qoruyub saxlasalar da, zamanla tədricən aşınmaya (köhnəlməyə) məruz qalırlar. Bu köhnəlmə torpaq, tikili və avadanlıqların dəyərinin müəyyən bir hissəsinin itirilməsini ifadə edir. Müəssisə üçün zəruridir ki, aşınmış torpaq, tikili və avadanlıqları yeniləri ilə əvəz etmək və ya təmir işlərini həyata keçirmək üçün lazımi həcmdə maliyyə vəsaitləri mənbəyi yaratsın. Belə bir ehtiyatın toplanması isə torpaq, tikili və avadanlıqların köhnəlmiş dəyər hissəsinin bərpasının (təzələnməsi) hazırlanmış məhsulun maya qiymətinə və ya dövriyyə/satış xərclərinə transfer edilməsi üsulu ilə həyata keçirilir. Məhsulun maya qiymətinə və tədavül xərclərinə aid edilən bu məbləğ məhz köhnəlmə ayırmaları adlandırılır.

Hal-hazırda uzunmüddətli maddi aktivlərin obyektlərinə hesablanan köhnəlmə ayırmalarının təyin edilməsi məsələləri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan tələblərlə tənzimlənir. Vergi Məcəlləsinin 114-cü bəndində (Maddə 114-də) qeyd olunur ki, amortizasiya ayırmaları və amortizasiyaya məruz qalan aktivlər üzrə gəlirdən çıxılan vəsaitlər müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində istifadə olunan uzunmüddətli maddi aktivlər üçün bu bəndin şərtlərinə uyğun olaraq gəlirdən azaldılır. Başqa sözlə, bu xərclər məhsulun, yerinə yetirilən işlərin və təklif edilən xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilir. Ayrı-ayrı uzunmüddətli maddi aktiv obyektlərində amortizasiya hesablanması üçün aşağıdakı illik dərəcələr müəyyən edilmişdir:

- Binalar, tikililər və inşaatlar: 7%-ə qədər;
- Maşınlar, avadanlıqlar: 20%-ə qədər;
- Kompüter texnikası: 25%-ə qədər;
- Nəqliyyat vasitələri (avtotransport): 25%-ə qədər;
- İş heyvanları (mal-qara): 20%-ə qədər;
- Geoloji-axtarış işləri və təbii resursların çıxarılmasına hazırlıq məqsədilə çəkilən xərclər: 25%-ə qədər;
- Digər uzunmüddətli maddi aktivlər: 20%-ə qədər. [1]

Vergi Məcəlləsinin prinsiplərinə görə, uzunmüddətli maddi aktivlərin yuxarıda göstərilən qrupları üzrə amortizasiya ayırmaları, hər bir qrupa daxil olan torpaq, tikili və avadanlıqların vergi

ilinin sonunda qalan dəyərinə tətbiq olunmaqla hesablanır. Əgər hər hansı bir kateqoriyaya aid torpaq, tikili və avadanlıqlar üçün müəyyən edilmiş amortizasiya dərəcələrindən daha aşağı bir dərəcə istifadə olunarsa, yaranan bu fərqin sonrakı vergi dövrlərində amortizasiyanın gəlirdən azaldılan məbləğinə əlavə edilməsi mümkün olar. [4, s.306]

Torpaq aktivləri istisna olmaqla, uzunmüddətli maddi aktivlərin tərkibində uçota alınmış bütün aktivlər istər fiziki, istərsə də mənəvi aşınmaya məruz qalır. Bu o deməkdir ki, təbii qüvvələrin, fiziki təsirlərin və iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində uzunmüddətli maddi aktivlər tədricən öz funksional qabiliyyətlərini itirir, nəticədə isə tamamilə istifadəyə yararsız vəziyyətə düşürlər. Başqa sözlə desək, bu aktivlər bir sıra texniki çatışmazlıqlar və ya iqtisadi baxımdan sərfəli olmamaq səbəbləri üzündən öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər.

Təcrübədən məlumdur ki, fiziki cəhətdən aşınmış uzunmüddətli maddi aktiv obyektlərini təmir işləri aparmaq, onları yenidən qurmaq və ya modernləşdirməklə qismən bərpa etmək mümkündür. Lakin bəzən elə hallara rast gəlinir ki, uzunmüddətli maddi aktivlərin təmirinə xərclənən vəsaitlər özünü doğrultmur və iqtisadi nöqteyi-nəzərdən tamamilə əlverişsiz hesab olunur.

Torpaq, tikili və avadanlıqların mənəvi aşınması (köhnəlməsi) onların fiziki aşınmasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, uzun müddət istismar edilən uzunmüddətli maddi aktivlər, yenidən qurulma xərclərinə, məhsuldarlıq göstəricilərinə, habelə təmir və saxlanma xərclərinin həcminə görə özlərinin daha yeni, müasir nümunələrindən xeyli geri qalırlar. Ən əsası isə odur ki, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş uzunmüddətli maddi aktivlər yeni və daha təkmil avadanlıqlar kimi yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək qabiliyyətinə sahib olmurlar.

Bu səbəbdən də uzunmüddətli maddi aktivləri, xüsusən də onların ən aktiv komponentləri sayılan maşın və avadanlıqları, nəqliyyat vasitələrini, məhsuldar heyvanları və digərlərini vaxtaşırı yeniləmək zərurəti yaranır. Belə bir vəziyyətdə uzunmüddətli maddi aktivlərin sadəcə fiziki cəhətdən aşınması artıq başlıca amil hesab edilə bilməz. İndiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində uzunmüddətli maddi aktivlər obyektlərinin yeniləşdirilməsi tələbatı daha çox mənəvi köhnəlmənin və digər iqtisadi determinantların təsiri ilə müəyyənləşir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların həm fiziki, həm də mənəvi aşınma nəticəsində yeni aktivlərlə əvəz edilməsi onların sadə təkrar istehsalı kimi başa düşülməlidir. Ümumi qəbul edilmiş qaydalara görə, köhnəlmiş torpaq, tikili və avadanlıqların obyektlərini yeniləri ilə əvəz etmək, yəni sadə təkrar istehsalı həyata keçirmək üçün lazımi maliyyə vəsaitləri yalnız məhsul satışından, göstərilən xidmətlərdən və görülən işlərdən əldə edilə bilər. Satışa çıxarılan məhsul və malların dəyərinin tərkibinə fəaliyyətdə olan torpaq, tikili və avadanlıqların qismən ödənilmiş dəyəri də daxil edilir. Məhz torpaq, tikili və avadanlıqların aşınan hissəsinin dəyərinin tədricən hazır məhsulun maya dəyərinə köçürülməsi prosesi amortizasiya adlandırılır.

İl ərzində daxil edilən və ya istismardan çıxarılan torpaq, tikili və avadanlıqların obyektlərinin kəmiyyətindəki dəyişiklikdən asılı olaraq, amortizasiyanın aylıq məbləğinə müvafiq tənzimləmələr edilir. Belə ki, uzunmüddətli maddi aktiv obyekti istifadəyə verildiyi aydan sonrakı aydan etibarən amortizasiya ayırmalarının həcmi artırılır. Əksinə, maddi aktivlər ləğv edildikdə, satıldıqda və yaxud əvəzsiz şəkildə verildikdə isə amortizasiya məbləği sonrakı aydan etibarən azaldılır.

Eyni zamanda, uzunmüddətli maddi aktiv obyektlərinin ilkin (bərpa) dəyəri tam şəkildə ödənildikdə, onlar üzrə tam bərpa üçün amortizasiya hesablanması prosesi dayandırılır. Qüvvədə olan qaydalara uyğun olaraq, ilkin dəyəri tam ödənilən (amortizasiya 100% həcmində hesablanmış) maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinə amortizasiya ayırmalarının hesablanması dayandırılır. Başqa sözlə desək, yuxarıda sadalanan aktivlərə ilkin dəyərlərindən yuxarı məbləğdə amortizasiyanın hesablanmasına icazə verilmir. Müəssisələr öz sahibliklərində olan maşınlara, avadanlıqlara və nəqliyyat vasitələrinə sürətləndirilmiş amortizasiya dərəcələrini tətbiqetmə səlahiyyətinə malikdirlər. Bu metodun əsas mahiyyəti isə amortizasiya normalarının ildən-ilə artırılması ilə xarakterizə olunur.

İstehsal əməliyyatlarının əsas təkanverici qüvvələrindən biri olan uzunmüddətli maddi aktivlərin dəyəri, istehsalata çəkilən ümumi xərclərin tərkibində öz əksini tapır. Bu, uzunmüddətli

maddi aktivlərin dəyərinin müəyyən bir müddət ərzində istehsal edilmiş məhsulun, görülmüş işlərin maya dəyərinə və ya dövriyyə xərclərinə silinməsi yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bu proseslə əlaqədar olaraq, uzunmüddətli maddi aktivlərə amortizasiya (köhnəlmə) hesablanır.

Mühasibat uçotunda bir neçə amortizasiya metodu vardır:

- Düz xətt metodu;
- Azalan qalıq metodu;
- İstehsal vahidi metodu;
- İllərin rəqəm sayı cəminə görə metodu.

Köhnəlmənin (amortizasiyanın) hesablanmasına, aktivin istifadə məqsədilə hazırlandığı (nəzərdə tutulduğu) andan başlanılmalıdır və bu proses yalnız aktivin uçotdan çıxarıldığı (tanınmasının dayandırıldığı) və ya onun dəyərinin tamamilə köhnəldiyi (tam amortizasiya olunduğu) zaman dayandırılmalıdır. Qeyd etmək vacibdir ki, aktivin faktiki olaraq istifadə edilməməsi bu məsələdə əhəmiyyətli bir faktor sayılmır, əsas hədəf onun tələb olunan istənilən vaxtda fəaliyyət göstərməyə qadir olmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq, uzunmüddətli maddi aktivlərin amortizasiyası (köhnəlməsi) qalıq dəyəri metodu ilə hesablanır. Bu yanaşma, amortizasiya məbləğinin aktivin ilkin dəyəri əvəzinə, hər ilin sonunda qalan dəyəri üzərindən hesablanmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 114.3-cü bəndinə əsaslanaraq, köhnəlməyə məruz qalan aktivlər üzrə tətbiq ediləcək illik amortizasiya dərəcələri müəyyən edilmişdir. Uzunmüddətli maddi aktivlərin təsnifat qrupları üzrə köhnəlmə ayırmaları, hər bir qrupa daxil olan uzunmüddətli maddi aktivlər üçün əvvəlcədən təyin edilmiş amortizasiya dərəcəsini həmin kateqoriyaya aid uzunmüddətli maddi aktivlərin vergi ilinin sonuna hesablanmış qalıq dəyəri üzərinə tətbiq olunmaqla müəyyənləşdirilir. Əgər hər hansı bir kateqoriyaya aid olan uzunmüddətli maddi aktivlər üzrə vergi ili üçün müəyyən edilmiş amortizasiya normalarından daha kiçik bir norma tətbiq edilərsə, bu əməliyyat nəticəsində yaranan fərq növbəti vergi illərində amortizasiyanın gəlirdən çıxılan məbləğinə əlavə oluna bilər, bu da vergi planlamasında çeviklik təmin edir.

Bununla yanaşı, binalar, tikililər və qurğular (bundan sonra tikililər adlandırılır) üçün amortizasiya ayırmaları hər bir tikili obyekti üzrə fərdi şəkildə, yəni ayrılıqda aparılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 114.2-ci maddəsində amortizasiyaya məruz qalmayan aktivlərin ətraflı siyahısı təqdim edilmişdir.

Nəhayət, müəssisənin öz mülkiyyətində olan və uzunmüddətli icarə əsasında götürülmüş uzunmüddətli maddi aktivlərin köhnəlməsi (amortizasiyası) haqqında bütün məlumatları sistemləşdirmək və ümumiləşdirmək məqsədilə, hesablar planında 112 nömrəli “Torpaq, tikili və avadanlıqlar – amortizasiya” adlı xüsusi hesab nəzərdə tutulmuşdur. [5, s.8]

Düzxətli üsul tətbiq edilərkən, köhnəlmə ayırmalarının illik məbləği birbaşa olaraq uzunmüddətli maddi aktiv obyektlərinin ilkin (başlanğıc), cari və ya bərpa (yenidən qiymətləndirmə aparıldığı təqdirdə) dəyərindən asılıdır. Həmçinin, bu məbləğ aktivin gözlənilən istismar müddətinə əsaslanaraq müəyyən edilmiş orta illik amortizasiya normasından asılı vəziyyətdə təyin olunur. Bu metodun sadəliyi ondadır ki, aktivin bütün faydalı ömrü boyunca amortizasiya xərci bərabər hissələrlə paylanır, bu da hesablamaların şəffaf və asan olmasını təmin edir.

Nümunə. Müəssisə 01.05.2024 tarixində 320 000 manat dəyərində avadanlıq almışdır. Avadanlığın faydalı istifadə müddəti 8 ildir. Müəssisə maliyyə uçotunda amortizasiyanı proporsional düz xətt metodu ilə hesablayır. 31.12.2025 hesabat tarixində amortizasiya xərcini 26667 qeyd edəcək (320 000/ 8 /12*8 = 26667).

Azalan qalıq metodu tətbiq olunarkən, köhnəlmə ayırmalarının illik həcmi (məbləği) hesabat dövrünün əvvəlinə torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektlərinin qalan dəyərinə əsaslanır. Bu məbləğ eyni zamanda həmin aktivlərin faydalı istismar müddətindən asılı olaraq hesablanmış amortizasiya normativindən və əlavə olaraq sürətləndirici əmsaldan asılı vəziyyətdə təyin edilir.

Sürətləndirici əmsal əsasən daha yüksək effektivliyə malik olan maşın və avadanlıqlar üçün, həmçinin yüksək texnologiyalı fəaliyyət sahələrində tətbiq olunur. Müəssisələr sürətləndirilmiş

köhnəlmə dərəcələrini istifadə etmək hüququna malikdirlər. Lakin bu artım əmsalı iki dəfədən yuxarı ola bilməz (yəni, tətbiq olunan normativ iki dəfədən artıq artırıla bilməz).

Nümunə. Müəssisə 130 000 manat dəyərində avadanlıq satın almışdır, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 114-cü bəndinə uyğun olaraq müəssisənin illik amortizasiya xərci 26000 manat olacaqdır (130000*20%= 26000).

İstifadə müddətindəki rəqəmlərin cəmi metodu (və ya illərin rəqəm cəmi üsulu) ilə aktivin dəyərinin silinməsi zamanı, uzunmüddətli maddi aktiv obyektinin başlanğıc (ilkin) dəyəri iki əsas amilin nisbətinə vurulur: aktivin hələ istismar edilməmiş qalan ömrünün (faydalı müddətinin), onun ümumi xidmət dövrünün rəqəmlərinin cəminə olan nisbətinə vurulması ilə amortizasiya məbləği müəyyən edilir. Bu metod, köhnəlmə ayırmalarının ilkin illərdə daha yüksək, sonrakı illərdə isə tədricən azalan tempdə hesablanmasına imkan verir.

“Maşın saatı” və ya daha geniş tanınan “İstehsal vahidi” metodu (üsulu), köhnəlmə ayırmalarını aktivin təxmin edilən istehsal qabiliyyətinə və yaxud ehtimal olunan istifadə səviyyəsinə əsaslanaraq müəyyənləşdirilir. Müəssisə bu metodla aktivlə əlaqədar gələcək iqtisadi faydaların hansı istifadə sxemi üzrə tükənməsini daha dəqiq əks etdirirsə, məhz həmin amortizasiya üsulunu seçmək hüququna malikdir. Bu yanaşma, gələcək iqtisadi səmərələrin tükənmə xəritəsi dəyişməyənə qədər hesabat dövründən dövrə ardıcıl və fasiləsiz şəkildə tətbiq olunur.

Nümunə. Nəzərə alaq ki, avadanlığın ilkin dəyəri 10000 manat , avadanlığın faydalı istehsal gücü 6.000 saatdır. Bu, birinci il üçün 800 saat, ikinci il üçün isə 700 saat işləmişdir.

Onda birinci il üçün: 10.000 manat / 6.000 x 800 = 1.333 manat, ikinci il üçün 10.000 manat / 6.000 x 700 = 1.166 manat amortizasiya xərcləri hesablanmalıdır.

İlin sonuna qalıq dəyəri əsasında hesablanmış aktivlər üzrə amortizasiya xərcləri gəlirdən çıxılır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, vergi məqsədləri üçün amortizasiya xərclərinin hesablanmasında düzxətli (xətti) metod tətbiq edilir. Bu, faktiki olaraq ölkədəki əksər yerli müəssisələrin vergi hesabatlarında məhz bu üsuldan istifadə etməsi ilə nəticələnir.

Vergi uçotu amortizasiyanın (köhnəlmənin) məsrəflərə sistematik və hissə-hissə paylanmasını tələb edir, çünki əks təqdirdə, müəssisənin uzunmüddətli maddi aktivlərin əldə edilməsinə sərf etdiyi böyük həcmdəki vəsaitin birdəfəlik xərc kimi silinməsi onun faktiki (real) mənfəət qazanma səviyyəsini düzgün qiymətləndirməyə imkan verməz. Bu cür birdəfəlik silinmə, müəssisənin ardıcıl fəaliyyət illəri üzrə mənfəət və zərər hesabatı arasında kəskin və qeyri-real fərqlərin yaranmasına səbəb olur.

Düz xətt metodu hesablanması ən asan metod olduğu üçün adətən müəssisələr öz avadanlıqlarının köhnəlməsini hesablamaq üçün bu metoddan istifadə edirlər.

Azalan qalıq metodunda köhnəlmənin böyük hissəsi ilk illərdə xərcə yazılır, bu isə erkən dövrlərdə vergi bazasının azalmasına səbəb olur. Vergi orqanları isə müəssisələrdə avadanlıqlara köhnəlmə hesablayarkən bu metoddan istifadə etməsini tələb edir.

İstehsal vahidi metodunda aktivin istifadəsi aşağı olduqda, xərc də aşağı olur, bu isə onun real istismar tempini özündə əks etdirir. Bu metoddan nisbətən az istifadə olunur.

Nəticə

Torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası müəssisənin maliyyə nəticələrinin düzgün müəyyən edilməsində və aktivlərin real dəyərinin uçotda əks etdirilməsində mühüm rol oynayır. Düzgün amortizasiya metodunun seçilməsi həm mühasibat, həm də vergi uçotu baxımından vacibdir, çünki bu seçim mənfəətin həcminə, vergi öhdəliklərinə və investisiya qərarlarına birbaşa təsir göstərir.

Müəssisələr amortizasiya metodunu seçərkən aktivin istifadə müddətini, texnoloji köhnəlmə sürətini, istismar intensivliyini və gəlir gətirmə qabiliyyətini nəzərə almalıdırlar. Vergi Məcəlləsinin 114-cü maddəsində müəyyən olunmuş normalar bu prosesin qanunvericilik əsasını təşkil edir.

Sonda qeyd etmək olar ki, amortizasiya metodunun məqsədyönlü seçimi müəssisənin maliyyə

fəaliyyətinin şəffaflığını artırmaqla yanaşı, onun aktivlərin real dəyərini düzgün qiymətləndirməsinə və maliyyə hesabatlarının etibarlılığının təmin edilməsinə mühüm təsir göstərir. Düzgün seçilmiş amortizasiya metodu müəssisənin kapital strukturunun idarə olunmasını asanlaşdırır, mənfəət səviyyəsinin obyektiv müəyyən edilməsinə, xərclərin optimallaşdırılmasına və vergi planlaşdırılmasının səmərəliliyinə xidmət edir.

Bundan əlavə, məqsədyönlü amortizasiya siyasəti müəssisənin uzunmüddətli investisiya qərarlarının dəqiq qiymətləndirilməsini, aktivlərin bərpası və yenilənməsi üçün maliyyə ehtiyatlarının vaxtında formalaşdırılmasını təmin edir. Bu da öz növbəsində maliyyə sabitliyinin qorunmasına, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə və bazar mühitində rəqabət üstünlüyünün saxlanmasına şərait yaradır.

Beləliklə, amortizasiya metodunun düzgün və məqsədyönlü seçilməsi yalnız mühasibat prinsipi kimi deyil, həm də müəssisənin maliyyə strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi.
2. Abbasov Q., Səbzəliyev S., Daşdəmirov Ə., Quliyev V., Sadıqov Ə. Mühasibat (maliyyə) uçotu. Dərslik. Bakı. 2003. səh. 178-181.
3. Rzayev R.Q. Mühasibat uçotu və audit. Bakı. 2006. səh. 152-153.
4. Salahov Ə., Mehdiyev.V. Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı. 2016. səh. 305-306.
5. Tanrıverdiyev Ə.Q. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi. Torpaq, tikili, avadanlıqların və Qeyri-maddi aktivlərin uçotu. Təlim materialı. səh. 7-8.

Секине Этибар кызы Махаррамова
Азербайджанский Технологический
Университет, преподаватель
sekine_1989@mail.ru

Хафиза Гусейн кызы Гаджиева
Азербайджанский Государственный
Аграрный Университет, преподаватель

haciyeva.hafiza@mail.ru

Амортизация земель, зданий и оборудования: важность выбора правильного метода и примеры

Резюме

Цель исследования: Целью исследования является анализ принципов бухгалтерского учета земель, зданий и оборудования (основных средств), формирования и классификации их стоимости, а также механизмов физического и морального износа. В работе раскрыта сущность различных методов амортизации (линейный, уменьшаемого остатка, по единицам продукции) и определены требования и годовые нормы амортизации, предусмотренные Налоговым кодексом Азербайджанской Республики.

Методология исследования: В статье представлена подробная информация о землях, зданиях и оборудовании (основных средствах), их классификации в бухгалтерском и налоговом учете, а также даны математические объяснения методов амортизации (линейный, уменьшаемого остатка, по единицам продукции).

Практическая значимость исследования: Исследование помогает предприятиям выб-

рать наиболее подходящую амортизационную политику для своих активов путем сравнительного анализа методов амортизации (линейный, уменьшаемого остатка, по единицам продукции), что способствует более точному определению себестоимости продукции.

Результаты исследования: Работа раскрывает фундаментальные и нормативные вопросы, связанные с учетом и отражением основных средств в финансовой отчетности. Бухгалтерский учет позволяет использовать различные методы – линейный, уменьшаемого остатка, по единицам продукции и др. – для более точного отражения скорости потребления экономических выгод активов.

Оригинальность и научная новизна исследования: Тематика, охватываемая материалом (учет и амортизация основных средств), относится к фундаментальным вопросам экономики. Оригинальность и новизна исследования проявляются в применении новых подходов и сравнительном анализе. Научная новизна работы заключается в углублении взаимосвязи между систематизацией представленных данных и их практическими аспектами. Исследование проводит комплексный сравнительный анализ методов амортизации, применяемых по стандартам бухгалтерского учета (МСБУ/IFRS), и требований Налогового кодекса Азербайджанской Республики (метод остаточной стоимости, годовые нормативы). Это позволяет выявить различия и точки соприкосновения между различными нормативными базами.

Ключевые слова: Земля, здания и оборудование (основные средства), первоначальная стоимость, амортизация (износ), физический и моральный износ, Налоговый кодекс, метод остаточной стоимости, линейный /уменьшаемого остатка/ метод по единицам продукции.

Sakina Etibar Maharramova
Azerbaijan Technological University, Lecturer
sekine_1989@mail.ru

Hafiza Huseyn Hajiyeva
Azerbaijan State Agricultural University, Lecturer
haciyeva.hafiza@mail.ru

Depreciation of land, buildings and equipment: the importance of choosing the right method and examples

Summary

Purpose of the research: The purpose of the study is to analyze the accounting principles of Land, Buildings, and Equipment (Fixed Assets), the formation and classification of their value, as well as the mechanisms of physical and moral (obsolescence) depreciation. Along with explaining the essence of various depreciation methods (Straight-Line, Declining Balance, Units of Production), the study also aims to determine the requirements and annual depreciation rates related to depreciation deductions under the Tax Code of the Republic of Azerbaijan.

Research methodology: The article provides detailed information about Land, Buildings, and Equipment (PPE), allocates attention to their classification in accounting and taxation, and gives mathematical explanations of depreciation methods (Straight-Line, Declining Balance, Units of Production).

Practical significance of the research: Through a comparative analysis of depreciation methods (Straight-Line, Declining Balance, Units of Production), the study helps enterprises choose the most appropriate depreciation policy for their assets, thereby creating a basis for the accurate determination of product cost.

Research results: The study clarifies fundamental and regulatory issues related to the accounting and presentation of fixed assets in financial statements. Accounting enables the use of different methods–Straight-Line, Declining Balance, Units of Production, and others–to more accurately reflect the rate at which an asset’s economic benefits are consumed.

Originality and scientific novelty of the research: The field covered by the material (accounting and depreciation of fixed assets) is one of the fundamental topics of economics. Therefore, the originality and novelty of the research are reflected in the application of new approaches or comparative analysis. The scientific novelty of this study lies in deepening the relationship between the systematization of the presented information and its practical aspects. The research conducts a comprehensive comparative analysis of the depreciation methods applied under Accounting Standards (MMBU/IFRS principles) and the mandatory requirements of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan (Residual Value Method, annual normative rates). This helps clarify the differences and convergence points between various regulatory frameworks.

Key words: Land, Buildings and Equipment (PPE), Initial Cost, Depreciation, Physical and Moral Wear, Tax Code, Residual Value Method, Straight-Line / Declining Balance / Units of Production Methods

UOT 33.43.657

Pərvin Elman qızı MUXTAROVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
AZ2000, Azərbaycan Respublikası, Gəncə şəhəri.
E-mail:muxtarovapervin65@gmail.com

Qurban Rauf oğlu MİRZƏYEV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş müəllimi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
AZ2000, Azərbaycan Respublikası, Gəncə şəhəri.
E-mail:qurbanmirzeyev6@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1107

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ LİZİNQ ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTUNUN APARILMASINDA ƏSAS PROBLEMLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotu ilə bağlı mövcud problemləri elmi-praktik baxımdan araşdırmaqdır. Tədqiqat xüsusi olaraq lizinq əməliyyatlarının uçotda tanınması, amortizasiya hesablamaları, lizinq ödənişlərinin uçotu, vergi və mühasibat uçotu arasındakı uyğunsuzluqlar və kadr potensialının çatışmazlığı kimi məsələlərə yönəlmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqatın aparılmasında analiz, sintez, müqayisə, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Eyni zamanda "Aqroservis" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (ASC) üzrə real praktik nümunələr əsasında kənd təsərrüfatında lizinq mexanizminin tətbiqində yaranan uçot çətinlikləri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Məqalədə əldə edilən nəticələr kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi və metodiki yanaşmaların formalaşdırılması üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, lizinq əməliyyatlarının uçotunda mövcud olan normativ və metodoloji boşluqlar maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və vergi uçotu ilə mühasibat uçotu arasında ziddiyyətlər yaradır. Bu baxımdan lizinq uçotunun daha sistemli və şəffaf şəkildə təşkili zəruridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqatın elmi yeniliyi kənd təsərrüfatı lizinqi sahəsində uçot problemlərinin "Aqroservis" ASC-nin fəaliyyəti üzrə real praktiki nümunələr əsasında kompleks şəkildə araşdırılması, habelə mövcud problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində konkret təkliflərin irəli sürülməsi ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, lizinq, mühasibat uçotu, Aqroservis ASC, amortizasiya.

Giriş

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanda strateji əhəmiyyətə malik əsas sahələrdən biri hesab olunur. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və məşğulluğun artırılması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasındadır. Bu məqsədlə son illərdə kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş çoxsaylı dövlət proqramları, subsidiyalar və institusional mexanizmlər tətbiq olunmuşdur.

Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsinin davamlı inkişafı əhəmiyyətli maliyyə resursları, müasir texnologiyaların tətbiqi və istehsal proseslərinin modernləşdirilməsini tələb edir. Fermer təsərrüfatlarının əksəriyyətinin maliyyə imkanlarının məhdud olması, xüsusilə kənd təsərrüfatı

texnikasının, suvarma sistemlərinin, emal və digər istehsal avadanlıqlarının əldə edilməsini çətinləşdirir. Nəticədə, istehsalın səmərəliliyi azalır, məhsuldarlıq istənilən səviyyəyə çatmır və rəqabət qabiliyyəti zəifləyir.

Mövcud problemlərin həllində lizinq mexanizmi mühüm maliyyə aləti kimi çıxış edir. Lizinq vasitəsilə fermerlər irihəcmli ilkin kapital qoyuluşu olmadan uzunmüddətli və güzəştli şərtlərlə texnika və avadanlıqlarla təmin olunur, ödənişləri isə mövsümi gəlirlərə uyğun şəkildə həyata keçirə bilirlər. Bu mexanizm həm istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edir, həm də kənd təsərrüfatı subyektlərinin maliyyə yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq əməliyyatlarının həyata keçirilməsində əsas institusional strukturlardan biri uzun illər “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti olmuş, 2020-ci ildən etibarən fəaliyyətini “Aqroservis” ASC adı altında davam etdirmişdir. Sözügedən qurum fermerlərin texnika və avadanlıqlarla təmin olunmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, lizinq əməliyyatlarının uçotu və maliyyə hesabatlılığı baxımından da spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məqalədə kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq əməliyyatlarının uçotunda mövcud problemlər elmi-praktik aspektdən təhlil ediləcək, həmçinin “Aqroservis” ASC-nin fəaliyyəti əsasında konkret nümunələr təqdim olunacaqdır.

Lizinq əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti və kənd təsərrüfatında rolu

Lizinq əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti və kənd təsərrüfatında roluna gəldikdə, demək olar ki, lizinq müəyyən müddət ərzində aktivin istifadəsi qarşılığında ödənişlərin həyata keçirilməsi prinsipi ilə fəaliyyət göstərən maliyyə mexanizmidir. Bu, kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli rol oynayır, çünki yüksək dəyərli texnikanı birbaşa kreditlə almaq bir çox fermer üçün çətindir.[3]

Kənd təsərrüfatında lizinqin praktik əhəmiyyəti aşağıdakı şəkildə ifadə edilə bilər: Maliyyə resurslarının optimallaşdırılması: Fermerlər lizinq vasitəsilə texnikanı ilkin böyük kapital yatırımı olmadan əldə edirlər; Mövsümi ödənişlərə uyğunlaşma: Kənd təsərrüfatında pul vəsaitləri məhsulun satışı ilə bağlı dövrlərdə yaranır; lizinq ödənişləri bu dövrlərlə uyğunlaşdırıla bilir; Texnologiyaların yenilənməsi: Yeni avadanlıqların istifadəsi nəticəsində məhsuldarlığın artırılmasına və istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaranır.

Azərbaycanda “Aqroservis” ASC kimi dövlət dəstəyi ilə fəaliyyət göstərən lizinq subyekti kənd təsərrüfatı sahəsində bu mexanizmin təşviqinə mühüm töhfələr vermişdir. 2005-ci ildən etibarən ASC vasitəsilə yüzlərlə fermer və aqrar sahibkar güzəştli şərtlərlə texnika və avadanlıq əldə etmişdir.

Lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotu üçün normalar müəyyən edilmiş olsa da, bu normalar kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini tam əks etdirmir. Azərbaycanda mühasibat və vergi uçotu siyasəti aşağıdakı əsas sənədlərlə tənzimlənir: Mühasibat Uçotu haqqında Qanun; Vergi Məcəlləsi; AR-in Mülki Məcəlləsi; Kənd təsərrüfatı texnikalarının lizinqi üzrə Nazirlər Kabinetinin qərarları.

Bu sənədlər lizinq əməliyyatlarının əsas prinsiplərini müəyyən etsə də, kənd təsərrüfatının dövri xarakteri, mövsümi əməliyyatlar və subsidiyaların xüsusi təsirləri ilə bağlı detallı metodiki göstərişlər çox məhduddur. Məsələn, Milli Mühasibat Uçotu ilə beynəlxalq standartlar (IFRS 16) arasında harmonizasiya tam olmadığından, lizinq əməliyyatlarının uçotda düzgün tanınması və hesablanması praktiki problemlərə gətirib çıxarır.[1];[2]

Lizinqin balansda tanınması məsələsi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mühasibat uçotunda ciddi metodoloji və praktiki çətinliklər yaradır. Bu çətinliklərin əsas səbəblərindən biri maliyyə lizinqi ilə əməliyyat (operativ) lizinqinin mahiyyət etibarilə düzgün ayırd edilməməsidir. Bir çox hallarda lizinq müqavilələrinin şərtləri ətraflı təhlil olunmadan, yalnız hüquqi forma əsasında qiymətləndirilir və nəticədə lizinq münasibətlərinin iqtisadi məzmunu nəzərə alınmır.

Təcrübədə tez-tez rast gəlinən hallardan biri ondan ibarətdir ki, müəssisələr lizinqə götürülmüş aktivləri balansda əsas vəsait kimi tanımır, onları sadəcə icarəyə götürülmüş əmlak qismində uçota alır və balansdankənar hesablarda qeydə alırlar. Halbuki, maliyyə lizinqi zamanı aktiv üzərində mülkiyyətə xas risk və faydaların əhəmiyyətli hissəsi lizinq alan tərəfə keçir və bu, həmin aktivin

balansda tanınmasını zəruri edir.

Lizinq əməliyyatlarının balansda düzgün əks etdirilməməsi bir sıra mənfi nəticələrə səbəb olur. İlk növbədə, lizinqə götürülmüş aktivlər və onlarla bağlı öhdəliklər balansda göstərilmədiyi üçün müəssisənin maliyyə vəziyyəti real vəziyyəti tam əks etdirmir. Bu isə maliyyə hesabatlarının şəffaflığını və etibarlılığını azaldır. Eyni zamanda, aktiv balansda tanınmadıqda amortizasiya xərcləri düzgün hesablanmır, nəticədə istehsal xərclərinin strukturu təhrif olunur.

Bununla yanaşı, lizinq ödənişlərinin uçotu zamanı faiz və əsas borc hissələrinin ayrılmaması mənfəət və zərər hesabatında səhv göstəricilərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Nəticə etibarilə, müəssisənin maliyyə nəticələri, rentabellik səviyyəsi və iqtisadi səmərəliliyi obyektiv qiymətləndirilmir ki, bu da idarəetmə qərarlarının qəbulunda və investisiya cəlbediciliyinin müəyyən edilməsində əlavə risklər yaradır. Məsələn, “Aqroservis” ASC-nin lizinqə verdiyi kombayn, traktor və digər texnikalar üzərində aparılan maliyyə uçotu praktikada mühasiblər tərəfindən müxtəlif üsullarla həyata keçirilir ki, bu da vahid standartın olmamasını göstərir. [4, s.228]

Kənd təsərrüfatı texnikası intensiv istifadəyə malik aktivlər olduğu üçün amortizasiya düzgün hesablanmalıdır. Amma praktikada aşağıdakı problemlər ortaya çıxır: İlkin dəyərin düzgün müəyyən edilməməsi: Lizinq müqaviləsində göstərilən müqavilə dəyəri ilə texnikanın faktiki bazar dəyəri arasında fərqlər ola bilər və bu, amortizasiya bazasının təhrifinə səbəb olur; Faydalı ömrün müəyyən edilməməsi: Texnikanın əsl istifadə müddəti və kənd təsərrüfatı şəraitində istifadənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan standart faydalı müddətlər tətbiq olunur; Mövsümi istifadə nəzərə alınmır: Amortizasiya illik əsasla hesablandığı üçün texnikanın faktiki mövsümi istifadəsi ilə dövri nəticələr arasında uyğunsuzluq yaranır. Bu çətinliklər maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinə mənfi təsir edir və uzunmüddətli maliyyə planlaşdırmasını çətinləşdirir.

Lizinq ödənişlərinin əsas borc və faiz hissəsinə düzgün bölünməsi mühasibat uçotunun əsas tələblərindən biridir. Maliyyə lizinqi zamanı lizinq ödənişlərinin bir hissəsi əsas borcun ödənilməsinə, digər hissəsi isə faiz xərclərinə aid edilməlidir. Lakin praktikada kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyətində bu bölgü aparılmır və lizinq üzrə ödənişlər bütövlükdə cari xərclər kimi uçota alınır. Nəticədə müəssisələrin maliyyə göstəriciləri, xüsusilə xərclərin strukturu, mənfəətlilik səviyyəsi və maliyyə dayanıqlığı real vəziyyəti əks etdirmir.

Lizinq ödənişlərinin düzgün bölgüsünün aparılmaması eyni zamanda vergi öhdəliklərinin yanlış formalaşmasına səbəb olur. Faiz xərclərinin və əsas borcun ayrılmaması mənfəət vergisinin hesablanmasında səhvlərə, həmçinin vergi tutulan mənfəətin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bu cür uyğunsuzluqlar mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasında ciddi fərqlərin yaranmasına və nəticə etibarilə müəssisələrlə vergi orqanları arasında mübahisələrin meydana çıxmasına şərait yaradır.

Vergi və mühasibat uçotu qaydaları arasında mövcud olan uyğunsuzluqlar kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq əməliyyatlarının uçotunu daha da mürəkkəbləşdirir. Bu uyğunsuzluqlar bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir. İlk növbədə, lizinq əməliyyatları üzrə əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) hesablanması və vergi bəyannaməsində əks etdirilməsi məsələsi praktikada birmənalı şəkildə tətbiq edilmir. Lizinq obyektinin dəyəri, lizinq ödənişlərinin strukturu və müqavilə şərtləri nəzərə alınmadan ƏDV-nin hesablanması maliyyə hesabatlarında və vergi uçotunda səhvlərə səbəb olur.

Digər mühüm məsələ amortizasiya ayırmaları ilə bağlıdır. Vergi məqsədləri üçün müəyyən edilmiş amortizasiya normativləri ilə mühasibat uçotu standartlarına uyğun hesablanan amortizasiya normaları arasında fərqlərin mövcudluğu zaman fərqlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu isə təxirə salınmış vergi aktivləri və öhdəliklərinin formalaşmasını zəruri etsə də, praktikada çox vaxt bu məsələ nəzərə alınmır.

Bundan əlavə, lizinq xərclərinin tanınma vaxtı ilə bağlı fərqlər də mühüm problemlərdən biridir. Mühasibat uçotunda lizinq xərcləri iqtisadi məzmun əsasında tanındığı halda, vergi uçotunda müəyyən şərtlərin mövcudluğu tələb olunur ki, bu da gəlir və xərclərin tanınmasında zaman fərqlərinə səbəb olur. Qeyd olunan bütün bu məsələlər bir çox hallarda kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə vergi orqanları arasında mübahisələrin yaranmasına, əlavə yoxlamalara və maliyyə risklərinin

artmasına gətirib çıxarır.

Regionlarda fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarının çoxunda mühasibat uçotu peşəkar səviyyədə aparılmır və ya bu iş ixtisaslı kadrlar tərəfindən həyata keçirilməyir. Bunun nəticəsində lizinq əməliyyatlarının düzgün uçotu və hesabatların hazırlanması çətinləşir. Eyni zamanda metodiki vəsaitlərin məhdudluğu və təlim proqramlarının yetərsizliyi praktikada bu sahədə səhvlərin artmasına gətirib çıxarır.

“Aqroservis” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq mexanizminin əsas institusional daşıyıcılarından biri kimi çıxış edir. Cəmiyyətin əsas fəaliyyəti fermer və aqrar müəssisələrin kənd təsərrüfatı texnikası, kombaynlar, traktorlar, suvarma sistemləri, emal avadanlıqları və digər xüsusi təyinatlı aktivlərlə lizinq yolu ilə təmin edilməsindən ibarətdir. Bu fəaliyyət dövlətin aqrar sahəyə dəstək siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsinə və məhsuldarlığın artırılmasına xidmət edir.

“Aqroservis” ASC-nin fəaliyyətinin spesifikliyi lizinqə təqdim olunan aktivlərin müxtəlifliyi və yüksək dəyəri ilə xarakterizə olunur. Müxtəlif texniki xüsusiyyətlərə, istismar müddətlərinə və mövsümi istifadə intensivliyinə malik aktivlərin lizinq əməliyyatları üzrə uçotu mühasibat baxımından olduqca mürəkkəbdir. Xüsusilə maliyyə lizinqi müqavilələri üzrə aktivlərin balansda tanınması, lizinq öhdəliklərinin düzgün qiymətləndirilməsi və amortizasiya siyasətinin müəyyən edilməsi ciddi metodoloji çətinliklər yaradır.

Praktikada müşahidə olunan əsas problemlərdən biri lizinqə verilən aktivlərin amortizasiya müddətlərinin vahid yanaşma əsasında müəyyən edilməməsidir. Traktor və kombaynlar yüksək fiziki aşınmaya məruz qalan, mövsümi istifadə olunan aktivlər olduğu halda, suvarma sistemləri və digər xüsusi avadanlıqlar uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulur. Bu fərqliliklər nəzərə alınmadıqda amortizasiya xərcləri real istismar səviyyəsini əks etdirmir və maliyyə nəticələrinin təhrif olunmasına səbəb olur.

Digər mühüm problem lizinq müddətinin sonunda aktivlərin qalıq dəyərinin düzgün qiymətləndirilməməsi ilə bağlıdır. Qalıq dəyərinin obyektiv müəyyən olunmaması amortizasiya məbləğinin səhv hesablanmasına, aktivlərin balans dəyərinin süni şəkildə artırılmasına və ya azaldılmasına gətirib çıxarır. Bu isə maliyyə hesabatlarının etibarlılığını zəiflədir və idarəetmə qərarlarının qəbulunda risklər yaradır.

“Aqroservis” ASC-nin fəaliyyəti çərçivəsində dövlət subsidiyaları və güzəştlər mühüm rol oynadığından, bu maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin uçotda düzgün əks etdirilməsi də əlavə çətinliklər yaradır. Subsidiyaların aktivin ilkin dəyərindən çıxılması, gəlir kimi tanınması və ya ayrı komponent kimi uçota alınması məsələlərində vahid metodoloji yanaşmanın olmaması maliyyə hesabatlarında uyğunsuzluqlara səbəb olur.

Bundan əlavə, lizinq ödənişlərinin əsas borc və faiz hissələrinə düzgün bölünməməsi “Aqroservis” ASC ilə lizinq alan təsərrüfat subyektləri arasında uçot fərqlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu fərqlər həm mühasibat uçotunda, həm də vergi uçotunda mənfəət göstəricilərinin yanlış formalaşmasına və nəticə etibarilə vergi orqanları ilə mübahisələrin yaranmasına zəmin yaradır.

Nəhayət, “Aqroservis” ASC-nin lizinq əməliyyatlarının uçotunda qarşılaşılan problemlər mühasiblərdən yalnız mühasibat uçotu standartlarını dərindən bilməsini deyil, eyni zamanda kənd təsərrüfatı texnikasının texniki xüsusiyyətləri, dövlət dəstək mexanizmləri və vergi qanunvericiliyinin tətbiqi üzrə yüksək ixtisas və praktiki təcrübə tələb edir. Mövcud çatışmazlıqlar lizinq uçotunun təkmilləşdirilməsinin və bu sahədə normativ-metodoloji bazanın gücləndirilməsinin zəruriliyini bir daha aktuallaşdırır. Bu kimi problemlərin həlli yolları kimi aşağıdakı təklifləri göstərmək olar:

- Lizinq əməliyyatlarında dövlət subsidiyaları və güzəştlər kənd təsərrüfatı subyektlərinin maliyyə yükünün azaldılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, kənd təsərrüfatı texnikasının ilkin dəyərinin 20 faizinin lizinq alan tərəfindən ödənilməsi şərti ilə qalan məbləğin 40 faizinə dövlət büdcəsi hesabına güzəşt tətbiq edilir. Bu güzəşt lizinq müqaviləsinin iqtisadi mahiyyətinə birbaşa təsir göstərdiyi üçün mühasibat uçotunda ayrıca komponent kimi tanınmalı, dövlət subsidiyası

kimi uçota alınmalı və maliyyə hesabatlarında şəffaf şəkildə açıqlanmalıdır. Güzəştlərin uçotda düzgün əks etdirilməməsi aktivlərin ilkin dəyərinin, lizinq öhdəliklərinin və gəlirlərin təhrif olunmasına səbəb ola bilər.

- Milli mühasibat uçotu sisteminin beynəlxalq mühasibat uçotu standartları ilə, xüsusilə IFRS 16 “Lizinq” standartı ilə daha yaxından uyğunlaşdırılması zəruridir. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı lizinqinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alan metodiki göstərişlərin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən göstərişlər lizinq əməliyyatlarının tanınması, ölçülməsi, təqdimatı və açıqlanması məsələlərində mühasiblər üçün vahid yanaşmanın formalaşmasına şərait yaradacaqdır.
- Regionlarda fəaliyyət göstərən mühasiblər üçün ixtisasartırma proqramlarının təşkili də xüsusi aktuallıq daşıyır. Lizinq uçotu üzrə təlim materiallarının hazırlanması, praktiki nümunələrə əsaslanan seminar və treninqlərin keçirilməsi mühasiblərin nəzəri biliklərinin praktik bacarıqlarla möhkəmləndirilməsinə imkan verəcəkdir. Bu, xüsusilə kənd təsərrüfatı müəssisələrində lizinq əməliyyatlarının uçotunda yol verilən səhvlərin azaldılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.
- Azərbaycanda kənd təsərrüfatı lizinq əməliyyatlarının elektron uçotunun tətbiqi uçot prosesinin operativliyini, dəqiqliyini və şəffaflığını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Elektron uçot sistemləri vasitəsilə lizinq müqavilələrinin, ödəniş cədvəllərinin, subsidiyaların və güzəştlərin vahid platformada izlənilməsi mümkün olacaq, bu isə həm dövlət orqanları, həm də təsərrüfat subyektləri üçün analitik imkanları genişləndirəcəkdir.
- Vergi və mühasibat uçotu arasında mövcud olan uyğunsuzluqların aradan qaldırılması məqsədilə normativ-hüquqi sənədlərdə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Eyni lizinq əməliyyatının həm vergi uçotunda, həm də mühasibat hesabatlarında iqtisadi məzmununa uyğun və bir-biri ilə uzlaşan şəkildə əks etdirilməsi müəssisələr ilə vergi orqanları arasında mübahisələrin azalmasına, maliyyə hesabatlarının etibarlılığının yüksəldilməsinə və bütövlükdə aqrar sektorun maliyyə intizamının gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Nəticə

Azərbaycan kənd təsərrüfatında lizinq mexanizmi fermer təsərrüfatları və aqrar müəssisələr üçün mühüm maliyyə aləti kimi çıxış edir və onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Lizinq vasitəsilə istehsal subyektləri iri həcmli ilkin maliyyə vəsaiti cəlb etmədən müasir kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları əldə etmək imkanı qazanır, bu isə istehsal proseslərinin fasiləsizliyini və məhsuldarlığın artımını təmin edir.

Bununla yanaşı, praktikada lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi zamanı normativ-hüquqi bazanın qeyri-kafi tətbiqi, metodoloji yanaşmalardakı fərqliliklər və mühasiblərin praktiki bilik səviyyəsi ilə bağlı problemlər mövcuddur. Xüsusilə lizinq müqavilələrinin uçotu, lizinqə götürülmüş aktivlərin balansda tanınması, amortizasiya və lizinq ödənişlərinin düzgün bölgüsü məsələlərində ciddi uyğunsuzluqlar müşahidə edilir.

“Aqroservis” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyəti bu problemlərin real təzahürlərini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Sözügedən qurumun kənd təsərrüfatı subyektləri ilə həyata keçirdiyi lizinq əməliyyatlarının uçotunda mövcud çatışmazlıqlar maliyyə hesabatlarının etibarlılığına və müqayisəliliyinə mənfi təsir göstərir. Bu isə həm müəssisənin daxili idarəetmə qərarlarının qəbulunu çətinləşdirir, həm də dövlət tərəfindən ayrılan subsidiyaların və güzəştlərin effektivliyinin obyektiv qiymətləndirilməsinə mane olur.

Lizinq əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatı sahəsində maliyyə şəffaflığının artırılmasına, dövlət dəstəyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Nəticə etibarilə, mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təşkili aqrar sektorun dayanıqlı inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Lizinq xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1994
2. IFRS 16 – “Lizinq” (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartı)
3. Aqroservis.gov.az
4. R.Fətullayev “Beynəlxalq mühasibat uçotunun əsasları”. Bakı-2019. “Nurlar” nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi, 320 səh.

Парвин Эльман кызы Мухтарова
доцент, кандидат экономических наук
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
AZ2000, Гянджа, Азербайджан
E-mail: muxtarovapervin65@gmail.com

Курбан Рауф оглу Мирзоев
Старший преподаватель, кандидат экономических наук
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
AZ2000, Гянджа, Азербайджан
E-mail: qurbanmirzeyev6@gmail.com

Основные проблемы бухгалтерского учета лизинговых операций в сельскохозяйственном секторе Азербайджана

Резюме

Цель исследования. Целью исследования является научно-практический анализ основных проблем, существующих в бухгалтерском учете лизинговых операций в сельскохозяйственном секторе Азербайджана. В частности, рассматриваются вопросы признания лизинговых операций, начисления амортизации, учета лизинговых платежей, несоответствий между налоговым и бухгалтерским учетом, а также недостаточности кадрового потенциала.

Методология исследования. В процессе исследования использовались методы анализа, синтеза, сравнения, систематизации и обобщения. Одновременно на основе практических примеров деятельности ОАО “Агросервис” были проанализированы учетные трудности, возникающие при применении лизингового механизма в сельскохозяйственном секторе.

Практическая значимость исследования. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных результатов в процессе совершенствования бухгалтерского учета лизинговых операций в сельском хозяйстве, развития нормативно-правовой базы и формирования методических подходов.

Результаты исследования. Результаты исследования показывают, что существующие нормативные и методологические пробелы в учете лизинговых операций отрицательно влияют на качество финансовой отчетности и приводят к противоречиям между налоговым и бухгалтерским учетом. В этой связи возникает необходимость более системной и прозрачной организации учета лизинга.

Оригинальность и научная новизна исследования. Научная новизна исследования заключается в комплексном исследовании проблем учета сельскохозяйственного лизинга на основе реальных практических примеров деятельности ОАО “Агросервис”, а также в выдвижении конкретных предложений, направленных на устранение выявленных проблем.

Ключевые слова: сельское хозяйство, лизинг, бухгалтерский учет, ОАО “Агросервис”, амортизация.

Parvin Elman Muxtarova
Associate Professor, PhD in Economics
Azerbaijan State Agrarian University
AZ2000, Ganja, Azerbaijan
E-mail: muxtarovapervin65@gmail.com

Gurban Rauf Mirzayev
Senior Lecturer, PhD in Economics
Azerbaijan State Agrarian University
AZ2000, Ganja, Azerbaijan
E-mail: qurbanmirzeyev6@gmail.com

Main problems in accounting for leasing operations in the agricultural sector of Azerbaijan

Summary

Purpose of the Research. The purpose of the research is to conduct a scientific and practical analysis of the main problems existing in the accounting of leasing operations in the agricultural sector of Azerbaijan. In particular, issues such as the recognition of leasing transactions, calculation of depreciation, accounting of lease payments, inconsistencies between tax accounting and financial accounting, as well as weaknesses in human resource capacity are examined.

Research Methodology. In the course of the research, methods such as analysis, synthesis, comparison, systematization, and generalization were applied. At the same time, practical examples based on the activities of "Agroservis" were used to analyze the accounting difficulties arising during the application of the leasing mechanism in the agricultural sector.

Practical Significance of the Research. The practical significance of the research is characterized by the possibility of using the results obtained in the article in the process of improving the accounting of leasing operations in the agricultural sector, developing the regulatory and legal framework, and forming methodological approaches.

Research Results. The results of the research show that existing regulatory and methodological gaps in the accounting of leasing operations negatively affect the quality of financial reporting and create inconsistencies between tax accounting and financial accounting. In this regard, there is a necessity to organize leasing accounting in a more systematic and transparent manner.

Originality and Scientific Novelty of the Research. The scientific novelty of the research lies in the comprehensive analysis of accounting problems in agricultural leasing based on real practical examples from the activities of "Agroservis"OJSC, as well as in proposing specific recommendations aimed at eliminating the existing problems.

Key words: agriculture, leasing, accounting, Agroservis OJSC, depreciation.

III BÖLMƏ
EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ, RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İSTEHSAL VƏ İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİ

UOT-33.332

Məlahət Firqət qızı RƏHİMOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti
baş müəllim, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail:rehimova77@list.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1114

ƏTRAF MÜHİT PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - ətraf mühit problemlərinin qlobal iqtisadi proseslərə təsir mexanizmlərini elmi əsaslarla müəyyənləşdirmək və davamlı inkişaf üçün zəruri istiqamətləri dəyərləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqatda ekoloji-iqtisadi qarşılıqlı təsirlərin təhlili sistem yanaşması, müqayisəli analiz və normativ qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilməklə aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - araşdırma nəticələri ekoloji siyasətin formalaşdırılması, yaşıl texnologiyalara investisiya strategiyalarının hazırlanması və iqtisadi qərarların ekoloji risklər nəzərə alınmaqla optimallaşdırılması üçün praktik baza yaradır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ətraf mühitin deqradasiyası iqtisadi artımı zəiflədir, istehsal səmərəliliyini azaldır və resurs çatışmazlığına görə makroiqtisadi riskləri artırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ətraf mühit problemlərinin qlobal iqtisadiyyatla qarşılıqlı təsirinin kompleks sistem modeli kimi təhlil edilməsində və yaşıl transformasiyanın iqtisadi sabitlik üçün strateji determinant kimi yenidən konseptuallaşdırılmasındadır.

Açar sözlər: ekologiya, ətraf mühit, dünya iqtisadiyyatı, “yaşıl” iqtisadiyyat, dayanaqlı inkişaf.

Giriş

Müasir dövrdə ətraf mühit problemləri qlobal iqtisadiyyat üçün ciddi çağırış kimi ortaya çıxmışdır. Onların təsiri yalnız ekoloji sistemlərlə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi artım, sosial rifah və resursların dayanıqlı istifadəsinə birbaşa təsir göstərir. Sənayeləşmə, urbanizasiya və intensiv insan fəaliyyəti təbii resursların sürətli istismarı və ekosistemlərin deqradasiyasına səbəb olmuş, nəticədə qlobal iqtisadi sistemdə risklərin artmasına gətirib çıxarmışdır. Resurs çatışmazlığı, torpaqların deqradasiyası, meşə ehtiyatlarının azalması və su qıtlığı kimi problemlər iqtisadi inkişafı zəiflətməklə yanaşı, istehsal potensialı, əmək məhsuldarlığı və sosial xərclərə mənfi təsir göstərir.

Ətraf mühit problemlərinin iqtisadiyyata təsirlərinin araşdırılması yalnız iqtisadi ziyanı müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir. Eyni zamanda yaşıl texnologiyaların tətbiqi, davamlı inkişaf prinsiplərinin təşviqi və dövlət siyasətinin formalaşdırılması baxımından praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə tədqiqat ekoloji problemlərin qlobal iqtisadi proseslərdə rolunu, onların iqtisadi risklər və imkanlarla qarşılıqlı təsirini, habelə yaşıl transformasiya strategiyalarının effektivliyini qiymətləndirməyi məqsəd qoyur.

Bundan əlavə, ətraf mühit problemlərinin həlli yalnız texnoloji innovasiyalarla deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq, ictimai maarifləndirmə və resursların səmərəli idarə olunması vasitəsilə

mümkün olur. Bu baxımdan, tədqiqat ətraf mühitin qorunması və iqtisadi inkişaf arasında optimal tarazlığı təmin etmək üçün elmi və praktik tövsiyələrin hazırlanmasına töhfə verir. Nəticədə, ətraf mühit problemlərinin qlobal iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi yalnız iqtisadi göstəricilər üçün deyil, həm də sosial rifah, davamlı inkişaf və strateji qərarların qəbul olunması üçün zəruri hesab edilir.

Qlobal ətraf mühit problemlərinin iqtisadi təsirləri

Müasir dünyada ətraf mühit problemləri getdikcə daha da aktuallaşır və qlobal iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu proseslər bütün ölkələrin iqtisadi sistemləri və müxtəlif sənaye sahələrinə kompleks şəkildə təsir göstərərək qlobal iqtisadi artımın dinamikası ilə birbaşa əlaqə yaradır. Ekoloji böhranın yaratdığı iqtisadi problemlər, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün ölkələr üçün ortaqdır.

Hazırda ekoloji böhran dünya miqyasında aktual bir məsələdir və insan fəaliyyətinin bir çox sahələrinə, o cümlədən milli iqtisadiyyatlara və bütövlükdə qlobal iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Qlobal iqtisadiyyatın sürətli və maneəsiz inkişafı, ətraf mühit məhdudiyyətlərinin yetərincə nəzərə alınmaması nəticəsində, dünya səviyyəsində ciddi ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlər insan sivilizasiyasının dayanıqlığı və gələcək nəsillərin yaşayış şəraitinə birbaşa təsir göstərə biləcək potensiala malikdir. Ən əhəmiyyətli ekoloji çağırışlar arasında qlobal iqlim dəyişikliyi, səhralaşma, meşələrin məhv edilməsi, xammal resurslarının tükənməsi, ozon qatının azalması, turşu yağışları, şirin su çatışmazlığı, okeanların çirklənməsi və biomüxtəlifliyin itməsi yer alır.

Hazırda ətraf mühitin deqradasiyası əvvəlki dövrlərlə müqayisədə misli görünməmiş səviyyədədir. Son onilliklərdə istehsal və istehlakın kəskin artması, xüsusilə sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarında, ekosistemlərə qlobal miqyasda qeyri-sabit və dağıdıcı təsir göstərmişdir.

İqtisadi inkişaf ilə ətraf mühitin qorunması arasındakı ziddiyyət getdikcə dərinləşmişdir. Son üç onillikdə qlobal ÜDM 4,6 dəfə artmış, bu da milyonlarla insanın həyat səviyyəsini yüksəltmiş və bir çox ölkələrdə orta təbəqənin formalaşmasına şərait yaratmışdır [1]. Lakin bu iqtisadi artım əsasən təbii kapitalın tükənməsi və ekosistemlərin deqradasiyası hesabına baş vermişdir.

İqtisadi və sosial məhdudiyyətlər müəyyən dərəcədə hər bir ölkə üçün spesifik olsa da və müəyyən dərəcədə dəyişə bilsə də, ekoloji məhdudiyyətləri “atlamaq” mümkün deyil. Yer kürəsinin biosferinin məhdud daşıma qabiliyyəti insan inkişafının təbiətə əsaslanan iqtisadi modellərinə ciddi məhdudiyyətlər qoyur. Bəşəriyyət 1970-ci illərin əvvəllərindən bəri ətraf mühitə mənfi təsirini kəskin şəkildə artırmışdır və qlobal inkişaf üçün mövcud iqtisadi, sosial, təbii və institusional təməllərin biosferin daşıma qabiliyyətinə uyğun gəlmədiyi aydındır.

Ekoloji çağırışların həlli yalnız texnoloji yenilikləri deyil, həm də institusional, sosial və iqtisadi mexanizmlərin birgə fəaliyyətini tələb edən hərtərəfli strateji yanaşma zərurətini ortaya qoyur. Bu sahədə tədbirlərin gecikdirilməsi və ya yetərsiz olması isə resurs çatışmazlığı, istehsalın azalması, infrastrukturun zədələnməsi və əlavə maliyyə xərcləri kimi ciddi iqtisadi itkilərlə nəticələnə bilər.

Ətraf mühitin keyfiyyətinin pisləşməsi insan rifahına çoxşaxəli təsir göstərir. O, xüsusilə də sosial cəhətdən həssas və aşağı gəlirli qruplar üçün riskləri artırır, onların sosial-iqtisadi inkişaf imkanlarını isə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Qloballaşmanın sürətlənməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın genişlənməsi və sənaye istehsalının intensivləşməsi fonunda ekosistemlər üzərində antropogen təzyiq yüksəlir və bu da zərərli ekoloji dəyişikliklərin daha tez-tez və daha geniş miqyasda baş verməsinə gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə qlobal ekoloji problemlər çoxsaylı və mürəkkəbdir. Lakin onların arasında iqlim dəyişikliyi ən kritik məsələ kimi çıxış edir. Bu problem planetin bütün regionları və canlıları üçün ümumi təhlükə yaratdığından, onun həlli beynəlxalq həmrəyliyi və dövlətlər arasında koordinasiyalı fəaliyyət mexanizmlərini tələb edir. Məhz bu səbəbdən BMT və digər beynəlxalq qurumlar qlobal ekoloji idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəal təşəbbüslərlə çıxış edirlər.

Qloballaşmanın iqtisadi müstəvidə sürətlənməsi və ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı milli standartların formalaşmasına və tətbiqinə də təsirsiz ötüşmür. Bir sıra iqtisadi tendensiyalar bu sahədə mühüm rol oynayır.

Birincisi, kapital axınları çox vaxt aşağı əmək dəyərinə malik ölkələrə yönəldiyindən, istehsalın belə regionlara köçürülməsi ekoloji tələblərin yumşaldılması riskini artırır.

İkincisi, transmilli korporasiyalar yeni bazarlara daxil olarkən adətən öz fəaliyyətlərini qlobal səviyyədə formalaşmış standartlara uyğun qurmağa çalışsalar da, onların tətbiq etdikləri istehsal modelləri bəzi hallarda qəbul edən ölkənin ekoloji siyasətinə tam uyğun gəlmir.

İqtisadi və ekoloji məsələlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir sahədə əldə edilən nəticələr digər sahədəki problemləri tamamilə həll etmir. Ətraf mühitin vəziyyəti iqtisadi fəaliyyətin potensialına birbaşa təsir etdiyi kimi, sürətli iqtisadi inkişaf da qlobal ekoloji şəraiti dəyişdirir.

İntensiv iqtisadi inkişaf enerji istehlakının artmasını tələb edir. Yeni neft, qaz və kömür yataqları aşkar olunsa da, bir çox ölkələr enerji resursları çatışmazlığı ilə üzləşir və proqnozlara görə, 2050-ci ilə qədər qlobal enerji kəsiri müşahidə edilə bilər. Resurs çatışmazlığı genişmiqyaslı iqtisadi itkilərə səbəb olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafını ləngidə və bəzi sahələrdə istehsalın azalmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da iqtisadi artımın tələblərinə cavab verilməsinə mane olur.

2000-ci illərdən etibarən dünya üzrə ətraf mühit problemləri daha da sürətlə artmışdır: şirin su və ərzaq çatışmazlığı, iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi, meşələrin məhv olması və səhralaşma bunların arasında ən ciddi məsələlərdir.

Bəşəriyyət bu gün 6 milyard hektar meşə sahəsinin təxminən 2 milyard hektarını itirmişdir. Məsələn, ABŞ-da meşələrin üçdə birindən çoxu məhv olmuş, Avropada isə meşələrin, demək olar ki, hamısı itmişdir. Meşə sahələrinin azalması qida, enerji və digər meşə məhsulları ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur və bunun nəticəsində ölkələrin iqtisadiyyatı ziyan görür. Meşələrin bərpası və qorunması üçün hər il milyardlarla dollar xərclənir, lakin itirilmiş 11 milyon hektardan yalnız 1 milyon hektarı bərpa edilir. Meşə itkisi nəticəsində yaranan iqtisadi zərər ildə təxminən 5 trilyon dollara çatır.

Hazırda quru sahələrinin ümumi sahəsi təxminən 140 milyon km² təşkil edir, bunun isə 23%-i deqradasiyaya uğramış, 15%-i isə funksional olaraq itmişdir. Urbanizasiya ilə bağlı olaraq kənd təsərrüfatı torpaqları su çıxarılması və tullantıların idarə olunması məqsədilə daha çox istifadə olunur [6]. Torpaq ehtiyatlarının azalması və keyfiyyətinin pisləşməsi qida istehsalını məhdudlaşdırır və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişaf üçün ciddi əngəl yarada bilər.

İqtisadi artımın sürətlənməsi sənaye sektorunda su istehlakının artması ilə birbaşa əlaqəlidir. Dünyadakı ümumi su ehtiyatlarının yalnız 2,5%-i şirin sudan ibarətdir və bunun üçdə ikisi buzlaqlarda saxlanılır. Su qida istehsalı və sənaye istehsalında geniş istifadə olunur, ən çox su enerji, kağız, kimya və metallurgiya sənayelərində sərf olunur.

Hal-hazırda təxminən 700 milyon insan su çatışmazlığı yaşayan bölgələrdə yaşayır və bu rəqəmin 2025-ci ilə qədər 3 milyarda çatacağı proqnozlaşdırılır. Hazırda planetdə təxminən 2,2 milyard insanın təhlükəsiz içməli suya çıxışı yoxdur. Analitik proqnozlara görə, 2030-cu ilə qədər 700 milyon insan ciddi su çatışmazlığı səbəbindən yaşadıqları əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qala bilər [1]. Eyni zamanda, dünya üzrə üç milyard insan ev şəraitində əsas gigiyena vasitələrindən, o cümlədən əlyuma imkanlarından məhrumdur ki, bu da infeksion xəstəliklərin, o cümlədən COVID-19 kimi pandemiyaların qarşısının alınmasını çətinləşdirir.

Qlobal su çatışmazlığı sənaye və kənd təsərrüfatı fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıra və ÜDM-in xeyli azalmasına səbəb ola bilər. Bəzi ölkələrdə bu göstərici 6%-ə qədər ola bilər.

Hava çirkliliyi qlobal miqyasda ən ciddi problemlərdən biridir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, hər il təxminən 7 milyon insan hava çirkliliyinə bağlı xəstəliklər nəticəsində həyatını itirir, dünya əhalisinin isə doqquzdan biri normadan yüksək çirklənmiş havada nəfəs alır [5]. Hava keyfiyyətinin aşağı olması ciddi sosial-iqtisadi risk yaradır, çünki onun təsiri sərhəd tanımır və cəmiyyətin məhsuldarlığı və inkişafına mənfi təsir göstərir.

Hava çirkliliyi isə qlobal xəstəlik yükünün əsas ekoloji faktorlarından biridir və hər il təxminən

6-7 milyon insanın vaxtından əvvəl ölümünə səbəb olur, həmçinin iqtisadi itkilərə yol açır. Tədqiqatlara görə, hava çirkliliyi nəticəsində yaranan qlobal rifah itkisi təxminən 6 trilyon dollar, yəni qlobal iqtisadi məhsulun 6,6%-i səviyyəsində qiymətləndirilir. Bu isə ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişafın qlobal iqtisadiyyat üçün nə qədər vacib olduğunu bir daha göstərir.

Şəhərlərdə hər 10 şəhər sakinindən 9-u çirkli hava ilə nəfəs alır (yəni Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının qaydalarına cavab verməyən hava). 2010-cu ildən bəri dünya əhalisinin 50%-dən çoxu üçün havanın keyfiyyəti pisləşib.

Planetdə 2 milyard hektar torpaq deqradasiyaya məruz qalır və bu da 3,2 milyard insanın həyatına mənfi təsir göstərir. 2022-ci ildə orta və ya ağır qida təhlükəsizliyi ilə üzləşən insanların (kifayət qədər qidaya müntəzəm çıxışı olmayanların) sayının 2,4 milyard və ya dünya əhalisinin 29,6%-i olduğu təxmin edilir.

İnsan istehlakı üçün istehsal olunan qidanın təxminən üçdə biri hər il itirilir və ya israf edilir. Bu itkinin əksəriyyəti inkişaf etmiş ölkələrdə baş verir.

Planetin meşə sahəsi əsasən kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsi səbəbindən sürətlə azalmağa davam edir. Hər il 10 milyon hektar meşə məhv edilir.

Qlobal miqyasda yaranan tullantıların həcmi sürətlə artmaqda davam edir. Hazırda təxminən 2 milyard ton bərk tullantı əmələ gəlir və 2050-ci ilə qədər bu miqdar 3,4 milyard tona çatacaq.

1998-ci ildən 2024-cü ilə qədər iqlimlə əlaqəli fəlakətlər dünya miqyasında fəlakətlərdən yaranan təxminən 3 trilyon dollarlıq birbaşa iqtisadi itkilərin 77%-ni təşkil edib. Planetimizdəki 8 milyon heyvan və bitki növündən bir milyonu məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir.

Davamlı səviyyədə qlobal dəniz balıq ehtiyatlarının payı 1974-cü ildəki 90%-dən 2024-cü ildə 67%-ə düşüb.

Son 100 ildə dünya miqyasında təbii bataqlıqların təxminən 50-70%-i yoxa çıxıb.

Ətraf mühit problemlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri və həll yolları

Ətraf mühit problemləri insan sağlamlığına, iqtisadi məhsuldarlığa və ümumi iqtisadi artıma birbaşa təsir göstərir. Azərbaycan üçün də ətraf mühitin qorunması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sektorlarının fəaliyyəti nəticəsində atmosfer çirkliliyinin artması, su ehtiyatlarının səmərəsiz istifadəsi və meşə örtüyünün azalması müşahidə olunur. Bu problemlərin həlli üçün yalnız çirklənmənin nəticələrini aradan qaldırmaq kifayət deyil. Eyni zamanda iqtisadi inkişafa mane olmayan davamlı və ekoloji cəhətdən səmərəli strategiyalar hazırlanmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan da ətraf mühitə dəyən ziyanın iqtisadi göstəricilərinə təsirini hiss edən ölkələrdəndir. 2024-cü il statistikalarına əsasən, ölkədə ətraf mühit problemləri nəticəsində iqtisadi itkilər təxminən 12-13% səviyyəsində qiymətləndirilir. Proqnozlara görə, 2030-cu ilə qədər iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar təbii fəlakətlərdən yaranan ziyan illik ÜDM-in 2-3%-i, bəzi regionlarda isə 5-6%-i səviyyəsində ola bilər [3]. Bu, Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafı üçün ciddi çağırışlar yaradır.

Bunun üçün enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi, bərpa olunan enerji mənbələrinin (xüsusilə külək və günəş enerjisinin) inkişafı prioritet olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip texnologiyaların qurulması ilkin maliyyə yatırımı tələb etsə də, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi və ekoloji faydalar təmin edir. Eyni zamanda, istehsal tullantılarının və ikinci dərəcəli xammalın təkrar emalı ölkənin resurslardan səmərəli istifadəsini artırır və təbii sərvətlərin qorunmasına töhfə verir. Gələcəkdə az tullantılı və sıfır tullantılı müəssisələrin təşviqi Azərbaycan üçün əhəmiyyətli inkişaf imkanları yarada bilər.

Su ehtiyatlarının idarə olunmasında isə istehsal vahidi başına düşən su istehlakının azaldılması vacibdir. Meşələrin qorunması və bərpası məsələsi də xüsusi diqqət tələb edir; icazəsiz ağac kəsiminin qarşısının alınması, meşələrin bərpası və ağac tullantılarının səmərəli istifadəsi üçün hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi zəruridir.

Buna görə də Azərbaycan hökumətinin ekoloji siyasəti dövlət və özəl sektor arasında koordinasiyalı tədbirləri nəzərdə tutmalıdır. Ölkə beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində səmərəli istehsal

və nəqliyyat texnologiyalarının, bərpa olunan enerji və tullantıların emalı sahələrinin inkişafına dəstək verərək, həm ekoloji, həm də iqtisadi dayanıqlılığı təmin edə bilər.

Ölkələrdə qlobal iqtisadiyyata təsir edən əsas ətraf mühit problemləri aşağıdakı yollarla özünü göstərir:

- Resurslarla bağlı iqtisadi ziyan: genişmiqyaslı iqtisadi ziyan iqtisadi inkişafın yavaşlamasına, istehsal həcmlərinin azalmasına və ehtiyaclarla müqayisədə iqtisadi inkişafın geriləməsinə səbəb ola bilər;

- Meşələrin qırılması: Meşələrin qırılması qida təchizatının, enerji ehtiyatlarının və digər meşə məhsullarının azalmasına səbəb olur. Bu da bir çox ölkənin iqtisadiyyatına təsir göstərir. Meşələrin qırılmasından illik itkilər 5 trilyon dollara qədərdir;

- Torpaqların deqradasiyası: torpaq ehtiyatlarının sahəsi təxminən 140 milyon kvadrat kilometrdir, bunun 23%-i deqradasiyaya uğramış hesab olunur, 15%-i isə öz xüsusiyyətlərini tamamilə itirib [2]. Bu, qida istehsalına təsir göstərir və dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına mane olan bir amilə çevrilə bilər;

- Su qıtlığı: Qlobal su qıtlığı problemi çoxlu miqdarda şirin su istehlak edən sənaye sahələrinin inkişafının yavaşlamasına və ya tamamilə dayanmasına, eləcə də kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurmasına səbəb ola bilər. Su qıtlığı səbəbindən ÜDM-in azalması 6%-ə çata bilər.

Bu problemlər iqtisadiyyat üçün mənfi nəticələrə səbəb olur, məsələn:

1. Əmək məhsuldarlığının və istehsal səmərəliliyinin azalması. Hava, su və torpaq çirklənməsi insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir, iş vaxtının itirilməsinə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur;

2. Məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin pisləşməsi. Ətraf mühitin çirklənməsi qida məhsullarında zərərli maddələrin mövcudluğuna səbəb ola bilər, istehlakçılar üçün keyfiyyətini və təhlükəsizliyini aşağı sala bilər;

3. İnfrastruktur və vacib xidmətlər üçün təhdidlər. Hava və suyun çirklənməsi binaların, körpülərin və digər tikililərin korroziyasına, eləcə də su, elektrik enerjisi və nəqliyyat sistemlərinin sıradan çıxmasına səbəb ola bilər;

4. Səhiyyə və sosial proqramların xərclərinin artması. Ətraf mühitin çirklənməsi əhali arasında xəstələnmənin artmasına səbəb ola bilər və təsirlənənlər üçün müalicə və dəstək üçün əlavə xərclər tələb edir.

Ətraf mühit problemlərinin azaldılmasında iqtisadi və institusional mexanizmlər

Ətraf mühit problemlərini həll etmək üçün qlobal iqtisadiyyat aşağıdakı strategiyalara diqqət yetirməlidir:

- Ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqi. Bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi, tullantıların təkrar emalı və ekoloji cəhətdən təmiz materialların istifadəsi kimi yeni texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılmasına kömək edəcəkdir;

- Müəssisələrin ekoloji məsuliyyətinin artırılması. Şirkətlər istixana qazı tullantılarının azaldılması, bərpa olunan enerjidən istifadə və tullantıların idarə olunması sistemlərinin tətbiqi kimi ətraf mühitə təsirlərini azaltmaq üçün tədbirlər görməlidirlər;

- Beynəlxalq əməkdaşlığın və təcrübə mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi. Ölkələr və regionlar arasında əməkdaşlıq bilik və texnologiya mübadiləsini, eləcə də qlobal ekoloji problemlərə birgə həll yollarının hazırlanmasını asanlaşdıra bilər;

- İctimai maarifləndirmə və məlumatlılıq. Ətraf mühit problemləri və onların nəticələri barədə ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılması ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli münasibətin formalaşmasına və qoruma tədbirlərinin təşviq edilməsinə kömək edəcək.

Dövlətlər həmçinin ekoloji problemlərin həllində və qlobal iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verməkdə mühüm rol oynayan yaşıl texnologiyalar və investisiyaları qəbul etməlidirlər. Siyasət və tənzimləmə də bu prosesə əhəmiyyətli təsir göstərir, prioritetləri müəyyən edir və aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçidi stimullaşdırır.

Yaşıl texnologiyalar (ətraf mühitə davamlı və ya təmiz texnologiyalar kimi də tanınır) ətraf

mühitə təsirləri azaltmağı və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməyi hədəfləyir. Ətraf mühitin qorunması və davamlı inkişafın vacibliyi barədə artan məlumatlılıq səbəbindən yaşıl texnologiyalara investisiyalar getdikcə daha cəlbedici hala gəlir. Onlar böyümə və mənfəət üçün perspektivlər təklif edir, eyni zamanda texnoloji, maliyyə və siyasi risklər kimi müəyyən risklər daşıyır [4].

Yaşıl inkişafın iqtisadi üstünlüklərinə istixana qazlarının emissiyasının azaldılması, enerji istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması, təbii resursların qorunması və yaşıl texnologiyalar sahəsində yeni iş imkanlarının yaradılması daxildir. İctimai məlumatlılığın artırılması ətraf mühitə dair məlumatlılığın artırılmasında və yaşıl iqtisadiyyata keçidin dəstəklənməsində əsas rol oynayır.

Davamlı inkişaf və ətraf mühitə məsuliyyətli yanaşma da ətraf mühit problemlərinin və onların qlobal iqtisadiyyata təsirinin həllində əsas elementlərdir.

Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmədən indiki dövrün ehtiyaclarını ödəməyi hədəfləyir; iqtisadi artım, ətraf mühitin idarə olunması və sosial rifah arasında harmoniya üçün çalışır. Ətraf mühitə məsuliyyətli yanaşma həyat tərzinin daha davamlı təcrübələrə doğru dəyişdirilməsini və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, həmçinin hər bir fərdin ətraf mühitin qorunmasında və ekoloji tarazlığın qorunmasında fəal iştirakını əhatə edir.

Ətraf mühit problemlərinin və onların qlobal iqtisadiyyata təsirinin araşdırılması göstərir ki, davamlı inkişaf və ətraf mühitə məsuliyyətli yanaşma qlobal iqtisadiyyat üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər iqtisadi artımın sabitləşməsinə, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına və uzunmüddətli davamlı inkişafın təmin edilməsinə töhfə verir.

Beləliklə, ətraf mühit problemlərinin həlli və qlobal iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi hökumətlərin, müəssisələrin və cəmiyyətin yaşıl texnologiyaların tətbiqinə, ekoloji layihələrə fəal şəkildə investisiya qoyuluşuna, effektiv siyasət və qaydalar hazırlanmasına və əhali arasında ekoloji maarifləndirmənin artırılmasına yönəlmiş birgə səylərini tələb edir.

Ətraf mühit problemlərinin həlli ölkələr arasında təcrübə və bilik mübadiləsi, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların, alternativ enerji mənbələrinin hazırlanması və tətbiqi, tullantıların təkrar istifadəsi və az və sıfır tullantılı müəssisələrin yaradılması üçün fəal əməkdaşlıq tələb edir.

Nəticə

Müasir dövrdə ətraf mühit problemləri qlobal iqtisadiyyat üçün ciddi çağırış yaratmaqda davam edir və onların təsiri yalnız ekoloji sahə ilə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi artım, sosial rifah və resursların dayanıqlı istifadəsinə birbaşa təsir göstərir. Tədqiqat göstərir ki, resursların məhdudluğu, torpaqların və su ehtiyatlarının deqradasiyası, meşə sahələrinin azalması və ekosistemlərin pozulması iqtisadi inkişafın səmərəliliyini zəiflədir, istehsal potensialını azaldır və sosial xərclərin artmasına səbəb olur.

Bununla yanaşı, yaşıl texnologiyaların tətbiqi, ekoloji məsuliyyətin gücləndirilməsi və davamlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın dayanıqlılığını artırır, resursların səmərəli istifadəsini təmin edir və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Beynəlxalq əməkdaşlıq və ictimai maarifləndirmə kimi tədbirlər isə qlobal səviyyədə ekoloji problemlərin həllini asanlaşdırır, innovasiya proseslərini stimullaşdırır və yeni iqtisadi imkanlar yaradır [7].

Nəticə olaraq, ətraf mühit problemlərinin iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi yalnız iqtisadi göstəricilər üçün deyil, həm də sosial rifah, davamlı inkişaf və strateji qərarların qəbul olunması baxımından vacibdir. Tədqiqat göstərir ki, ekoloji problemlərin həlli və yaşıl transformasiyanın təşviqi iqtisadi artımın sabitləşdirilməsi, ekoloji balansın qorunması və gələcək nəsillər üçün dayanıqlı inkişafın təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayeva S. Azərbaycan qlobal ekoloji problemlərin həllinə vacib töhfələr verir. Bakı, 2025. URL:https://525.az/news/304873-azerbaycan-qlobal-ekoloji-problemlerin-helline-vacib-tohfeler-verir
2. Məmmədova K. Qlobal ətraf mühit problemləri. Bakı, 2025. URL:

https://eco.gov.az/az/ekoloji-siyaset/qlobale-etraf-muhit-problemleri
3. Mürsəlzadə S. COP 29 çərçivəsində qlobal ekoloji problemlərin mümkün həlli yolları. Bakı, 2024. URL: https://news.unec.edu.az/xeber/105-telebe/11980-sop-29-cherchivesinde-global-ekoloji-problemlerin-mumkun-helli-yollari
4. Мучкина А.В.Экологические проблемы и их влияние на мировую экономику. М., 2024. URL:https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskie-problemy-i-ih-vliyanie-na-mirovuyu-ekonomiku-vyzovy-i-strategii-resheniya
5. Мучкина А.В. Экологические проблемы в современной мировой экономике. М., 2024.URL:https://spravochnick.ru/mirovaya_ekonomika/ekologicheskie_problemy_v_sovremennoy_mirov oy_ekonomike
6. Мячина Л.Я. Развитие процесса экологизации экономики и его значение для мирового сообщества. М., 2021. URL: https://naukaru.ru/ru/nauka/article/45928/view
7. Захаров И. Роль экологии в мировой экономике. М., 2023. URL: https://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/56458/

ст.пред., д.ф.э., Малахат Фиргат кызы Рагимова
Мингечевирский Государственный Университет
E-mail: E-mail:rehimova77@list.ru

Экологические проблемы и их влияние на мировую экономику

Резюме

Цель исследования - научное определение механизмов воздействия экологических проблем на мировые экономические процессы и определение необходимых направлений для устойчивого развития.

Методология исследования - анализ эколого-экономических взаимодействий в исследовании проводился с использованием системного подхода, сравнительного анализа и методов нормативной оценки.

Прикладная значимость исследования - результаты исследования создают практическую основу для формирования экологической политики, разработки инвестиционных стратегий в “зелёные” технологии и оптимизации экономических решений с учётом экологических рисков.

Результаты исследования показывают, что деградация окружающей среды ослабляет экономический рост, снижает эффективность производства и увеличивает макроэкономические риски из-за дефицита ресурсов.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в анализе взаимодействия экологических проблем с мировой экономикой как сложной системной моделью и переосмыслении концепции “зелёной” трансформации как стратегической детерминанты экономической стабильности.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, мировая экономика, “зелёная” экономика, устойчивое развитие.

senior lecturer, PhD in econ., Malahat Firgat Rahimova
Mingachevir State University
E-mail: E-mail:rehimova77@list.ru

Environmental problems and their impact on the world economy

Summary

The purpose of the study is to determine the mechanisms of impact of environmental problems on global economic processes on a scientific basis and to evaluate the necessary directions for

sustainable development.

Research methodology - the analysis of ecological-economic interactions in the study was carried out using a systems approach, comparative analysis and normative assessment methods.

Applied significance of the study - the research results create a practical basis for the formulation of environmental policy, the development of investment strategies in green technologies and the optimization of economic decisions taking into account environmental risks.

The results of the study show that environmental degradation weakens economic growth, reduces production efficiency and increases macroeconomic risks due to resource shortages.

The originality and scientific novelty of the study lies in the analysis of the interaction of environmental problems with the global economy as a complex system model and the reconceptualization of green transformation as a strategic determinant for economic stability.

Key words: ecology, environment, world economy, “green” economy, sustainable development.

UOT 33.504

Köçəri Şamil oğlu ALLAHVERDİYEV
c.e.n., dosent
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Ekologiya və coğrafiya” kafedrasının müdiri
Email: allahverdiyev_1956@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1122

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNDA TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN REGİONAL VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanın azad olunmuş Qarabağ iqtisadi rayonunda təbiətdən istifadənin regional və ekoloji problemlərinin həlli yolları araşdırılmışdır. 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazilərinin bərpası həm regional, həm də ekoloji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın metodologiyası – Məqalə hazırlanarkən müəllif elmi-tədqiqat üsullarından, o cümlədən, müqayisə, müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə və ekoloji tədqiqat və kartoqrafik metodlarından istifadə etmişdir. Həmçinin Qarabağ iqtisadi rayonunun azad olunmuş ərazilərində Azərbaycan dövlətinin regional iqtisadiyyatının formalaşdırılması siyasətinə strateji yanaşması tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işğaldan azad edilmiş Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazilərində iqtisadiyyatın və təbii sərvətlərdən istifadənin bərpasına, respublikamızın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində fərqli sənaye sahələrinə verilən töhfələr, irəli sürülən təklif və tövsiyələr hazırlanaraq iqtisadi rayonun bərpasına təkan verəcəkdir.

Tədiqatın nəticələri – Qarabağ iqtisadi rayonunda regional və ekoloji problemlərin həll edilməsi iqtisadi siyasətin prioritet sahəsi kimi qəbul edilir, çünki ekoloji problemlərin həll edilməsi və onun dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün regionun əlverişli təbii-coğrafi şəraiti vardır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Qarabağ iqtisadi rayonunun uzun müddət işğal altında olması və 4 ildən çoxdur ki, azad edilməsi səbəbi ilə bu mövzunun araşdırılması elmi yenilik hesab olunur.

Açar sözlər: Qarabağ, regional, resurs, təbii potensial, ekoloji bərpa.

Giriş

Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının mühüm iqtisadi-coğrafi bölgələrindən biri kimi təbii sərvətlərin zənginliyi, torpaq və su ehtiyatlarının müxtəlifliyi, flora və faunanın unikal növ tərkibi ilə seçilir. Lakin regionda uzun illər ərzində aparılmış qeyri-dayanıqlı təsərrüfat fəaliyyəti, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının ekoloji tələblərə uyğun olmaması, həmçinin işğal nəticəsində təbii mühitə vurulan ciddi zərər bu ərazidə ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir dövrdə Qarabağın sosial-iqtisadi dirçəlişi ilə yanaşı, təbiətdən istifadənin ekoloji əsaslarda təşkil edilməsi və təbii ehtiyatların bərpası məsələləri xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin məqsədi Qarabağ iqtisadi rayonunda təbiətdən istifadənin regional xüsusiyyətlərini təhlil etmək, mövcud ekoloji problemləri elmi əsaslarla qiymətləndirmək və dayanıqlı inkişaf baxımından onların həlli yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun təbii potensialı və resursları. Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşir və inzibati baxımdan Xankəndi, Şuşa, Xocalı, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Xocavənd, Tərtər, Kəlbəcər, Laçın və Qubadlı rayonlarını əhatə edir. Regionun relyefi əsasən dağlıq və dağətəyi sahələrdən ibarət olub, Kiçik Qafqaz silsiləsinin şimal-şərq hissəsində yerləşir. Ərazidə zəngin mineral ehtiyatlar, termal bulaqlar, meşə fondları, su hövzələri və münbit torpaqlar mövcuddur.

Kəlbəcər və Laçın rayonları mineral sularla (İstisu, Qoturlu, Qasımuşağı və s.) zəngindir. Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının ərazisindən axan Araz çayı və onun qolları suvarma və enerji təminatında mühüm rol oynayır. Qarabağ ərazisinin 30 faizdən çoxu meşələrlə örtülüdür ki, bu da ölkənin ümumi meşə fondunun əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Torpaq resursları əsasən qəhvəyi dağ-meşə, dağ-çəmən və çəmən-boz torpaqlardan ibarətdir, kənd təsərrüfatı üçün əlverişli şərait yaradır [1].

Regionun bioloji müxtəlifliyi olduqca zəngindir. Burada yüzlərlə endemik bitki növü, həmçinin Qafqaz qartalı, bezoar keçisi, ayı, cüyür kimi nadir heyvan növləri yaşayır. Lakin antropogen təsirlər, xüsusilə işğal dövründə genişmiqyaslı meşə qırıntıları, torpaqların mina və hərbi texnika ilə çirklənməsi bu potensialı ciddi zərbə altına qoymuşdur.

Təbiətdən istifadənin regional xüsusiyyətləri. Qarabağ iqtisadi rayonunda təbiətdən istifadə çoxşaxəli xarakter daşıyır. Ərazidə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, dağ-mədən sənayesi və su ehtiyatlarının istifadəsi əsas təsərrüfat istiqamətlərini təşkil edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları arasında üzümçülük, taxılçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıq mühüm yer tutur. Sovet dövründə Qarabağ üzümçülük və heyvandarlıq mərkəzlərindən biri hesab olunurdu.

Müharibədən sonra aparılan bərpa işləri nəticəsində bu potensialın yenidən dirçəldilməsi istiqamətində genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilir. Lakin təbiətdən istifadə prosesində bir sıra problemlər qalmaqdadır. Su ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylanması, torpaqların deqradasiyası, mədən sənayesində tullantıların düzgün idarə olunmaması və ekoloji nəzarətin zəifliyi regionun təbii resurslarının dayanıqlı istifadəsini məhdudlaşdırır [2].

Regionun iqlim şəraiti yarımsəhra və dağ iqlim zonalarının təsiri altında formalaşır ki, bu da kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin planlaşdırılmasında fərqli yanaşmalar tələb edir. Eyni zamanda, bərpa olunan enerji potensialı (külək, günəş və hidroenerji) yüksək qiymətləndirilir. Qarabağda "yaşıl enerji zonası"nın yaradılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir və ekoloji yüklənmənin azaldılmasına yönəlmiş strateji addım kimi dəyərləndirilir.

Ərazidə ekoloji problemlər və onların səbəbləri. Qarabağ iqtisadi rayonunda ekoloji problemlər çoxkomponentlidir və həm təbii, həm də antropogen amillərlə əlaqəlidir. İşğal dövründə geniş meşə sahələrinin məhv edilməsi, torpaqların yandırılması, su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi və faydalı qazıntıların qeyri-qanuni istismarı regionun ekoloji tarazlığını pozmuşdur.

Ərazidə əsas ekoloji problemlər aşağıdakılardır:

- **Torpaq deqradasiyası və eroziya:** Dağlıq relyef və meşələrin məhv edilməsi nəticəsində torpaq eroziyası güclənmiş, münbit qatın yuyulması kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını azaldıb.
- **Su çirklənməsi:** Araz və Tərtər çaylarının hövzələrində mədən və məişət tullantılarının axıdılması suyun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir.
- **Biodiversitet itkisi:** Nadir heyvan və bitki növlərinin yaşayış mühitinin pozulması nəticəsində regionun bioloji müxtəlifliyi azalmışdır.
- **Hava çirklənməsi və tullantılar:** Bərpa və tikinti prosesləri zamanı yaranan toz, sement, yanacaq tullantıları hava keyfiyyətinə təsir edir.
- **Mina çirklənməsi:** Qarabağda geniş mina sahələrinin mövcudluğu həm insanların, həm də ekosistemlərin təhlükəsizliyini məhdudlaşdırır.

Bu problemlərin aradan qaldırılması yalnız ekoloji idarəetmənin gücləndirilməsi və elmi əsaslı planlaşdırma vasitəsilə mümkündür.

Ekoloji bərpa və dayanıqlı idarəetmə istiqamətləri. Qarabağ iqtisadi rayonunda ekoloji bərpa və dayanıqlı təbiətdən istifadə məsələləri Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasətində strateji prioritetlərdən birini təşkil edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər təkcə ətraf mühitin fiziki bərpasını deyil, həm də təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi, ekosistemlərin bərpaedici potensialının gücləndirilməsi və regionun "yaşıl iqtisadiyyat" prinsipləri əsasında yenidən formalaşdırılmasını nəzərdə tutur [3, 4].

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən **"yaşıl şəhər"** və **"ağıllı kənd"** konsepsiyaları Qarabağın ekoloji cəhətdən davamlı inkişaf modelinin əsasını təşkil edir. Bu konsepsiyalar ətraf mühitə

minimal təsir göstərən, enerji baxımından səmərəli, tullantısız və resurs qənaətli yanaşmaları özündə birləşdirir. Məsələn, **Zəngilan rayonunda** yaradılan “Ağıllı kənd” modeli bərpa olunan enerji mənbələrindən – günəş və külək enerjisindən istifadə, suyun dövri istifadəsi, tullantıların çeşidlənməsi və təkrar emalı, eləcə də ekoloji materiallardan inşa edilən yaşayış məntəqələri ilə fərqlənir. Bu təcrübə gələcəkdə digər azad edilmiş ərazilərdə də tətbiq ediləcək ekoloji yenidənqurma layihələri üçün nümunə xarakteri daşıyır.

“Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində həyata keçirilən ekoloji tədbirlər yalnız bərpa və tikinti işləri ilə məhdudlaşmır; bu proqramın əsas məqsədlərindən biri Qarabağ ekosistemlərinin təbii tarazlığının bərpasıdır. Torpaq münbitliyinin artırılması, çirklənmiş və mina ilə zədələnmiş ərazilərin rekultivasiyası, su hövzələrinin təmizlənməsi və bioloji müxtəlifliyin qorunması bu prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ərazidə aparılan rekultivasiya işləri zamanı fitomeliorasiya üsullarından, yəni bitkilər vasitəsilə torpağın bərpası və eroziyanın qarşısının alınması metodlarından geniş istifadə edilir.

Eyni zamanda, Qarabağ regionu **bərpa olunan enerji zonası** elan edilmişdir. Bu zonada günəş, külək və hidroenerji potensialının reallaşdırılması istiqamətində dövlət və özəl sektor əməkdaşlığına əsaslanan layihələr həyata keçirilir. Bu, həm karbon emissiyalarının azaldılmasına, həm də enerji təhlükəsizliyinin təminə xidmət edir. 2025-ci ilə qədər regionda 500 MVt-dan artıq bərpa olunan enerji istehsal gücünün formalaşdırılması planlaşdırılır.

Bundan əlavə, **BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP)**, **FAO**, **UNDP**, **Qlobal Ekologiya Fondu (GEF)** və digər beynəlxalq təşkilatlarla birgə əməkdaşlıq çərçivəsində Qarabağda ekoloji layihələr həyata keçirilir. Bu layihələr su ehtiyatlarının monitorinqi, torpaq rekultivasiyası, mina çirklənməsinin ekosistemlərə təsirinin azaldılması və bioloji müxtəlifliyin bərpası kimi istiqamətləri əhatə edir. Xüsusilə FAO-nun dəstəyi ilə icra olunan “Post-münaqişə ərazilərində dayanıqlı kənd təsərrüfatı” proqramı torpaqların bərpası və ekoloji risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır [6, 8].

Dayanıqlı idarəetmə istiqamətləri çərçivəsində aşağıdakı tədbirlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

1. **Təbii ehtiyatların istifadəsində ekoloji normativlərin tətbiqi.** Qarabağda resurs istismarı yalnız elmi əsaslarla, ekoloji limitlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə “Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi” (ƏMTQ) mexanizmləri geniş tətbiq olunmalı, hər bir təsərrüfat fəaliyyəti üçün ekoloji audit prosedurları aparılmalıdır.

2. **Regional ekoloji monitorinq sisteminin yaradılması.** Qarabağda müasir texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərən avtomatlaşdırılmış ekoloji müşahidə şəbəkəsi qurulmalıdır. Bu sistem hava, su və torpaq göstəricilərinin real vaxt rejimində izlənməsinə, həmçinin təbii fəlakətlər və çirklənmə hallarına operativ reaksiya verilməsinə şərait yaradacaq.

3. **Mədən sənayesində tullantıların idarə olunması.** Regionda fəaliyyət göstərən faydalı qazıntı yataqlarının istismarı zamanı tullantıların emalı, təkrar istifadəsi və təhlükəsiz utilizasiyası üçün yeni texnoloji həllər tətbiq olunmalıdır. “Yaşıl mədənçilik” konsepsiyası bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

4. **Suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi və su itkilərinin azaldılması.** Qarabağda kənd təsərrüfatının inkişafı su ehtiyatlarından səmərəli istifadədən asılıdır. Damcı suvarma və hidrotexniki sistemlərin rəqəmsallaşdırılması su sərfini azaldaraq ekoloji yükü minimuma endirəcək.

5. **Ekokənd təsərrüfatı və ekoturizmin inkişafı.** Regionun təbii və mədəni potensialı ekoturizm fəaliyyətləri üçün geniş imkanlar açır. Bu sahənin inkişafı həm yerli icmaların sosial rifahına, həm də təbiətin qorunmasına töhfə verir. Yerli əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi və təbiət mühafizəsi fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi isə bu prosesin davamlılığını təmin edir.

Bütün bu tədbirlər Qarabağ iqtisadi rayonunun gələcək inkişafının əsasını təşkil edən **dayanıqlı ekoloji modelin** formalaşmasına xidmət edir. Bu modeldə təbii sərvətlərin istifadəsi ilə mühitin qorunması arasında tarazlıq yaradılır, iqtisadi artım ekoloji prinsiplərlə uzlaşdırılır. Qarabağın ekoloji bərpası yalnız regional deyil, həm də milli miqyasda ətraf mühit təhlükəsizliyinin təminə yönəlmiş strateji hədəf kimi dəyərləndirilir.

Nəticə

Qarabağ iqtisadi rayonu zəngin təbii potensiala və strateji coğrafi mövqeyə malik olsa da, uzunmüddətli işğal dövrü ərzində təbiətə vurulan ekoloji zərər, torpaq və su ehtiyatlarının səmərəsiz istismarı, meşə örtüyünün məhv edilməsi və bioloji müxtəlifliyin azalması regionda ekoloji tarazlığın bərpasını mürəkkəb və çoxmərhələli prosesə çevirmişdir. Bu səbəbdən, bölgənin iqtisadi dirçəlişi ilə yanaşı, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi yalnız iqtisadi resursların artırılması ilə deyil, həm də təbii ehtiyatların balanslı istifadəsi, ətraf mühitin qorunması və sosial rifahın təmin olunması ilə mümkündür. Bu baxımdan Qarabağda ekoloji idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, ekoloji hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, təbiətdən istifadəyə nəzarət sisteminin rəqəmsallaşdırılması və ətraf mühit göstəricilərinin monitorinqinin institusional səviyyədə həyata keçirilməsi zəruridir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, post-münaqişə ərazilərdə ekoloji bərpa yalnız texniki və iqtisadi yanaşmalarla deyil, həm də ekoloji təhsil, ictimai iştirakçılıq və regional əməkdaşlıq vasitəsilə daha effektiv nəticə verir. Bu mənada Qarabağ regionunda BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP), FAO, UNDP və digər beynəlxalq təşkilatlarla birgə həyata keçirilən layihələr təbii sərvətlərin qorunması və dayanıqlı istifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın həyata keçirdiyi **“yaşıl enerji zonası”**, **“ağıllı şəhər və kənd”**, **ekoloji rekultivasiya** və **bərpa olunan enerji** layihələri Qarabağda ekosistemlərin bərpasına, iqlim dəyişmələrinin mənfi təsirlərinin azaldılmasına və gələcək nəsillər üçün sağlam təbii mühitin formalaşdırılmasına yönəlmiş strateji addımlardır. Bu layihələrin uğurlu icrası regionu yalnız iqtisadi baxımdan deyil, həm də ekoloji və sosial baxımdan dayanıqlı inkişaf modelinə çevirmək potensialına malikdir.

Nəticə etibarilə, Qarabağ iqtisadi rayonunda təbiətdən istifadənin səmərəli təşkili, ekoloji təhlükəsizlik prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi və ekosistem xidmətlərinin bərpası Azərbaycanın ümumi ekoloji siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu istiqamətdə ardıcıl və elmi əsaslara söykənən tədbirlərin həyata keçirilməsi gələcəkdə regionun həm iqtisadi, həm də ekoloji sabitliyinin təmin edilməsinə imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2023). Qarabağ regionunun ekoloji vəziyyəti üzrə hesabat.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2022). “Böyük Qayıdış” proqramı üzrə strateji yol xəritəsi.
3. Məmmədov, R. (2021). Regional inkişaf və ekoloji siyasət. Bakı: “Elm”.
4. Əliyev, H. (2020). Azərbaycanın təbii ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi əsasları. Bakı: “Adiloğlu”.
5. Əhmədov, A. (2019). Qarabağ bölgəsinin ekocoğrafi xüsusiyyətləri. Bakı: Coğrafiya İnstitutu.
6. UNEP (2022). Environmental Assessment in the South Caucasus. Geneva.
7. FAO (2023). Sustainable land use in post-conflict areas: Azerbaijan case study. Rome.
8. Əliyeva, G. (2018). Dağlıq ərazilərdə torpaq eroziyası və onun qarşısının alınması üsulları. Bakı: “Təbiət”.
9. İsmayılov, E. (2022). Azərbaycanın ekosistemlərinin bərpası istiqamətləri. Bakı: “Elm və Təhsil”.
10. World Bank (2021). Green Growth in the South Caucasus. Washington, D.C.
11. Qasımov, T. (2020). Su ehtiyatlarının idarə olunması problemləri. Bakı: “Azərnəşr”.
12. Həsənli, M. (2017). Ekoloji təhlükəsizlik və təbiətdən istifadənin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı: “Qanun”.
13. UNEP (2024). Climate and Environmental Resilience in Post-Conflict Regions. Geneva.
14. Məmmədova, Ş. (2019). Qarabağda bioloji müxtəlifliyin qorunması problemləri. Bakı: Coğrafiya Fondu.
15. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Coğrafiya İnstitutu. (2022). Qarabağ iqtisadi rayonunun ekocoğrafi xəritəsi.

Кочари Шамиль оглы Аллахвердиев
кандидат географических наук, доцент
Заведующий кафедрой “Экология и география”
Азербайджанский Университет Кооперации
Email: allahverdiyev_1956@mail.ru

Региональные и экологические проблемы природопользования в Карабахском экономическом районе

Резюме

Цель исследования – Изучены пути решения региональных и экологических проблем природопользования в освобождённом Карабахском экономическом районе Азербайджана. После Отечественной войны 2020 года восстановление территорий Карабахского экономического района приобретает важное региональное и экологическое значение.

Методология исследования – При подготовке статьи автор использовал научно-исследовательские методы, включая сравнение, наблюдение, логическое обобщение, а также экологические и картографические методы. Методологической основой исследования служит стратегический подход Азербайджанского государства к формированию региональной экономики на освобождённых территориях Карабаха.

Практическое значение исследования – Работа способствует восстановлению экономики и рациональному использованию природных ресурсов на освобождённых территориях Карабахского экономического района. Подготовленные предложения и рекомендации поддержат развитие различных отраслей промышленности и ускорят восстановление региона.

Результаты исследования – Решение региональных и экологических проблем в Карабахском экономическом районе рассматривается как приоритетное направление экономической политики, так как регион обладает благоприятными природно-географическими условиями для экологического оздоровления и устойчивого функционирования.

Оригинальность и научная новизна – Из-за длительной оккупации и освобождения района более 4 лет назад исследование данной темы представляет собой научную новизну.

Ключевые слова**: **Карабах, региональный, ресурсы, природный потенциал, экологическое восстановление.

Kochari Shamil Allahverdiyev
PhD in Geographical Sciences, Associate Professor
Head of the “Ecology and Geography” Department,
Azerbaijan Cooperation University
Email: allahverdiyev_1956@mail.ru

Regional and ecological problems of nature use in the Karabakh economic region

Summary

Purpose of the study – This research explores solutions to regional and ecological problems of nature use in the liberated Karabakh Economic Region of Azerbaijan. After the 2020 Patriotic War, the restoration of the territories of the Karabakh economic region holds significant regional and ecological importance.

Methodology of the study – In preparing this article, the author employed scientific research methods, including comparison, observation, logical generalization, as well as ecological and cartographic research methods. Additionally, the methodological foundation of the research is based on the strategic approach of the Azerbaijani state to the formation of the regional economy

in the liberated territories of the Karabakh Economic Region.

Practical significance of the research – The study contributes to the restoration of the economy and the use of natural resources in the liberated territories of the Karabakh Economic Region. The proposed suggestions and recommendations are aimed at supporting the development of various industrial sectors and stimulating the overall recovery of the economic region.

Research results – Solving regional and ecological problems in the Karabakh Economic Region is considered a priority area of economic policy, as the region possesses favorable natural and geographical conditions necessary for resolving ecological issues and ensuring sustainable functioning.

Originality and scientific novelty – Due to the long-term occupation of the Karabakh Economic Region and its liberation more than four years ago, the exploration of this topic is considered a scientific novelty.

Key words: Karabakh, regional, resource, natural potential, ecological restoration.

UOT 33.504

Gunay Shadat MUSAYEVA
PhD, Azerbaijan Technical University, the Department of Digital Economy and Financial Technologies, associate professor
Azerbaijan Technical University
gunay.musayeva@aztu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1128

GREEN ECONOMY IN ECONOMIC THOUGHT: ORIGINS, FRAMEWORKS, AND DEBATES

Abstract

Purpose of the Research. The article aims to trace the conceptual lineage of the green economy – from Pigou's theory of externalities and Georgescu-Roegen's thermodynamic critique to current debates over decoupling and post-growth thinking and to provide a critical appraisal of the principal policy instruments advanced under this framework, evaluating their theoretical coherence and empirical track record.

Methodology of the Research. The study employs a systematic literature review and critical-analytical methodology, synthesising seminal theoretical works, peer-reviewed empirical studies, institutional reports, and policy documents. Comparative case study analysis (EU, Costa Rica, China, Nordic countries) is used to assess real-world policy outcomes. The author integrates insights from neoclassical welfare economics, ecological economics, and post-Keynesian macroeconomics to construct a multi-framework assessment.

Applied Significance of the Research. The research offers policymakers, economists, and development practitioners a structured guide to the strengths and limitations of green economy instruments – carbon pricing, green public investment, and nature-based finance – enabling more informed design of sustainability transitions.

Results of the Research. The research finds that: (1) the EU ETS, Nordic carbon taxes, and China's renewable energy industrialisation demonstrate that policy can drive meaningful decarbonisation; (2) absolute decoupling of material throughput from GDP growth has not been achieved at the required scale; (3) carbon pricing is regressive without careful revenue recycling; (4) nature-based finance instruments are theoretically contested and empirically mixed; and (5) justice and political economy dimensions remain insufficiently addressed in mainstream green economy discourse.

Originality and Scientific Novelty of the Research. The article's originality lies in its integrative approach: rather than advocating for one theoretical school, it positions the green economy as a productively contested field and maps the full spectrum of analytical traditions – from Pigouvian welfare economics to degrowth – within a unified critical framework.

Key words: Green economy, environmental economics, ecological economics, externalities, economic growth critique, market failure, political economy, ecological limits

Introduction

The tension between economic activity and the natural world has intermittently preoccupied economists at least since the classical era. Malthus’s concern with resource limits, Ricardo’s analysis of differential land rent, and Mill’s vision of a stationary state in which the “art of living” might at last be cultivated all anticipate themes that would become central to green economics. Yet for the greater part of the twentieth century, the dominant currents of economic thought – Keynesian macroeconomics, neoclassical growth theory, and development economics alike – proceeded as though the biophysical underpinnings of production were either limitless or infinitely replaceable. The natural environment appeared, when it appeared at all, as a reservoir of raw inputs

and a receptacle for waste, not as a system with intrinsic limits that economic activity is obliged to respect [10, p.183].

The emergence of the green economy as a coherent, if contested, theoretical and policy concept represents a sustained challenge to that assumption, taking two analytically distinct forms that continue to stand in productive tension. The first, rooted in mainstream environmental economics, accepts the neoclassical analytical framework while contending that market prices routinely fail to capture environmental costs, producing allocative distortions that could in principle be remedied through well-designed fiscal and regulatory measures [10, p.183]. The second, drawing on ecological economics and more recently on post-growth thought, disputes whether market failure is an adequate diagnosis of the ecological crisis, arguing instead that the compulsion to pursue continuous economic expansion is inherently at odds with biophysical sustainability [1, p.47].

From Market Failure to Structural Crisis: The Competing Theoretical Foundations of the Green Economy

The most immediate intellectual forebear of green economics is the Pigouvian analysis of externalities. Pigou’s The Economics of Welfare [10, p.183] advanced the foundational claim that divergences between private and social costs represent a category of market failure that justifies corrective state action, usually through taxation or subsidy. Environmental economics took up this framework systematically from the 1960s, driven by mounting concern about industrial pollution, the resonance of Carson’s Silent Spring, and the rise of environmental movements across the industrialised world.

Two theoretical contributions were especially consequential. Coase’s challenge to Pigou [9, p.15] held that, provided property rights are clearly defined and transaction costs are negligible, voluntary negotiation between polluters and affected parties would produce socially efficient outcomes without any need for government intervention – a finding that shifted the debate toward the institutional conditions required for environmental markets rather than tax instruments alone. Simultaneously, the scholarship on common-pool resources, later synthesised by Ostrom [9, p.15], showed that neither state regulation nor privatisation was an inevitable prerequisite for sustainable resource governance, complicating both Pigouvian and Coasian prescriptions.

A qualitatively distinct theoretical break was provided by ecological economics, whose foundational insights were drawn not from welfare economics but from thermodynamics and systems ecology. Georgescu-Roegen [4, p.276] The Entropy Law and the Economic Process offered the most rigorous early statement: applying the second law of thermodynamics, he argued that economic production is irreversibly entropic – it converts low-entropy matter and energy into high-entropy waste – and that the standard economic portrayal of production as a reversible circular flow among factors fundamentally misrepresents the physical nature of economic activity.

Daly translated this critique into a research and policy programme. His concept of the steady-state economy [1, p.47] proposed that a physically sustainable economy would need to hold its stocks of physical capital and population at levels compatible with biophysical throughput limits, while still permitting qualitative development – gains in efficiency, knowledge, and wellbeing – that do not require higher material throughput. Crucially, Daly drew a distinction between growth (the quantitative enlargement of the economy’s material scale) and development (qualitative improvement), contending that orthodox economics had collapsed this distinction and that beyond a certain threshold, growth had become genuinely uneconomic in the strict sense that its costs exceeded its benefits [1, p.47].

The phrase ‘green economy’ gained institutional standing primarily through the United Nations system. UNEP [14, p.16] Towards a Green Economy report characterised it as an economy ‘that results in improved human well-being and social equity, while significantly reducing environmental risks and ecological scarcities’ – a formulation deliberately crafted to bridge the market-failure correction approach and broader structural concerns without fully endorsing either.

The Pigouvian framework yields a direct normative prescription: identify negative externalities,

estimate the marginal social cost of the activity generating them, and levy a tax equal to that cost. Nordhaus [8, p.11] Dynamic Integrated model of Climate and the Economy (DICE) represents the most ambitious application of this reasoning to climate change, constructing an integrated assessment model that simultaneously solves for the optimal abatement pathway and the corresponding carbon price.

The framework has nonetheless attracted sustained methodological scrutiny. The discount rate is decisive: at the market rates conventionally applied (3–5%), harms occurring beyond mid-century receive negligible present-value weight, yielding low optimal carbon prices and modest near-term abatement commitments. Stern [13, p.35] famously challenged this by applying a near-zero pure rate of time preference on ethical grounds, arriving at far higher optimal carbon prices and considerably more aggressive near-term mitigation targets. Weitzman offered an independent review of the Stern Review, noting the sensitivity of conclusions to discount rate assumptions. The debate between Nordhaus and Stern [13, p.35] is not ultimately a technical disagreement about model parameters but a deeper normative dispute about intergenerational justice that the Pigouvian framework itself is incapable of resolving.

More fundamentally, Ackerman and Heinzerling (2004) challenged the commensurability assumption underpinning cost-benefit analysis – that all environmental goods can be assigned monetary values enabling trade-offs to be computed – as philosophically untenable wherever outcomes are irreversible or catastrophic. Where tipping points, non-linearities, and deep uncertainty characterise the system, as in the climate, the apparatus of welfare maximisation under risk generates indeterminate or misleading guidance.

The ‘inclusive wealth’ or ‘genuine savings’ framework draws a distinction between produced capital, human capital, and natural capital, holding that a necessary condition for sustainable development is the non-decline of the aggregate stock of all three [2, p.101]. From this perspective, GDP is a deficient welfare indicator because it treats resource depletion and environmental degradation as positive contributions to output rather than as diminutions of national wealth.

Dasgupta [2, p.101] The Economics of Biodiversity extended this framework with particular rigour, treating biodiversity as a foundational source of ecosystem services on which human welfare depends and arguing that the global economy has been depleting its natural capital base at a rate reflected neither in market prices nor in conventional national accounts.

The natural capital framework has faced objections from both neoclassical and heterodox perspectives. Neoclassical critics observe that valuing natural capital requires either market prices – frequently absent or distorted for environmental goods – or non-market valuation methods whose credibility remains contested [1, p.47]. Ecological economists, by contrast, have argued that recasting nature as a form of capital to be managed for return reproduces the instrumental logic that contributed to ecological degradation in the first place, foreclosing value frameworks – intrinsic worth, intergenerational obligation – that cannot be rendered in capital terms [1, p.47].

Much of the practical optimism surrounding the green economy rests on the decoupling thesis: that GDP growth can be sustained while resource throughput and emissions are reduced, whether relatively or absolutely. The Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis – formalised by Grossman and Krueger (1991) and Panayotou (1993) – posited an inverted-U relationship between income per capita and pollution, implying that environmental quality first worsens with rising incomes but eventually recovers as greater prosperity generates effective demand for environmental protection.

The empirical literature has been broadly unfavourable for the most consequential planetary-scale pressures. Wiedmann et al. (2015), employing material footprint accounting that assigns resource use to final consumers irrespective of where production occurs, found no evidence of absolute decoupling between material consumption and GDP in high-income countries, noting that apparent domestic decoupling partly reflects the relocation of material-intensive production to lower-income economies.

Jackson [6, p.87] Prosperity Without Growth offered an influential synthesis, arguing that the macroeconomic logic of capitalist economies – the profit motive, debt-financed investment, labour productivity growth – structurally demands continuous output expansion to sustain employment and service debt, and that ecological constraints imposed by climate change and resource limits render this growth trajectory physically untenable [6, p.87].

Raworth [11, p.44] 'doughnut economics' translated a related argument into a visual and normative framework of 'planetary boundaries' (see also [12, p.472]), proposing that economic policy should aim for a 'safe and just space' bounded on the outside by nine biophysical limits and on the inside by a social foundation encompassing health, education, income, political voice, and social equity. The framework has attracted criticism, however, for the absence of a theory of economic dynamics that would explain how a doughnut-constrained economy would actually function at the macroeconomic level [6, p.87].

Instruments and Their Limits: Carbon Pricing, Green Investment, and the Financialisation of Nature

Carbon pricing is the instrument most directly derived from Pigouvian theory. Its two principal forms – a carbon tax and a cap-and-trade system – are theoretically equivalent under certainty but diverge in their distributional characteristics, revenue yields, political economy, and behaviour under uncertainty: a carbon tax delivers price certainty at the expense of quantity certainty, while a cap-and-trade system secures a defined emissions ceiling at the cost of price volatility [8, p.11].

The EU Emissions Trading System, established under EU Directive 2003/87/EC, is the world's largest functioning carbon market and the most extensively studied. The scheme's early phases were marked by over-allocation of permits, driven by pressure from industrial interests, producing carbon prices too low to stimulate meaningful abatement [3, p.53]. Structural reforms – the introduction of a Market Stability Reserve and a tighter emissions cap under the European Green Deal – have considerably raised prices. Empirical evaluations indicate that the EU ETS has reduced covered emissions, though estimates of its precise marginal contribution vary widely [3, p.53]être, 2016).

The design of revenue recycling is a critical and politically charged dimension of carbon pricing. Distributional analysis consistently shows that carbon charges are regressive in incidence, claiming a proportionally larger share of income from lower-income households, unless revenues are returned progressively – for instance through uniform lump-sum dividends or reductions in labour taxation [13, p.35].

A second cluster of instruments centres on direct public investment and industrial policy as drivers of green structural change. This approach draws less from Pigouvian welfare economics than from Keynesian and Schumpeterian traditions: the argument is not merely that market prices fail to internalise environmental costs, but that private investment is structurally inadequate to deliver the technological innovation and infrastructure build-out that deep decarbonisation demands.

Mazzucato's work on the 'entrepreneurial state' [7, p.23] and the related concept of 'mission-oriented' innovation policy (2018) have been influential in reframing green investment as a question of state capacity and strategic purpose rather than simply the correction of market failure.

Extending green economy principles into financial markets has produced a growing array of instruments – green bonds, sustainability-linked loans, biodiversity credits, payments for ecosystem services – designed to redirect private capital toward environmental ends. Green bonds, standardised through the International Capital Market Association's Green Bond Principles (2014), had grown to roughly $500 billion in annual issuance by the early 2020s [14, p.16]. However, the lack of robust independent verification and agreed standards has fuelled persistent concerns about greenwashing – the misrepresentation of the environmental credentials of financial products.

The theoretical basis for biodiversity markets is especially contested. Payment for Ecosystem

Services schemes rest on the premise that ecosystem services can be defined, measured, and compensated in ways that generate adequate incentives for conservation [11, p.44]. The empirical record on the effectiveness of such schemes is mixed, and theoretical critiques point to commodification effects – the displacement of intrinsic or relational motivations for conservation by financial ones – which may undermine the sustainability of conservation behaviour over time [1, p.47].

Lessons from Practice: Decarbonisation, Decoupling, and the Justice Imperative in Global Case Studies

The EU’s policy architecture since 2019 – consolidated under the European Green Deal – constitutes the most ambitious attempt to put the green economy into operation at supranational scale. Its institutional infrastructure spans the reformed EU ETS, the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) – intended to prevent carbon leakage by applying a carbon cost to imports from jurisdictions without comparable pricing – the EU Taxonomy for Sustainable Finance, and the Recovery and Resilience Facility, which tied pandemic recovery funding to climate objectives. This architecture reflects a sophisticated engagement with the institutional complementarities required for systemic decarbonisation, moving well beyond single-instrument approaches [3, p.53].

The EU ETS offers a longer-run test case. Evidence suggests the scheme has reduced emissions in covered sectors relative to counterfactual scenarios, catalysed some technological innovation in regulated industries, and – following reform – generated substantial public revenue [3, p.53]. The CBAM adds a novel dimension by seeking to prevent competitive distortions arising from unilateral carbon pricing, though its compatibility with WTO rules and its geopolitical ramifications remain subjects of active legal and political debate [3, p.53].

Costa Rica’s Programme of Payment for Environmental Services (PPSA), launched in 1997, is the most thoroughly analysed national PES scheme in the academic literature. The programme compensates landowners for maintaining forest cover, funded through a fuel tax and international transfers. Forest cover, which had declined to around 21% of national territory by the mid-1980s, recovered to over 50% by the early 2020s– a reversal attributed in the empirical literature to the programme, though agrarian structural change and urbanisation also played a part [16, p.1].

Costa Rica also generates more than 99% of its electricity from renewable sources, principally hydropower and geothermal energy, reflecting geographical endowment as much as deliberate policy. Its comparatively high Human Development Index – among the highest in Latin America and low per-capita carbon footprint are frequently cited as evidence of the compatibility of high human development with modest material throughput. The generalisability of the Costa Rican case is, however, constrained by its small scale, specific geography, and particular institutional history [14, p.16].

China presents the most consequential and theoretically complex case study in contemporary green economy analysis. As simultaneously the world’s largest emitter of greenhouse gases and its largest investor in renewable energy technology, China embodies the central tension of the green economy project: the coexistence of rapid decarbonisation in certain sectors with continued expansion of carbon-intensive production in others.

China’s dominance in solar photovoltaic manufacturing – achieved through a combination of industrial policy, state investment, economies of scale, and competitive procurement – is estimated to have reduced global solar module costs by more than 90% between 2010 and 2023 [15, p.2057], with profound consequences for the economic viability of global energy transition. This is arguably the single most significant empirical contribution to the feasibility of clean energy transition, and it reflects a model of state-directed industrial policy rather than market-based carbon pricing. At the same time, China’s continued approval of coal-fired power plants illustrates the difficulty of the broader decoupling thesis in a rapidly industrialising economy [5, p.469].

Sweden, Denmark, and Finland are regularly cited in the green growth literature as cases where

high carbon prices and rigorous environmental regulation have coexisted with competitive, high-productivity economies. Sweden introduced a carbon tax in 1991 – now among the world’s highest at over €130 per tonne – alongside reductions in labour taxes, producing in theory a ‘double dividend’: reduced emissions alongside improved labour market efficiency [3, p.53]. Empirical assessments indicate that Sweden’s carbon-intensive sectors have lowered emissions without a commensurate loss of economic output [3, p.53].

The Nordic cases are important as existence proofs that high environmental ambition is not inherently incompatible with economic performance. However, the institutional and political conditions underlying Nordic environmental policy – high state capacity, coordinated wage-setting, robust labour market institutions – cannot simply be transposed to other contexts [6, p.87].

Conservative and neoliberal critics of the green economy have concentrated primarily on the efficiency costs of environmental regulation and the distributional incidence of carbon pricing. The competitiveness argument – that unilateral regulation displaces production to less-regulated jurisdictions (carbon leakage) without reducing global emissions – has shaped policy design, motivating instruments such as the EU CBAM [3, p.53]. Empirical assessments of carbon leakage are mixed; estimated leakage rates from the EU ETS have generally been lower than industry projections [3, p.53].

The distributional argument – that carbon pricing is regressive in incidence – is empirically well-grounded in the short run, though its long-run significance depends heavily on the design of revenue recycling and the adjustment costs borne by workers and communities in fossil fuel-dependent regions [13, p.35]. The ‘yellow vest’ episode in France (2018) provides a politically instructive illustration of the social backlash that poorly designed carbon pricing can unleash, especially when costs land on rural, lower-income households and revenues are not visibly returned to affected communities.

The most theoretically substantive challenge to the mainstream green economy comes from the degrowth and post-growth tradition. Hickel and Kallis [5, p.469] and others contend that the decoupling premise on which green growth rests lacks empirical support at the required scale and pace, and that the emphasis on market-based instruments and green investment within the existing growth paradigm amounts to an ‘ecological modernisation’ that addresses symptoms rather than underlying causes [5, p.469].

The structural argument holds that capitalist economies require growth to service debt, sustain employment in the face of rising labour productivity, and maintain profit rates, and that no combination of green taxes and subsidies can sever these macroeconomic imperatives from material throughput [6, p.87]. This reasoning draws on post-Keynesian macroeconomics and implies that ecological sustainability requires institutional changes to the fundamental dynamics of capital accumulation, not merely the internalisation of externalities [6, p.87].

A third line of critique foregrounds the distributional and political economy dimensions that mainstream green economy analysis tends to marginalise. In the international sphere, calls for climate justice articulated by developing countries in multilateral negotiations carry a legitimate theoretical point: the atmospheric accumulation of greenhouse gases is primarily the product of industrialisation in the global north, yet the costs of mitigation fall disproportionately on countries that have contributed least to the problem and have the least capacity to finance the transition [12, p.472].

The concept of a ‘just transition’ – which has migrated from trade union advocacy into mainstream policy discourse, including the ILO’s Guidelines for a Just Transition (2015) – represents an attempt to address the sectoral dimension, ensuring that workers and communities dependent on fossil fuel industries are not left behind by decarbonisation policy. The theoretical frameworks for operationalising just transition – questions of who bears responsibility, for what, to whom, and over what horizon – remain insufficiently elaborated in the economics literature [5, p.469].

A body of heterodox and political economy scholarship has challenged the extension of market logic and commodity forms into ecological domains. The creation of carbon markets, biodiversity credits, and payments for ecosystem services involves defining tradeable property rights over atmospheric absorption capacity, species, and ecological functions – processes that critics argue enclose commons and subordinate ecological rationality to financial rationality [1, p.47]. From this perspective, green finance instruments do not simply extend market efficiency to new domains but constitute a form of accumulation by dispossession that reproduces the structural dynamics responsible for ecological degradation in the first place [1, p.47].

Conclusion

The green economy, as a theoretical and policy concept, is best understood not as a settled paradigm but as a site of productive contestation between fundamentally different diagnoses of the ecological crisis and correspondingly different prescriptions for addressing it. The neoclassical environmental economics tradition, with its emphasis on externality correction, optimal carbon pricing, and market-based instruments [10, p.183; 8, p.11], provides technically sophisticated tools for improving the efficiency of environmental governance within existing economic structures. The ecological economics and post-growth traditions, by contrast, challenge whether efficiency improvements within the growth paradigm are capable of delivering the scale of environmental transformation that biophysical limits demand, and call for more fundamental institutional change [4, p.276; 6, p.87].

The empirical record remains, as yet, sufficiently ambiguous to sustain both perspectives. The EU ETS, Nordic carbon taxes, and China’s renewable energy industrialisation demonstrate that deliberate policy can drive meaningful decarbonisation [3, p.53; 15, p.2057]. The persistent failure of high-income economies to achieve absolute decoupling of material throughput from output growth [5, p.469], the continuing acceleration of biodiversity loss despite three decades of conservation finance [2, p.101], and the accumulating evidence of non-linearities and tipping points in Earth system dynamics [12, p.472] all lend force to the ecological economics critique.

What the convergence of these theoretical debates with urgent empirical realities suggests is that the green economy requires both the precision of neoclassical analytical tools and the structural imagination of heterodox traditions, and that the disciplinary and ideological boundaries separating these traditions have themselves become an obstacle to the quality of economic thinking that the twenty-first century demands.

REFERENCE

1. Daly, H.E., Farley, J. Ecological Economics: Principles and Applications / H.E.Daly, J.Farley. – 2nd ed. – Washington DC: Island Press, – 2011. – 509 p.
2. Dasgupta, P. The Economics of Biodiversity: The Dasgupta Review / P.Dasgupta. – London: HM Treasury, – 2021. – 610 p.
3. Ellerman, A.D., Convery, F.J., de Perthuis, C. Pricing Carbon: The European Union Emissions Trading Scheme / A.D.Ellerman, F.J.Convery, C.de Perthuis. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2010. – 392 p.
4. Georgescu-Roegen, N. The Entropy Law and the Economic Process / N.Georgescu-Roegen. – Cambridge, MA: Harvard University Press, – 1971. – 457 p.
5. Hickel, J., Kallis, G. Is green growth possible? // New Political Economy. – Abingdon: – 2020. Vol. 25, №4. – p. 469–486.
6. Jackson, T. Prosperity Without Growth: Foundations for the Economy of Tomorrow / T.Jackson. – 2nd ed. – London: Routledge, – 2017. – 312 p.
7. Mazzucato, M. The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths /

M.Mazzucato. – London: Anthem Press, – 2013. – 236 p.
8. Nordhaus, W.D. Managing the Global Commons: The Economics of Climate Change / W.D.Nordhaus. – Cambridge, MA: MIT Press, – 1994. – 213 p.
9. Ostrom, E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E.Ostrom. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1990. – 280 p.
10. Pigou, A.C. The Economics of Welfare / A.C.Pigou. – London: Macmillan, – 1920. – 976 p.
11. Raworth, K. Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist / K.Raworth. – White River Junction: Chelsea Green Publishing, – 2017. – 320 p.
12. Rockström, J., Steffen, W., Noone, K. et al. A safe operating space for humanity // Nature. – London: – 2009. Vol. 461. – p. 472–475.
13. Stern, N. The Economics of Climate Change: The Stern Review / N.Stern. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007. – 712 p.
14. UNEP. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication / UNEP. – Nairobi: United Nations Environment Programme, – 2011. – 626 p.
15. Way, R., Ives, M.C., Mealy, P., Farmer, J.D. Empirically grounded technology forecasts and the energy transition // Joule. – Amsterdam: – 2022. Vol. 6, №9. – p. 2057–2082.

Günay Şadət qızı Musayeva
iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Texniki Universiteti,
"Rəqəmsal iqtisadiyyat və maliyyə texnologiyaları" kafedrası, dosent
E-mail: gunay.musayeva@aztu.edu.az

İqtisadi fikirdə yaşıl iqtisadiyyat: mənbələri, nəzəri çərçivələri və mübahisələr

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Bu məqalənin məqsədi yaşıl iqtisadiyyat anlayışının konseptual inkişaf trayektoriyasını izləməkdir ki, Piqunun xarici effektlər nəzəriyyəsindən və Georgescu-Roegenin termodinamik tənqidindən başlayaraq müasir dekaplinq (decoupling) və post-artım yanaşmalarına qədər , həmçinin bu çərçivə daxilində irəli sürülən əsas siyasət alətlərinin nəzəri uyğunluğunu və empirik nəticəliliyini tənqidi şəkildə qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat sistemli ədəbiyyat icmalı və tənqidi-analitik metodologiyaya əsaslanır. Əsas nəzəri əsərlər, etibarlı empirik tədqiqatlar, institusional hesabatlar və hüquqi-normativ sənədlər sintez edilir. Real siyasət nəticələrini qiymətləndirmək üçün müqayisəli keys təhlili (Avropa İttifaqı, Kosta-Rika, Çin və Skandinaviya ölkələri) tətbiq olunur. Müəllif çoxçərçivəli qiymətləndirmə qurmaq məqsədilə neoklassik rifah iqtisadiyyatı, ekoloji iqtisadiyyat və post-keynsçi makroiqtisadiyyat yanaşmalarını inteqrasiya edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri siyasətçilər, iqtisadçılar və inkişaf mütəxəssisləri üçün yaşıl iqtisadiyyat alətlərinin – karbon qiymətləndirilməsi, yaşıl dövlət investisiyaları və təbiətə əsaslanan maliyyə mexanizmləri üstünlükləri və məhdudiyyətləri barədə sistemli yanaşma təqdim edir və davamlı inkişaf keçidlərinin daha əsaslandırılmış şəkildə formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqat göstərir ki: (1) Aİ-nin emissiya ticarəti sistemi, Skandinaviya ölkələrinin karbon vergiləri və Çinin bərpa olunan enerji sahəsində sənayeləşmə siyasəti dövlət siyasətinin əhəmiyyətli dekarbonizasiyanı təşviq edə bildiyini nümayiş etdirir; (2) maddi resurs istifadəsinin ÜDM artımından tam ayrılması tələb olunan miqyasda təmin olunmamışdır; (3) karbon qiymətləndirilməsi mexanizmləri gəlirlərin düzgün yenidən bölüşdürülməsi olmadıqda reqressiv xarakter daşıya bilər; (4) təbiətə əsaslanan maliyyə alətləri nəzəri baxımdan mübahisəlidir və empirik nəticələri birmənalı deyil; (5) sosial ədalət və siyasi iqtisadiyyat aspektləri yaşıl

iqtisadiyyatın əsas diskursunda kifayət qədər əks olunsa daha səmərəli olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı. Məqalənin elmi yeniliyi onun inteqrativ yanaşmasındadır: hər hansı bir nəzəri məktəbi üstün tutmaq əvəzinə, yaşıl iqtisadiyyat məhsuldar mübahisə sahəsi kimi təqdim olunur və müxtəlif analitik ənənələr – Piqu tipli rifah iqtisadiyyatından “degrowth” (artımsız inkişaf) konsepsiyasına qədər vahid tənqidi çərçivədə sistemləşdirilir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, ətraf mühit iqtisadiyyatı, ekoloji iqtisadiyyat, xarici effektlər, iqtisadi artımın tənqidi, bazar uğursuzluğu, siyasi iqtisadiyyat, ekoloji məhdudiyyətlər.

Гюнай Шадат кызы Мусаева,
PhD, Азербайджанский Технический Университет,
кафедра “Цифровой экономики и финансовых технологий”, доцент
E-mail: gunay.musayeva@aztu.edu.az

Зелёная экономика в экономической мысли: истоки, теоретические рамки и дискуссии

Резюме

Цель исследования. Цель данной статьи – проследить концептуальную эволюцию зелёной экономики: от теории внешних эффектов Пигу и термодинамической критики Георгеску-Рёгена до современных дискуссий о декуплинге и постростовых парадигмах, а также провести критическую оценку основных политико-экономических инструментов, разрабатываемых в рамках данной концепции, с точки зрения их теоретической согласованности и эмпирической эффективности.

Методология исследования. В работе применяется метод систематического обзора литературы в сочетании с критико-аналитическим подходом. Синтезируются ключевые теоретические труды, рецензируемые эмпирические исследования, институциональные отчёты и программные документы. Для оценки практических результатов проводится сравнительный анализ кейсов (Европейский союз, Коста-Рика, Китай и страны Северной Европы). Исследование интегрирует подходы неоклассической экономики благосостояния, экологической экономики и посткейнсианской макроэкономики, формируя многоуровневую аналитическую рамку.

Практическая значимость исследования. Полученные результаты предоставляют политикам, экономистам и специалистам в области развития структурированную оценку ключевых инструментов зелёной экономики – таких как углеродное ценообразование, зелёные государственные инвестиции и природно-ориентированные финансовые механизмы – что способствует более обоснованному формированию политики устойчивого развития.

Результаты исследования. Установлено, что: (1) такие инструменты, как Система торговли выбросами ЕС, углеродные налоги стран Северной Европы и промышленная политика Китая в области возобновляемой энергетики, демонстрируют способность государственной политики обеспечивать существенную декарбонизацию; (2) абсолютный декуплинг материального потребления от экономического роста не достигнут в масштабах, необходимых для устойчивого развития; (3) углеродное ценообразование может носить регрессивный характер при отсутствии эффективных механизмов перераспределения доходов; (4) природно-ориентированные финансовые инструменты остаются теоретически дискуссионными и дают неоднозначные эмпирические результаты; (5) вопросы социальной справедливости и политической экономии недостаточно отражены в мейнстримном дискурсе зелёной экономики.

Научная новизна и оригинальность исследования. Оригинальность статьи заключается в её интегративном подходе: вместо поддержки одной теоретической школы зелёная экономика рассматривается как продуктивно оспариваемое поле, в рамках которого

системно сопоставляются различные аналитические традиции – от пигувианской экономики благосостояния до теорий дегроуза – в единой критической перспективе.

Ключевые слова: зелёная экономика, экологическая экономика, экономика окружающей среды, внешние эффекты, критика экономического роста, рыночные провалы, политическая экономия, экологические ограничения.

UOT 33.504

Nərmin Şahin qızı CƏFƏROVA
i.f.d., Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Dünya iqtisadiyyatı və regionşünaslıq”
kafedrasının baş müəllimi,
narajafarova17@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1138

AZƏRBAYCAN VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT: ÇAĞIRIŞLAR VƏ İMKANLAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərini, mövcud **problemləri (çağırışları)** və **real imkanları** qiymətləndirmək, həmçinin ölkənin bu sahədə atdığı institusional və strateji addımları elmi şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik baxımdan yaşıl iqtisadiyyatın Azərbaycanda tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirmək və gələcək inkişaf istiqamətlərini tövsiyə etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat işində nəzəri-analitik metod, normativ sənədlərin təhlili, SWOT təhlilindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – dövlət qurumları və siyasətçilər üçün **strategiya və siyasət sənədlərinin hazırlanmasında** istinad mənbəyi kimi istifadə oluna bilər, akademik və tədris sahəsində **yaşıl iqtisadiyyat üzrə təhsil proqramlarında** mənbə ola bilər, özəl sektor və qeyri-hökumət təşkilatları üçün **yaşıl texnologiyalara investisiya qərarlarında** yol göstərici rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın nəticəsi – Tədqiqat nəticəsində qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyata keçidlə bağlı **rəsmi strategiyalar mövcuddur**, lakin icra mərhələsində bir sıra **struktur və institusional çatışmazlıqlar** qalmaqdadır, ölkənin **bərpa olunan enerji, biomüxtəliflik və coğrafi mövqeyi** yaşıl iqtisadiyyata keçid üçün ciddi **potensial imkanlar** yaradır və **əsas çağırışlar:** maliyyələşmə, texnoloji çatışmazlıq, hüquqi tətbiqin zəifliyi və kadr resurslarının məhdudluğu ilə bağlıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Mövzuya kompleks yanaşma ilə, yalnız enerji sektoru deyil, həm də iqtisadi, hüquqi və sosial aspektlərdən yanaşma aparılmışdır ki, bu da mövzuya fərqli və çoxşaxəli yanaşma imkanı verir və Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı çağırış və imkanlar ilk dəfə strukturlaşdırılmış şəkildə SWOT yanaşması əsasında sistemləşdirilmişdir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, karbon emissiyası, milli inkişaf strategiyası, iqlim dəyişikliyi, ekoloji təhlükəsizlik.

Giriş

Müasir dövrdə qlobal iqtisadi sistem ekoloji təhlükəsizlik və davamlı inkişaf prinsipləri ilə uzlaşdırılmağa çalışılır. Ətraf mühitin deqradasiyası, iqlim dəyişikliyi, təbii resursların tükənməsi və ekoloji tarazlığın pozulması dünya ölkələrini yeni iqtisadi model axtarışına vadar etmişdir.Bu vəziyyət, daha ekoloji dayanıqlı və sosial cəhətdən ədalətli bir iqtisadi sistemə keçidin vacibliyini gündəmə gətirir. Bu kontekstdə məhz belə bir model - “yaşıl iqtisadiyyat”- son onilliklərdə mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb etmiş, həm beynəlxalq təşkilatların, həm də dövlətlərin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu model, resurslardan səmərəli istifadə, enerji effektivliyi, bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi və ekoloji məsuliyyətli istehsal-təchizat zəncirlərinin qurulması kimi sahələri əhatə edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlar yaşıl iqtisadiyyatı davamlı inkişafın təməl dayağı kimi tanıyır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) yaşıl iqtisadiyyatı belə tərif edir: “İnsan rifahını və sosial bərabərliyi artıran, eyni zamanda ətraf mühit risklərini və ekoloji resurs

çatışmazlığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldan aşağı karbonlu, resurs-effektiv və inklüziv bir iqtisadiyyat.”[1]

Ənənəvi iqtisadi modellərdə artım çox zaman təbii ehtiyatların sürətli tükənməsi və ətraf mühitin çirklənməsi bahasına baş verir. Yaşıl iqtisadiyyat isə bu yanaşmanı dəyişməyi və iqtisadi artımı təbii sərvətlərin qorunması ilə uzlaşdırmağı hədəfləyir. Burada iqtisadi fəaliyyətlər ekosistemlə harmonik şəkildə həyata keçirilir.

Azərbaycan da bu qlobal tendensiyaya uyğun olaraq öz iqtisadi siyasətində yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə yönəlməkdədir. Xüsusilə son illərdə ölkədə alternativ enerji mənbələrinin inkişafı, “yaşıl zona” konsepsiyasının Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda tətbiqi, habelə karbon neytrallığına keçid kimi strateji hədəflər müəyyən olunmuşdur.

Məlumdur ki, Yaşıl iqtisadiyyat – ekoloji tarazlığı, sosial ədaləti və iqtisadi səmərəliliyi bir arada təmin etməyə yönəlmiş iqtisadi inkişaf modelidir. Bu modelin əsasını təşkil edən prinsiplər iqtisadi fəaliyyətlərin təbiətə və cəmiyyətə zərər vermədən həyata keçirilməsini təmin edir.

Yaşıl iqtisadiyyata keçidin əsas prinsipləri

Yaşıl iqtisadiyyat bir sıra əsas prinsiplərə əsaslanır ki, onlar da aşağıda qeyd edilmişdir [2]:

Davamlılıq Prinsipi- Davamlılıq yaşıl iqtisadiyyatın təməl daşıdır. Bu prinsipə əsasən, təbii resursların istismarı və istifadə edilməsi elə aparılmalıdır ki, həm cari dövrdə, həm də gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin, təbii ehtiyatların və ekosistemlərin sağlamlığı qorunsun. Bu, enerji, su, torpaq və biomüxtəlifliyin balanslı və diqqətlə idarə olunmasını tələb edir. Eyni zamanda davamlılıq prinsipi iqtisadi artımın ekoloji sərhədlər daxilində saxlanmasını, ekosistem xidmətlərinin davamlılığını təmin etməyi hədəfləyir. Bu, həm də ekoloji tənəzzülün qarşısını almaq üçün ekoloji limitlərin nəzərə alınmasını, bərpa və təkrar istehsal proseslərinin prioritetləşdirilməsini ehtiva edir.

Aşağı Karbon Emissiyası Prinsipi- İqlim dəyişikliyinin qarşısını almaq məqsədilə yaşıl iqtisadiyyat atmosferə buraxılan istixana qazlarının minimuma endirilməsini əsas məqsəd kimi götürür. Bu, ənənəvi fosil yanacaq mənbələrindən bərpa olunan enerji mənbələrinə – günəş, külək, hidro və bioenerji kimi təmiz enerji növlərinə keçidin sürətləndirilməsi ilə həyata keçirilir. Nəqliyyat, sənaye və digər sahələrdə karbon izinin azaldılması üçün texnoloji innovasiyalar və ekoloji standartların tətbiqi zəruridir. Bununla yanaşı, karbon ticarəti, karbon vergisi kimi mexanizmlər vasitəsilə karbon emissiyalarının effektiv idarə olunması təmin edilir. Bu prinsip həm də davamlı şəhər planlaşdırılması, enerji səmərəli binaların tikintisi və ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalını təşviq edir.

İnklüzivlik və Sosial Ədalət Prinsipi - Yaşıl iqtisadiyyat yalnız ekoloji aspektləri deyil, həm də sosial tərəfləri nəzərə alır. İqtisadi inkişafın bütün sosial təbəqələr üçün əlçatan olması, sosial bərabərsizliyin və yoxsulluğun azaldılması bu prinsipin əsas tərkib hissələrindəndir. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində yeni, ekoloji təmiz iş yerləri yaradılır, bu isə əmək bazarında inklüzivliyin artırılmasına xidmət edir. Sosial ədalət prinsipinə uyğun olaraq, cəmiyyətin hər bir üzvü – xüsusilə də zəif təbəqələr – ekoloji resurslardan və iqtisadi inkişaf imkanlarından bərabər şəkildə yararlana bilməlidir. Eyni zamanda, yaşıl iqtisadiyyat gender bərabərliyini də təşviq edir və sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsini tələb edir.

Resursların Səmərəli İstifadəsi Prinsipi - Təbii ehtiyatların məhdudluğunu nəzərə alaraq, yaşıl iqtisadiyyat resursların effektiv və səmərəli istifadəsini prioritet sayır. Bu, israfın minimallaşdırılması, məhsulların və xidmətlərin istehsalında yüksək enerji və material səmərəliliyinin təmin olunması deməkdir. Dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi ilə təkrar emal, təkrar istifadə və tullantıların azaldılması əsas hədəflərdəndir. Bu yanaşma eyni zamanda resursların iqtisadi dəyərinin artırılması, təbii sərvətlərin qorunması və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın təmin olunması üçün zəruridir. Bundan əlavə, resursların səmərəli istifadəsi yerli və qlobal ekosistemlərin sağlamlığına müsbət təsir göstərir.

Ekoloji Məsuliyyətlilik Prinsipi- Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında bütün iştirakçıların – dövlət qurumlarının, biznes sektorunun və vətəndaş cəmiyyətinin – ortaq məsuliyyəti əsas götürülür. Bu

prinsip ətraf mühitin qorunmasında hər bir sektorun və fərdin aktiv rolunu vurğulayır. Dövlət siyasəti ekoloji standartların, tənzimləyici mexanizmlərin və dəstək proqramlarının tətbiqi ilə bu məsuliyyəti təşviq etməli, biznes isə məsuliyyətli istehsal və istehlak modellərini həyata keçirməli, vətəndaş cəmiyyəti isə ekoloji maarifləndirmə və ictimai nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməlidir. Bu yanaşma şəffaflıq, hesabatlılıq və ekoloji etik prinsiplər əsasında qurulmalı, ekoloji cinayətlər və pozuntular qarşısında sərt tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Ümumiyyətlə, yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri yalnız ekoloji dayanıqlığı təmin etməklə kifayətlənmir, həm də sosial ədalət, iqtisadi səmərəlilik və etik məsuliyyətlilik kimi əsas dəyərləri özündə birləşdirir. Bu, həm milli, həm də qlobal səviyyədə davamlı və inklüziv inkişafın təmin olunmasına zəmin yaradır. Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyəti bu modeli qəbul etməyə çalışır və siyasətlərini bu istiqamətdə uyğunlaşdırır.

Davamlı inkişaf və Yaşıl iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi məzmununda davamlı inkişaf – gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarını məhdudlaşdırmadan, indiki nəsillərin ehtiyaclarını təmin edən inkişaf modelidir. Bu anlayış ilk dəfə 1987-ci ildə BMT-nin “Brundtland Hesabatı”nda rəsmi olaraq təqdim olunmuş və qlobal siyasətdə mərkəzi yer tutmağa başlamışdır. [3] Davamlı inkişaf yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də sosial bərabərliyi və ekoloji sabitliyi təmin edən kompleks və çoxölçülü bir yanaşmadır. Bu inkişaf modeli üç əsas sütun üzərində qurulur.

İqtisadi Davamlılıq- uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi təmin edən, resursların səmərəli istifadəsinə və məhsuldarlığın artırılmasına əsaslanan bir yanaşmadır. Bu istiqamət yoxsulluğun azaldılması, dayanıqlı iqtisadi artım və gəlirlərin ədalətli bölgüsü kimi məqsədləri özündə birləşdirir. İqtisadiyyat yalnız qısamüddətli gəlir və istehsala deyil, həm də insan kapitalına, texnologiyaya və innovasiyalara əsaslanmalıdır.

Ekoloji Davamlılıq- təbii resursların tükənmədən və ekosistemlər pozulmadan istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu, həm də iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, su və torpaq ehtiyatlarının qorunması, bərpa olunan enerji mənbələrinin təşviqi və biomüxtəlifliyin mühafizəsi kimi vacib sahələri əhatə edir. Ətraf mühitin qorunması olmadan heç bir inkişaf uzunömürlü ola bilməz.

Sosial Davamlılıq- Sosial davamlılıq, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahına yönələn və insan hüquqlarına hörmət edən bir yanaşmadır. Ədalətli cəmiyyətin qurulması, sosial inklüzivliyin təmin olunması, əsas xidmətlərə (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə) bərabər çıxış, gender bərabərliyi və sosial ədalət bu istiqamətin əsasını təşkil edir. Bu olmadan iqtisadi və ekoloji sahədə əldə edilən nəticələr qeyri-sabit və davamlı ola bilməz.

Yaşıl iqtisadiyyat məhz bu üç sütunun hər birinə dəstək verən bir vasitədir. O, davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün həm siyasət, həm texnologiya, həm də iqtisadi mexanizmlərlə xidmət edir:[4]

Ekoloji baxımdan – yaşıl iqtisadiyyatın ekoloji dayanıqlığa töhfəsi onun əsas hədəflərindən biridir. Bu model, **karbon emissiyalarının azaldılmasına** yönəlmiş siyasətləri dəstəkləyir. Aşağı karbonlu texnologiyalar, nəqliyyatın dekarbonizasiyası və sənayedə təmiz istehsal üsulları ilə istixana qazlarının səviyyəsi azaldılır; **tullantıların düzgün idarə olunması** və təkrar emal sistemlərinin qurulması vasitəsilə torpaq, hava və su çirklənməsinin qarşısı alınır; **bərpa olunan enerji mənbələrinin** inkişafı ilə təbii resurslardan istifadənin davamlılığı təmin edilir; **biomüxtəlifliyin qorunması və ekosistem xidmətlərinin dəyərinin tanınması** sayəsində təbiətin iqtisadi dəyəri nəzərə alınaraq daha məsuliyyətli idarəetmə həyata keçirilir.

İqtisadi baxımdan – innovativ texnologiyaların təşviqi, yaşıl sektorlar üzrə yeni investisiyaların cəlbi və resursların səmərəli istifadəsi sayəsində iqtisadi artımı sabit və dayanıqlı edir.

Sosial baxımdan – yaşıl iş yerlərinin yaradılması, kənd təsərrüfatında ekoloji metodların təşviqi və ictimai maarifləndirmə vasitəsilə sosial rifahı artırır və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə şərait yaradır. Bu komponentlər sayəsində yaşıl iqtisadiyyat təkcə ətraf mühitin deyil, eyni zamanda **iqtisadi sabitliyin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına da töhfə verir.**

2015-ci ildə qəbul olunan BMT-nin 2030-cu il üçün Davamlı İnkişaf Məqsədləri (SDGs), yaşıl iqtisadiyyatla sıx bağlıdır. Bu baxımdan, yaşıl iqtisadiyyat yalnız iqtisadi bir tendensiya deyil, həm

də davamlı inkişafın praktiki tətbiqi üçün strukturlaşdırılmış bir mexanizmdir.

Azərbaycan Respublikası yaşıl iqtisadiyyata strateji yanaşması və dövlət siyasəti sahəsində son illərdə yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Ölkənin Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində və Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf üzrə milli prioritetlər sənədində yaşıl və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı əsas istiqamətlərdən biri kimi göstərilmişdir.[5]

Bundan əlavə, Azərbaycan 2021-ci ildə “karbon neytrallığına doğru” strategiyasını qəbul edərək 2050-ci ilə qədər karbon emissiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasını, 2060-cı ilə qədər isə tam karbon neytral ölkəyə çevrilməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. [6].

Bütün bu təşəbbüslər fonunda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən layihələr Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat strategiyasının nümunəvi modeli kimi çıxış edir. Regionda aparılan bərpa və yenidənqurma işləri zamanı ekoloji davamlılığa xüsusi önəm verilir. Enerji təminatı yalnız bərpa olunan enerji mənbələri – günəş, külək və hidroenerji – üzərindən təşkil olunur. Bu çərçivədə Xudafərin və Qız Qalası su-elektrik stansiyaları (SES-ləri) istismara verilir, Zəngilan və Cəbrayılda günəş enerjisi stansiyalarının tikintisi həyata keçirilir, Laçın rayonunda isə külək enerjisi potensialının öyrənilməsi üzrə tədqiqat işləri aparılır. Bu layihələr, təkcə enerji istehsalının dekarbonizasiyasını deyil, həm də regionda enerji müstəqilliyini və dayanıqlığını təmin etməyə yönəlib. Bundan əlavə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda “sıfır tullantı” prinsipi tətbiq olunur, yəni tullantıların idarə olunması və təkrar emalı sistemli şəkildə təşkil edilir. Tikinti proseslərində isə ekoloji cəhətdən təmiz, yerli və dayanıqlı materiallardan istifadə edilir. Bu yanaşma ətraf mühitə minimal təsirlə modern infrastrukturun qurulmasına imkan yaradır. Bölgədə həmçinin “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konseptləri tətbiq olunur. Məsələn, Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində icra edilən “Ağıllı kənd” layihəsi rəqəmsal texnologiyaların kənd təsərrüfatında, təhsil, səhiyyə və ictimai xidmətlər sahəsində geniş tətbiqini təmin etməklə, yaşıl və rəqəmsal transformasiyanı birləşdirir. Bu cür layihələr regionun sürətli inkişafına təkan verməklə yanaşı, Azərbaycanın milli səviyyədə ekoloji və texnoloji dayanıqlılıq hədəflərinə çatmasında mühüm rol oynayır.[7]

Bu təşəbbüslər Azərbaycanın ilk dəfə yaşıl iqtisadiyyat modelini real coğrafiyada sistemli şəkildə tətbiq etməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın enerji sektoru uzun illər ərzində neft və qaz kimi fosil yanacaqlara əsaslansa da, son dövrlərdə bərpa olunan enerji sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Xüsusilə aşağıdakı layihələr diqqət çəkir: [8]

2023-cü ildə istifadəyə verilən “Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyası” Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunda dönüş nöqtəsi hesab oluna bilər. Gücü 230 MVt olan bu stansiya ölkənin ilk sənaye miqyaslı günəş enerjisi layihəsi olaraq qeyd olunur. Layihə Səudiyyə Ərəbistanının ACWA Power şirkəti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilmiş və Azərbaycanın günəş enerjisi potensialından səmərəli istifadənin mümkünlüyünü nümayiş etdirmişdir. Bununla yanaşı, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Masdar şirkəti ilə bağlanmış sazişlər çərçivəsində ölkə ərazisində 1 GVt-dan artıq külək və günəş enerjisi gücünün yaradılması planlaşdırılır. Bu kimi beynəlxalq tərəfdaşlıqlar Azərbaycan üçün təkcə əlavə enerji mənbələri deyil, həm də texnoloji bilik transferi, yeni iş yerlərinin yaradılması və regional enerji bazarına inteqrasiya baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Hökumət səviyyəsində bu sahənin koordinasiyasını daha da gücləndirmək üçün 2022-ci ildə “Yaşıl Enerji Zonası üzrə Koordinasiya Qrupu” yaradılmışdır. Bu qurum, xüsusilə azad edilmiş ərazilərdə – Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda – yaşıl enerji zonalarının formalaşdırılması və idarə olunması işlərini əlaqələndirir. Azərbaycanın bu sahədə artan qlobal rolu 2024-cü ildə COP29-un Bakıda keçirilməsi ilə öz təsdiqini tapmışdır. Bu mötəbər beynəlxalq tədbir ölkənin qlobal iqlim gündəliyində fəal iştirakını, həmçinin daxildə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına göstərilən siyasi iradəni nümayiş etdirir. COP29, eyni zamanda, Azərbaycan üçün öz yaşıl keçid modelini dünyaya təqdim etmək, yeni tərəfdaşlıqlar qurmaq və beynəlxalq maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını

artırmaq baxımından mühüm platformaya çevrilmişdir.

Bütün bu təşəbbüslər Azərbaycanın enerji siyasətində şaxələndirmə, dayanıqlı inkişaf və karbon emissiyalarının azaldılması istiqamətində atdığı sistemli və məqsədyönlü addımların tərkib hissəsidir. Ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığın azaldılması və ekoloji baxımdan təmiz enerjiyə keçid ölkənin iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə sahəsində mövqeyini gücləndirir.

Yasıl iqtisadiyyatın inkişaf problemləri və potensial imkanlar

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi və inkişafı üzrə strateji sənədlər və qanunvericilik bazası mövcud olsa da, praktiki səviyyədə bir sıra **əngəllər** və **problemlər** davam edir. Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində qarşılaşdığı bir sıra əsas problemlər aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

a) İnfrastruktur və texnoloji məhdudiyyətlər-Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların tətbiqi üçün hələ də kifayət qədər inkişaf etmiş infrastruktur mövcud deyil. Xüsusilə regionlarda alternativ enerji sistemlərinin quraşdırılması, tullantıların təkrar emalı və enerji səmərəliliyi üzrə avadanlıqların çatışmazlığı bu sahənin inkişafını ləngidir.

b) İqtisadiyyatın neftdən asılılığı - Ölkənin iqtisadiyyatı uzun illərdir neft və qaz sektoruna əsaslanır. Bu, yaşıl iqtisadiyyata keçidi çətinləşdirən əsas faktorlardan biridir. Ənənəvi enerji sektorundan yaşıl enerji sektoruna keçid həm iqtisadi, həm də struktur baxımından zaman və böyük maliyyə resursları tələb edir.

c) Maarifləndirmə və sosial davranış - İctimaiyyətin ətraf mühit və yaşıl iqtisadiyyatla bağlı bilik səviyyəsi hələ də aşağıdır. İnsanların gündəlik həyatında ekoloji davranış modellərindən istifadə etməsi üçün geniş maarifləndirmə və təhsil proqramlarının həyata keçirilməsinə ehtiyac var.

d) Qanunvericilikdə boşluqlar və tətbiq problemləri-Mövcud qanunvericilikdə müəyyən qədər yaşıl iqtisadiyyatla bağlı müddəalar yer alsa da, onların effektiv tətbiqi, nəzarət mexanizmləri və icra strukturunda problemlər qalmaqdadır. Həmçinin, bəzi yeni sahələr (məsələn, karbon vergisi, tullantıların kvotalarla tənzimlənməsi) hələ də innovativ bazada əksini tapmayıb.

Qeyd olunan çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün kifayət qədər geniş potensial imkanlar da mövcüddur ki onları da ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək:

a) Bərpa olunan enerji potensialı- Azərbaycan günəş, külək və hidroenerji baxımından yüksək potensiala malikdir. Xüsusilə Qarabağ, Naxçıvan və Xəzər dənizi sahilləri bu sahənin inkişafı üçün əlverişli coğrafi bölgələrdir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bu potensialdan səmərəli istifadə mümkündür.

b) *Beynəlxalq tərəfdaşlıqlar və maliyyə resursları*- Azərbaycan Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD) və BMT-nin iqlim maliyyə mexanizmləri ilə əməkdaşlıq edir. Bu qurumların texniki və maliyyə dəstəyi yaşıl layihələrin genişləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

c) COP29-un ölkədə keçirilməsi -2024-cü ildə Bakıda keçirilmiş **COP29** sammiti Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə yaşıl iqtisadiyyat sahəsində mövqeyini gücləndirdi. Bu, həm ölkə daxilində siyasi iradənin artmasına, həm də yaşıl layihələrin beynəlxalq maliyyələşməsinə təkan verir.

d) Rəqəmsal transformasiya ilə sinerji - Yaşıl iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma ilə birgə inkişafı – “yaşıl texnologiyalar”, “ağıllı şəhərlər”, “enerji monitorinq sistemləri” və “blockchain əsaslı karbon ticarəti” kimi sahələrdə innovativ həllər üçün geniş imkanlar yaradır.

Nəticə

XXI əsrdə dünya iqtisadiyyatının əsas çağırışlarından biri resursların tükənməsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədir. Bu noqteyi-nəzərdən yaşıl iqtisadiyyat anlayışı yalnız innovativ bir iqtisadi model deyil, həm də insanlığın mövcud həyat tərzini yenidən nəzərdən keçirməsi üçün ciddi bir çağırışdır.

Məqalədə də qeyd edildiyi kimi, yaşıl iqtisadiyyat ekoloji, iqtisadi və innovativ sahələrdə tarazlığın qorunmasını hədəfləyir. Azərbaycan da bu istiqamətdə ilk addımlarını atmış, həm bərpa olunan enerji sahəsində, həm də regional yaşıl zona təşəbbüslərində real uğurlar əldə etmişdir.

Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda həyata keçirilən layihələr ölkənin yaşıl modelə keçid niyyətinin ciddi olduğunu göstərir.

Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsində **yaşıl iqtisadiyyata keçid** təkcə ekoloji məsələ deyil, həm də innovativ rifahın artırılması, iqtisadi şaxələndirmə və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi baxımından **strateji əhəmiyyətə malikdir**. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, ölkədə yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması üçün həm ciddi **imkanlar**, həm də **çətinliklər** mövcuddur. Nəticə olaraq, Azərbaycan üçün yaşıl iqtisadiyyat – yalnız qlobal trendlərə uyğunlaşmaq deyil, həm də daxili inkişafın **ekoloji dayanıqlı, iqtisadi səmərəli** və **innovativ ədalətli** əsaslarla qurulması deməkdir. Bu keçid prosesi uzunmüddətli siyasi iradə, institusional çeviklik, innovativ yanaşmalar və geniş ictimai dəstək tələb edir. Əgər bu imkanlar düzgün dəyərləndirilərsə və mövcud çağırışlara effektiv cavab verilərsə, Azərbaycan təkcə enerji ixracatçısı ölkə deyil, həm də **yaşıl inkişaf modeli üzrə regional lider** ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Towards a Green Economy Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication/ (https://www.unep.org/resources/report/towards-green-economy-pathways-sustainable-development-and-poverty-eradication-10
2. Sustainable development goals https://sustainabledevelopment. un.org/index. php?page =view &type=400&nr=126&menu=35
3. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf
4. Department of Economic and Social AffairsSustainable Development. The 17 goals. https://sdgs.un.org/goals
5. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamışş https://eqanun.az/framework/46813
6. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://president.az/az/articles/view/62737
7. "Yaşıl iqtisadiyyat"da yeni strateji imkanlar. "https://www.anl.az/down/meqale/ respublika/2024/iyul/902713(meqale).pdf
8. Azərbaycan "yaşıl" enerji ölkəsinə çevrilir. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2025/yanvar/932179(meqale).pdf

Нармин Шахин кызы Джафарова
доктор философии по экономике,
старший преподаватель кафедры
«Мировая экономика и регионоведение»
Азербайджанского Университета Кооперации,
narajafarova17@gmail.com

Азербайджан и зелёная экономика: Вызовы и возможности

Резюме

Цель исследования: Целью данного исследования является **оценка перспектив развития зелёной экономики в Азербайджане,** анализ **существующих проблем (вызовов)** и **реальных возможностей,** а также научное рассмотрение **институциональных и стратегических шагов**, предпринимаемых страной в этой сфере.

Исследование направлено на определение возможностей практического и теоретического применения принципов зелёной экономики в Азербайджане, а также на выработку **рекомендаций по будущим направлениям развития.**

Методология исследования: В исследовательской работе были использованы **теоретико-аналитический метод, анализ нормативных документов, а также SWOT-анализ**.

Практическая значимость исследования: Практическая значимость данного исследования заключается в том, что оно может служить **источником для подготовки стратегических и политических документов** для государственных органов и политиков, **учебным материалом в академической и образовательной сфере** по зелёной экономике, а также **практическим ориентиром для частного сектора и неправительственных организаций** при принятии инвестиционных решений в области зелёных технологий.

Результаты исследования: В результате исследования было установлено, что в Азербайджане существуют официальные стратегии по переходу к зелёной экономике, однако на стадии реализации сохраняются определённые **структурные и институциональные недостатки.** При этом **потенциал страны** в сфере возобновляемой энергетики, биоразнообразия и её **географическое положение** создают реальные **возможности для устойчивого экологического перехода.**

К основным вызовам относятся: **недостаточное финансирование, технологические ограничения, слабая реализация законодательства** и **дефицит квалифицированных кадров.**

Оригинальность и научная новизна исследования: Работа отличается **комплексным подходом** к теме: рассмотрены не только вопросы энергетики, но и **экономические, правовые и социальные аспекты**, что позволяет по-новому взглянуть на проблему и обеспечивает **многоаспектный анализ**. Впервые в контексте Азербайджана вызовы и возможности развития зелёной экономики были **структурированы и систематизированы на основе SWOT-анализа**.

Ключевые слова: зелёная экономика, устойчивое развитие, выбросы углерода, стратегия национального развития, изменение климата, экологическая безопасность.

Nermin Shahin Jafarova
PhD in Economics,
Senior Lecturer at the Department of
World Economy and Regional Studies,
Azerbaijan Cooperation University,
narajafarova17@gmail.com

Azerbaijan and the green economy: challenges and opportunities

Summary

The purpose of the study: The aim of this study is to assess the prospects for the development of the green economy in Azerbaijan, to analyze existing problems (challenges) and real opportunities, as well as to examine the institutional and strategic steps being taken by the country in this field from a scientific perspective.The research is focused on identifying the possibilities for the practical and theoretical application of green economy principles in Azerbaijan, as well as developing recommendations for future directions of development.

Research Methodology: The research employed the theoretical-analytical method, analysis of regulatory documents, as well as a SWOT analysis.

Practical Significance of the Study: The practical significance of this research lies in its

potential to serve as a resource for the development of strategic and policy documents by government institutions and policymakers. It can also be used as educational material in academic and training programs related to the green economy. Furthermore, the study offers practical guidance for the private sector and non-governmental organizations when making investment decisions in the field of green technologies.

Research results: The study found that Azerbaijan has official strategies in place for transitioning to a green economy; however, certain structural and institutional shortcomings persist at the implementation stage. At the same time, the country's potential in renewable energy, biodiversity, and its geographical location offer real opportunities for a sustainable ecological transition.

The main challenges include insufficient funding, technological limitations, weak enforcement of legislation, and a shortage of qualified specialists.

Originality and Scientific Novelty of the Study: This work stands out for its comprehensive approach to the subject: it examines not only energy-related issues but also economic, legal, and social aspects. This multidimensional analysis offers a fresh perspective on the problem. For the first time in the context of Azerbaijan, the challenges and opportunities for the development of a green economy have been structured and systematized using a SWOT analysis.

Key words: green economy, sustainable development, carbon emissions, national development strategy, climate change, environmental security.

UOT 338

Həsən Valeh oğlu HƏSƏNZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail:hh.hasan.hasanzade@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1146

QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNDƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİ VƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında korporativ idarəetmə mexanizmlərinin rolunu müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə dünya təcrübəsindən çıxarıla biləcək nəticələri təhlil etməkdir. Məqalədə həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərdən korporativ idarəetmənin iqtisadi səmərəliliyə, investisiya mühitinə və şirkətlərin bazar rəqabətinə təsir mexanizmləri araşdırılır.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat metodologiyası müqayisəli təhlil, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə yanaşmalarına əsaslanır. Məqalədə beynəlxalq təcrübə ilə Azərbaycan reallığı müqayisə edilir, həm empirik tədqiqatların nəticələrindən, həm də beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından istifadə olunub. Analitik ümumiləşdirmə vasitəsilə korporativ idarəetmə elementlərinin qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqatın nəticələri iqtisadi siyasət və idarəetmə praktikası üçün əhəmiyyətli tətbiq imkanlarına malikdir. Məqalədə formalaşdırılan yanaşmalar dövlət müəssisələrinin restrukturizasiyası, korporativ idarəetmə standartlarının məcburiliyi, “əməl et və ya izah et” prinsipinin tətbiqi, həmçinin özəl sektorun idarəetmə keyfiyyətinin artırılması sahələrində islahatların elmi əsaslandırılmasına kömək edə bilər. Nəticələr həm də Azərbaycan İnvestisiya Holdinqi (AİH) və Azərbaycan Nəqliyyat və Kommunikasiya Holdinqi (AZCON) kimi yeni qurumların fəaliyyətində idarəetmə səmərəliliyinin artırılması üçün praktik istiqamətlər təklif edir.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunub ki, korporativ idarəetmənin səmərəliliyi qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin əsas determinantlarından biridir. Effektiv idarəetmə resursların optimal bölgüsünü təmin edir, şirkətlərin innovativ inkişafını və investisiya cəlbediciliyini gücləndirir. Azərbaycan təcrübəsində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən irəliləyişlər əldə edilsə də, real sektor üçün məcburi idarəetmə kodeksinin olmaması, institusional və hüquqi boşluqlar rəqabət qabiliyyətinin məhdud qalmasına səbəb olur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda korporativ idarəetmənin qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinə təsiri həm beynəlxalq müqayisə, həm də yerli institusional çərçivə kontekstində təhlil edilmişdir. Məqalə, həmçinin, dövlət şirkətlərinin idarəetmə islahatlarını və özəl sektorun inkişafı üçün korporativ idarəetmənin stimullaşdırılmasını eyni analitik müstəvidə birləşdirir. Müəllif tərəfindən təklif olunan tövsiyələr real sektorun struktur islahatları və rəqabət mühitinin gücləndirilməsi istiqamətində yeni elmi yanaşma təqdim edir.

Açar sözlər: korporativ idarəetmə, rəqabət qabiliyyəti, qeyri-neft sektoru, səmərəlilik, investisiya mühiti.

Giriş

Azərbaycanda uzun illər ərzində neft-qaz sektorundan asılı iqtisadi inkişaf modeli üstünlük təşkil etmişdir. Lakin hazırda qeyri-neft sektoruna aid iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişaf etdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması strateji hədəf kimi müəyyən edilib. Qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi dayanıqlı iqtisadi artımın, diversifikasiyanın və yeni iş yerlərinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında təkcə makroiqtisadi siyasət deyil, həm də korporativ səviyyəsində idarəetmə təcrübələri

vacib rol oynayır. Məqalədə əsas diqqət məhz korporativ idarəetmə mexanizmlərinin qeyri-neft sənayesində rəqabət qabiliyyətinə təsirinə yönəlmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, səmərəli korporativ idarəetmə şirkətlərin və bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüyünü gücləndirən mühüm amildir. Məqalədə beynəlxalq nümunələr əsasında effektiv idarəetmənin rəqabətə müsbət təsiri təhlil olunur, həmçinin Azərbaycanda bu təcrübələrin tətbiqi imkanları və yaradacağı üstünlüklər diqqətə çatdırılır.

Qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyəti

İqtisadi ədəbiyyatda rəqabət qabiliyyəti anlayışı müxtəlif səviyyələrdə, şirkət, sektor və milli iqtisadiyyat səviyyəsində nəzərdən keçirilir. Ümumilikdə rəqabət qabiliyyəti dedikdə, bir şirkətin və ya sektorun həm daxili, həm də xarici bazarlarda uğurla fəaliyyət göstərməsi, rəqiblərindən daha səmərəli və dayanıqlı şəkildə məhsul istehsal edib satması imkanı nəzərdə tutulur. Milli səviyyədə rəqabət qabiliyyəti isə ölkənin məhsul və xidmətlərinin beynəlxalq bazarlarda rəqabətə davamlı olması, investisiyaları cəlb etmək bacarığı və iqtisadiyyatın dinamik uyğunlaşma qabiliyyəti kimi amillərlə ölçülür [1]. Rəqabət qabiliyyəti çoxölçülü bir fenomendir və eyni zamanda firmalar, sahələr və ölkə üzrə təhlil oluna bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə qeyri-resurs sahələrinin rəqabət gücü adətən yüksək olub, bu sahələr iqtisadi artımın əsas generatoru kimi çıxış edir. Azərbaycanda isə qeyri-neft sektorunun inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir, çünki bu sahələr uzun illər ərzində neft gəlirlərindən asılılıq fonunda nisbətən kölgədə qalmışdır.

Qeyri-neft sektoruna kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, logistika, turizm, informasiya texnologiyaları, yüngül və ağır sənaye kimi sahələr daxildir. Bu sahələrin inkişafı iqtisadi diversifikasiya, ərzaq təhlükəsizliyi, regionların inkişafı və məşğulluq üçün zəruridir. Lakin son onilliklərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun payı artsa da, rəqabət qabiliyyəti hələ yüksək səviyyədə deyil. Bunun səbəbləri kimi texnoloji gerilik, investisiya çatışmazlığı və institusional maneələr göstərilir. Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə görə, 2010-cu illərdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda şirkətlərin səmərəliliyi və ixrac potensialı bir sıra struktur problemlər üzündən məhdud olub [2]. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün bu maneələrin aradan qaldırılması vacibdir.

Burada xüsusilə korporativ idarəetmənin rolu ön plana çıxır. Rəqabət mühitində şirkətlərin uğuru təkcə dövlət dəstəyi və ya bazar şəraitindən asılı deyil, həm də həmin şirkətlərin daxili idarəetmə keyfiyyətindən asılıdır. Yaxşı idarə olunan, şəffaf və strateji baxışa malik şirkətlər bazar dəyişikliklərinə daha çevik reaksiya verir, yenilikləri tətbiq edir və resurslarından səmərəli istifadə etməklə rəqiblərindən üstün mövqe qazanırlar. Empirik araşdırmalar təsdiqləyir ki, səmərəli korporativ idarəetmə sistemi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün vacib şərtdir. Zəif idarəetmə isə əksinə, resursların səmərəsiz bölgüsünə gətirib çıxarır, şirkətlərin fəaliyyətinin səmərəliliyini azaldır [1]. Deməli, qeyri-neft sahələrində rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi əsas hədəflərdən biri olmalıdır.

Korporativ idarəetmə mexanizmləri və onların mahiyyəti

Korporativ idarəetmə termini korporasiyaların idarə olunması və nəzarəti üçün nəzərdə tutulan prinsiplər, qaydalar və strukturlar sistemini ifadə edir. Başqa sözlə, bu, şirkətin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, onlara çatmaq üçün qərarların qəbul edilməsi və icrasına nəzarəti tənzimləyən bir çərçivədir. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (IFC) tərifinə görə, korporativ idarəetmə şirkətin əsas iştirakçıları, yəni səhmdarlar, direktorlar və menecerlər arasında məsuliyyət və səlahiyyətlərin bölgüsünü, habelə korporativ qərar qəbuletmə qaydalarını ehtiva edən strukturlar və proseslər toplusudur [3]. Yaxşı korporativ idarəetmə şirkətdə ədalət, şəffaflıq, hesabatlılıq və məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqini təmin edir.

Korporativ idarəetmə mexanizmləri şirkətin strateji idarəetməsini, əməliyyat səmərəliliyini və bazar etibarlılığını təmin edən qarşılıqlı əlaqəli elementlərdən ibarətdir. Şirkətin ən yüksək idarəetmə orqanı olan Müşahidə Şurası strateji qərarların qəbuluna nəzarət edir. Şuranın tərkibində müstəqil direktorların təmsil olunması və üzvlərin peşəkarlıq səviyyəsi idarəetmənin effektivliyinə bilavasitə təsir göstərir. Gündəlik əməliyyat fəaliyyətinə cavabdeh olan idarə heyəti və icra

orqanları resursların səmərəli bölgüsü, risklərin vaxtında idarə olunması və strateji hədəflərə yönələn icra intizamı ilə şirkətin performansını formalaşdırır. Bu komandanın səriştəsi və motivasiyası məqbul nəticələrin əldə edilməsində həlledici rol oynayır. Səhmdarların hüquqlarının qorunması, onlarla şəffaf və davamlı əlaqələrin qurulması, ümumi yığıncaqlarda əsas məsələlər üzrə qərarvermə prosesinə bərabər çıxış şirkətə olan etimadı gücləndirir və kapitalın cəlbediciliyini artırır. Bununla yanaşı, maliyyə vəziyyəti, əməliyyat fəaliyyəti və mülkiyyət strukturu barədə dolğun və vaxtında məlumat açıqlanması şəffaflığı təmin edir ki, bu da investor və kreditor risklərini azaldaraq kapitalın əlçatanlığını artırır. Daxili nəzarət və audit mexanizmləri, o cümlədən audit komitəsinin fəaliyyəti və müstəqil auditor rəyləri qanunauyğunluğu, hesabatlılığı və risklərin idarə edilməsində sistemliliyi möhkəmləndirir, şirkətin etibarlılığını yüksəldir. Etik davranış standartlarının tətbiqi və korrupsiya ilə mübarizə çərçivələri, eləcə də maraqlar toqquşmasının qarşısını alan şəffaf prosedurlar isə uzunmüddətli dayanıqlılığın əsasını təşkil edir və korporativ mədəniyyətin sağlam inkişafına şərait yaradır.

Yuxarıda qeyd edilən elementlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub şirkətin idarəetmə keyfiyyətini formalaşdırır. Yaxşı korporativ idarəetməyə malik şirkətləri bir sıra cəhətlər fərqləndirir: peşəkar və müstəqil direktorlar şurası, etibarlı daxili nəzarət sistemi, əhatəli və şəffaf hesabatlılıq, səhmdarların hüquqlarının qorunması mədəniyyəti və s. [3]. Belə şirkətlər xarici investorlar üçün daha cəlbedici olur, çünki idarəetmədəki açıqlıq və hesabatlılıq investorların risklərini azaldır və sərmayənin qorunacağına inam yaradır. Bu isə birbaşa olaraq şirkətin kapitala çıxış imkanlarını genişləndirir, kapitalın maya dəyərini aşağı salır və nəticə etibarilə onun inkişaf və genişlənmə üçün daha çox resurs əldə etməsinə şərait yaradır [3]. Beləliklə, korporativ idarəetmə mexanizmləri effektiv tətbiq olunduğu zaman şirkətin daxili potensialının reallaşmasına, bazarda etibarlılığının artmasına və strateji hədəflərinə nail olmasına mühüm töhfə verir.

Korporativ idarəetmə və rəqabət qabiliyyəti: qarşılıqlı əlaqə

Korporativ idarəetmə mexanizmləri ilə rəqabət qabiliyyəti arasında sıx və çoxşaxəli əlaqə mövcuddur. Səmərəli idarə olunan şirkətlər, bir qayda olaraq, daha rəqabətli olur, çünki belə şirkətlərdə qərarlar səmərəli mexanizmlərlə qəbul edilir, resurslar optimal şəkildə istifadə edilir və strateji hədəflərə nail olunmasında ardıcıllıq təmin edilir [1]. Digər tərəfdən, zəif korporativ idarəetmə şirkətin performansını zəiflədir və rəqabət gücünü azaldır. Məsələn, idarəetmədə şəffaflığın olmaması və hesabatlılığın zəifliyi səmərəsizliklə nəticələnə bilər ki, bu da şirkətin rəqabət qabiliyyətini azaldar [1]. Korporativ idarəetmənin rəqabətə təsiri bir neçə əsas istiqamətdə baş verir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar.

Maliyyə nəticələri və bazar dəyəri. Effektiv korporativ idarəetmə təcrübələri şirkətin maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırır və bazar dəyərini yüksəldir. Beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, güclü idarəetmə təcrübələrinə malik şirkətlər zamanla rəqiblərini maliyyə göstəriciləri baxımından qabaqlayır. Məsələn, Deutsche Bank tərəfindən “S&P 500” indeksinə daxil olan şirkətlər üzərində aparılmış bir tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, korporativ idarəetmə sistemi güclü və ya getdikcə yaxşılaşan şirkətlər, zəif və ya pisləşən idarəetməyə malik olan şirkətləri orta hesabla 2 il ərzində 19% qabaqlayıb [3]. Eyni zamanda, “Beynəlxalq İdarəetmə Göstəriciləri” (Governance Metrics International) adlı reytinq agentliyinin 2005-ci ildə apardığı qlobal təhlildə korporativ idarəetmə üzrə ən yüksək bala layiq görülmüş 26 şirkətin səhm qiymətləri müvafiq bazar indekslərini həm bir, həm üç, həm də beşillik dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə üstələyib [3]. Bu kimi nəticələr sübut edir ki, korporativ idarəetmə təcrübəsinin səviyyəsi birbaşa şirkətin bazar dəyərinə və maliyyə rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir. Yəni, idarəetmədə şəffaflıq, məsuliyyət və peşəkarlıq yüksək olduqda, investorlar həmin şirkətə daha çox etimad göstərir, investisiya yatırmağa meylli olur və nəticədə şirkətin maliyyə göstəriciləri yüksəlir.

İnvestisiya cəlbediciliyi və kapitala çıxış. Korporativ idarəetmə şirkətin xarici investisiyaları və maliyyə resurslarını cəlbetmə qabiliyyətinə də təsir edir. Güclü idarəetmə strukturlarına malik şirkətlər beynəlxalq maliyyə qurumlarının və investorların gözündə daha etibarlı sayılır. Xüsusən inkişaf etməkdə olan bazarlarda şirkətlər böyüyüb regional və qlobal arenaya çıxmaq istəyirsə,

yaxşı idarəetmənin tətbiqi onların gələcək inkişafı və rəqabətliliyi üçün həlledicidir. Məsələn, Orta Şərq və Şimali Afrika regionunda bir çox orta ölçülü ailə şirkətləri artıq elə mərhələyə çatıb ki, korporativ idarəetməni təkmilləşdirmək onların böyümə perspektivi və rəqabət üstünlüyü üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir [6]. İdarəetməsi səmərəli olan şirkətlər daha asanlıqla xarici maliyyə vəsaiti cəlb edir. Çünki kreditorlar və investorlar belə şirkətlərdə riskin nisbətən aşağı olduğunu görürlər. Bu da öz növbəsində şirkətlərin inkişafla bağlı layihələrini maliyyələşdirmək üçün imkanlarını artırır. Yaxşı idarəetmə sayəsində şirkətlər yalnız maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını artırmır, eyni zamanda həmin resursların maliyyələşmə xərcini azaldır. Ona görə ki, risklərin azalması fonunda investisiya kapitalı onlar üçün daha ucuz başa gəlir [6]. Bundan əlavə, yaxşı korporativ idarəetmə ictimai nüfuzu möhkəmləndirir, cəmiyyətin və istehlakçıların şirkətə inamını artırır ki, bu da uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinə dolayı yolla töhfə verir.

Strategiya və risklərin idarə olunması. Korporativ idarəetmənin bir funksiyası da şirkətdə strateji qərarların qəbul edilməsi prosesinin səmərəli təşkili və risklərin düzgün idarə olunmasıdır. Bu baxımdan, idarəetmə mexanizmləri şirkətin rəqabət strategiyasını formalaşdırmasına təsir göstərə bilir. Səudiyyə Ərəbistanında qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərlə bağlı aparılmış empirik tədqiqat korporativ idarəetmənin şirkətin strategiyasına təsirini müəyyən etmişdir. Belə ki, 70 Səudiyyə şirkətinin 2006–2014-cü illər ərzindəki məlumatları əsasında aparılan həmin araşdırmada məlum olmuşdur ki, Müşahidə Şurasının strukturu və mülkiyyət təmərküzləşməsi kimi daxili idarəetmə amilləri şirkətlərin diversifikasiya və böyümə qərarlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Xüsusilə, icra orqanlarında müstəqil üzvlərin təmsil olunması və ən böyük səhmdarın varlığı şirkətləri daha ehtiyatlı davranaraq mövcud fəaliyyət sahələrini genişləndirməyə, yəni diversifikasiya etməyə sövq etmişdir [4]. Başqa sözlə, şirkətdə nəzarəti həyata keçirən investorların strukturu və idarəetmə orqanlarının tərkibi şirkətin nə dərəcədə risk götürə biləcəyinə təsir göstərmişdir. Bu nəticə onu göstərir ki, korporativ idarəetmə mexanizmləri şirkətin rəqabət strategiyasını neytral şəkildə deyil, aktiv şəkildə formalaşdırır [4]. Ona görə də, əgər şirkətlər qeyri-neft sektorunda daha çox diversifikasiya edib müxtəlif bazarlarda mövqelərini gücləndirmək istəyirlərsə, effektiv idarəetmə strukturlarının qurulması vacib şərtdir.

Ümumilikdə, korporativ idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əsas alətlərdən biridir. Bu alətlər istər şirkət səviyyəsində maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşmasına, istərsə də milli səviyyədə beynəlxalq reytinqlərdə irəliləyiş əldə edilməsinə imkan verir. Bu isə öz növbəsində onu göstərir ki, şəffaf, məsuliyyətli və peşəkar idarəetmə mexanizmlərinə qoyulan sərmayə həm də ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində qoyulan sərmayədir.

Korporativ idarəetmənin dünya təcrübəsi

Dünyanın müxtəlif ölkələri korporativ idarəetmənin rəqabətə təsirini nəzərə alaraq müxtəlif islahatlar həyata keçirmiş və əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişlər. Bu istiqamətdə uğurlu olmuş bir neçə ölkənin təcrübəsini nəzərdən keçirək.

Monteneqro. Monteneqro 2000-ci illərdə korporativ idarəetmə sistemini formalaşdırmaq üçün mühüm addımlar atdı. Ölkədə səhmdar cəmiyyətləri haqqında qanunvericilik yeniləndi, müasir korporativ idarəetmə institutları yaradıldı. 2007-2012-ci illər arasında aparılan islahatlar nəticəsində Monteneqro Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətlilik Hesabatında və digər reytinqlərdə mövqeyini yaxşılaşdırdı [1]. Tədqiqatlar bu irəliləyişin məhz korporativ idarəetmə keyfiyyətinin yaxşılaşması ilə bağlı olduğunu vurğulayır. Monteneqro təcrübəsi göstərir ki, hətta kiçik ölçülü keçid iqtisadiyyatlarında belə, düzgün institusional islahatlar (mülkiyyət hüquqlarının qorunması, direktorlar şurasının səlahiyyətlərinin artırılması, investorlara bərabər münasibət və s.) ölkənin rəqabət qabiliyyətinə nəzərəçarpacaq dərəcədə müsbət təsir göstərə bilər.

Şərqi Avropa və Baltikyanı ölkələr. 1990-cı illərin sonu, 2000-ci illərin əvvəllərində keçid iqtisadiyyatlı bir sıra ölkələr, o cümlədən Estoniya, Sloveniya və Çexiya korporativ idarəetmə kodeksləri qəbul etdilər və özəlləşdirmədən sonra yaranmış səhmdar cəmiyyətlərdə idarəetmə praktikasını təkmilləşdirməyə çalışdılar. Bu ölkələrdə aparılan islahatlar İqtisadi Əməkdaşlıq və

İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənirdi. Nəticədə, həmin ölkələrin bir çoxu xarici investisiyaları cəlb etməkdə uğur qazandı, şirkətlərin maliyyə nəticələri yaxşılaşdı və ümumilikdə iqtisadi rəqabətlilik indeksi yüksəldi. Məsələn, Polşa və Estoniya kimi ölkələrdə idarəetmə standartlarının yaxşılaşdırılması kapital bazarının inkişafına təkan verdi və bu ölkələr Şərqi Avropa regionunda ən rəqabətcil iqtisadiyyatlardan birinə çevrildilər [7].

Tailand. 1997-ci ildə Asiyada baş vermiş maliyyə böhranından sonra Tailand digər Asiya ölkələri kimi korporativ idarəetmə islahatlarını dərinləşdirdi. Xüsusilə Tailand hökuməti İƏİT-nin Korporativ İdarəetmə Prinsiplərini əsas götürərək bir sıra hüquqi-institusional dəyişikliklər həyata keçirdi və qiymətli kağızlar bazarı tənzimləyicisinin səlahiyyətlərini artırdı. Tailand Direktorlar İnstitutu yaradıldı, listinq tələbləri sərtləşdirildi. 15 il ərzində görülən işlərin nəticəsində Tailand bu gün Asiyanın aparıcı korporativ idarəetmə çərçivəsinə malik ölkələrindən biridir [5]. Yaxşı idarəetmə ilə kapital bazarının inkişafı, güclü şirkət performansı və maliyyə sabitliyi arasında əlaqə Tailand nümunəsində aydın görünür. Bunun nəticəsidir ki, ölkənin birja kapitalizasiyası artıb, investor müdafiəsi göstəriciləri yüksəlib və Tailand şirkətləri qlobal şoklara daha dözümlü olublar.

Yaponiya. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də göstərir ki, korporativ idarəetmə rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir edir. Məsələn, Yaponiyada uzun illər korporativ idarəetmədə konservativ ənənələr hakim idi. Lakin son illərdə Yaponiya hökuməti İdarəçilik Kodu (Stewardship Code) və Korporativ İdarəetmə Kodeksi qəbul edərək şirkətlərdə daha çox müstəqil direktorların olmasını, investorlarla dialoqun güclənməsini və kapitalın səmərəliliyinin artmasını təşviq edir [8]. Nəticədə, yapon şirkətlərinin dəyərini uzun müddət aşağı salan “korporativ idarəetmə endirimi” (Corporate Governance Discount) tədricən aradan qalxmağa başlayıb və investorlar şirkətlərin daha şəffaf və effektiv idarə olunduğunu gördüklərindən, Yaponiya səhm bazarında son illərdə nəzərəçarpacaq yüksəliş və aktivlik müşahidə edilir. Bu, onu göstərir ki, hətta yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda belə idarəetmənin modernləşdirilməsi şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini və bazar dəyərini artırmaqda həlledici rol oynayır.

Dünya təcrübəsindən gəldiyimiz nəticə odur ki, korporativ idarəetmə sahəsində islahatlar və yaxşı təcrübələrin tətbiqi hər bir ölkənin spesifik iqtisadi kontekstinə uyğun həyata keçirilsə də, ümumi nəticə etibarilə bütün hallarda rəqabət qabiliyyətinin güclənməsini təmin edir. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə korporativ idarəetmənin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması şirkətlərin bazar fəaliyyətinin effektivliyini yüksəldir, investisiya mühitini sağlamlaşdırır və iqtisadi artımın keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

Azərbaycanda korporativ idarəetmə və qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyəti

Azərbaycan üçün qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi strateji prioritetdir. Ölkə rəhbərliyi iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq və kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm, informasiya texnologiyaları, emal sənayesi kimi sahələrin payını artırmaq məqsədilə müxtəlif dövlət proqramları icra edir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı artsa da, rəqabət qabiliyyəti baxımından hələ də həllini gözləyən problemlər qalır. Onlardan biri də korporativ idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət müəssisələrinin rolu yüksəkdir. Enerji, nəqliyyat, kommunal xidmətlər və maliyyə sektorlarında “Azərbaycan Dəmir Yolları”, AZAL, “Azərenerji”, “Aztelekom” kimi iri dövlət şirkətləri bazarda üstün mövqeyə malikdir [9]. Bu təşkilatların isə dövlətin qiymətqoyma və bazar proseslərinə təsiri böyükdür. Bu şərait rəqabət mühitini zəiflədir, özəl sektorun bazara çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır. Həmçinin, bir çox iri dövlət təşkilatlarında şəffaflıq və hesabatlılığın təmin edilməsi ilə bağlı da problemlər vardır və bu problemlər səmərəliliyi azaldır, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Özəl sektorda fəaliyyət göstərən çoxsaylı kiçik və orta müəssisələrin böyük hissəsi ailə bizneslər və ya qapalı səhmdar cəmiyyətlər formasındadır. Bu, təşkilatların əksəriyyətində qeyri-formal şəkildə qəbul edilir. Maliyyə hesabatlılığı beynəlxalq standartlara tam uyğun gəlmir, bu isə kapital və texnologiya cəlbini çətinləşdirir. Kredit resurslarına çıxış da məhdud olaraq qalır. İƏİT

qeyd edir ki, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən özəl şirkətlər zəif rəqabət qabiliyyətinə malikdir və maliyyə resurslarına çıxış imkanları məhduddur [10]. Bu təşkilatlarda rəqabət gücünün zəifliyi sərmayə riskini artırır, nəticədə banklar və investorlar ehtiyatlı davranır.

Azərbaycan hökuməti bu sahədə irəliləyiş əldə etmək üçün 2011-ci ildə “Azərbaycanın Korporativ İdarəetmə Standartları”nı qəbul edib [11]. Sənəd İƏİT-nin Korporativ İdarəetmə Prinsiplərinə əsaslanaraq səhmdar cəmiyyətləri üçün tövsiyə xarakterli norma və qaydalar müəyyənləşdirir. Burada şəffaflıq, müşahidə şurasının səmərəliliyi, səhmdar hüquqlarının qorunması kimi prinsiplər əksini tapır. Lakin bu standartlar məcburi deyil və bu səbəbdən tətbiq səviyyəsi zəifdir. Yalnız bank sektoru üçün 2019-cu ildən Mərkəzi Bank tərəfindən korporativ idarəetmə üzrə nəzarət həyata keçirilir və 2023-cü ildə tələblər sərtləşdirilib [12]. Real sektor üçün isə vahid məcburi idarəetmə kodeksi hələ mövcud deyil. İƏİT-nin son hesabatına görə, Azərbaycan bu sahədə müəyyən irəliləyişlər əldə etsə də, direktorların təyin olunması və məlumat açıqlanması baxımından hələ də beynəlxalq təcrübədən geri qalır.

2020-ci ildə yaradılmış Azərbaycan İnvestisiya Holdinqi (AİH) dövlət şirkətlərinin vahid idarəetmə altında birləşdirilməsini hədəfləyir. AİH SOCAR, “AzerGold”, “Azərenerji”, “Azərişıq”, AZAL, “Azərbaycan Dəmir Yolları”, “Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi”, Beynəlxalq Bank və digər iri müəssisələri birləşdirir [9]. OECD-in 2024-cü il qiymətləndirməsinə görə, AİH-in yaradılması dövlət şirkətlərinin idarəetməsində dönüş nöqtəsi ola bilər, lakin bunun üçün müstəqil direktorların təyin edilməsi, şəffaflığın artırılması və dövlətin kommersiya qərarlarına müdaxiləsinin azaldılması vacibdir.

2024-cü ildə yaradılan “Azərbaycan Nəqliyyat və Kommunikasiya Holdinqi” (AZCON) isə nəqliyyat və rabitə sahələrindəki dövlət şirkətlərini birləşdirir. Holdinqə AZAL, “Azərbaycan Dəmir Yolları”, “Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi”, “Bakı Metropoliteni”, “Aztelekom”, “Azərpoçt”, “Azərkosmos” kimi şirkətlər daxildir [13]. Məqsəd idarəetməni modernləşdirmək, xərcləri azaltmaq və şəffaflığı artırmaqdı. Gözlənilir ki, AZCON-un yaradılması bu sahələrdə rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyi artıracaq, gələcəkdə müəyyən müəssisələrin özəlləşdirilməsinə də zəmin yaradacaqdır.

Bununla belə, korporativ idarəetmənin effektivliyini artırmaq üçün əlavə hüquqi və institusional islahatlara ehtiyac vardır. Əvvəla, rəqabət mühitinin qorunması məqsədilə anti-inhisar qanunvericiliyinin gücləndirilməsi və tənzimləyici qurumların müstəqilliyinin artırılması vacibdir. İkincisi, Korporativ İdarəetmə Standartlarının tətbiqi dairəsi genişləndirilməli, “əməl et və ya izah et” (comply or explain) prinsipi ilə açıq səhmdar cəmiyyətləri üçün minimal idarəetmə standartları hüquqi cəhətdən məcburi edilməlidir.

Üçüncüsü, məhkəmə-hüquq sisteminin səmərəliliyi artırılmalıdır. Bu sistem korporativ idarəetmənin əsas dayağıdır. İnvestor hüquqlarının qorunması və mülkiyyətin toxunulmazlığı təmin edilmədən yerli və xarici investorların inamını qazanmaq çətindir. Bu istiqamətdə son illərdə mühüm nəticələr əldə edilsə də hüquqi sahədə islahatların davamlı şəkildə həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Nəhayət, insan kapitalının inkişafı və korporativ mədəniyyətin formalaşması da vacibdir. Azərbaycanda korporativ idarəetmə anlayışının geniş şəkildə yayılması yeni başladığından menecerlər və sahibkarlar arasında onun faydaları tam dərk edilmir. Direktorlar üçün treyninqlərin təşkili, etik kodekslərin tətbiqi və beynəlxalq audit təcrübələrinin genişləndirilməsi bu sahədə mühüm rol oynayır. Son illərdə bəzi banklar və iri holdinqlər müstəqil direktorlar təyin etməklə və hesabatlılığı artırmaqla müsbət nümunə yaradırlar [9]. Bu tendensiya gücləndikcə, biznes sektorunda korporativ idarəetmə mədəniyyəti inkişaf edəcək, bu da qeyri-neft sektorunun uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinə ciddi töhfə verəcəkdir.

Nəticə

Məqalədə aparılan təhlillər əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, korporativ idarəetmə mexanizmləri qeyri-neft sənayesində rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Səmərəli korporativ

idarəetmə hesabına şirkətlər öz daxili səmərəliliyini artırır, resurslardan optimal istifadə edir, innovasiyalara daha açıq olur və nəticədə həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət üstünlüyü qazanırlar. Korporativ idarəetmənin güclü olduğu müəssisələr daha çox investisiya cəlb edir, böhranlara qarşı daha dayanıqlı olur və uzunmüddətli perspektivdə bazarda paylarını genişləndirə bilirlər. İstər inkişaf etmiş ölkələrin, istərsə də Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatına malik olan digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, şəffaf, məsuliyyətli və hesabatlı idarəetmə sistemi iqtisadi rəqabətin güclənməsində vacib rol oynayır.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün korporativ idarəetmə sahəsində atılan addımlar davam etdirilməlidir. Mövcud dövlət proqramları çərçivəsində kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm və digər sahələrə maliyyə dəstəyi verilməsi, infrastrukturun yenilənməsi, investisiya təşviqləri müsbət haldır. Lakin bu iqtisadi tədbirləri korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə islahatlarla tamamladıqda daha dayanıqlı nəticə əldə etmək mümkündür. Xüsusilə, dövlət şirkətlərində başlanmış islahatlar (AİH və AZCON-un yaradılması ilə) dərinləşdirilərək onların tam kommersiya əsasları ilə fəaliyyət göstərməsi təmin edilməlidir. Müşahidə Şuralarında peşəkar və müstəqil üzvlərin iştirakı, maliyyə nəticələrinin ictimaiyyətə açıq təqdim edilməsi, strateji qərarlarda korporativ məqsədlərin üstün tutulması kimi prinsiplər bərqərar olmalıdır. Özəl sektorda isə hüquqi çərçivə elə təkmilləşdirilməlidir ki, şirkətlər səmərəli idarəetməyə görə mükafatlandırılsın. Bura korporativ idarəetmə indeksi əsasında bank kreditlərində güzəştlər, yaxud investisiya fondlarından vəsait cəlbində üstünlüklər aid ola bilər.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya səviyyəsi artdıqca, yerli şirkətlər beynəlxalq rəqabət təzyiqini daha çox hiss edəcəklər. Bu şəraitdə yalnız o şirkətlər uğur qazanacaq ki, idarəetmədə çeviklik, şəffaflıq və peşəkarlıq nümayiş etdirsin. Belə şirkətlər xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq qurmaq, qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulmaq və yeni bazarlara çıxmaq üçün hazır olacaqlar. Qeyri-neft sektorunda Azərbaycan şirkətlərinin regional və qlobal miqyasda rəqabət aparması hədəfi reallaşa bilər. Amma bunun üçün həm korporativ səviyyədə, həm də institusional səviyyədə idarəetmə islahatlarının daha əhatəli şəkildə davam etdirilməsi vacibdir. Hüquqi mühitin təkmilləşdirilməsi, anti-inhisar nəzarətin gücləndirilməsi, məhkəmə sistemində islahatlar kimi tədbirlər makrosəviyyədə rəqabətli bazar iqtisadiyyatını möhkəmləndirəcəkdir. Paralel olaraq, mikrosəviyyədə şirkətlərin öz idarəetmə təcrübələrini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırması onların performansını yüksəldəcək.

Ümumilikdə, korporativ idarəetmə mexanizmləri ilə rəqabət qabiliyyəti arasında qarşılıqlı asılılıq Azərbaycana fürsət yaradır. Ona görə ki, düzgün islahatlarla idarəetmə keyfiyyətini artırmaqla qeyri-neft sektorunda məhsuldarlığı və innovasiyanı təşviq etmək mümkündür, bu da öz növbəsində milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və dayanıqlılığını təmin edəcəkdir. Dünya təcrübəsinə əsasən və yerli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq həyata keçirilən korporativ idarəetmə islahatları Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna aid sahələrin potensialını üzə çıxarmağa, onları həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətədavamlı subyektlərə çevirməyə xidmət edəcəkdir. Bu isə uzunmüddətli dövrdə ölkəmizin sosial-iqtisadi rifahına, yeni iş yerlərinin açılmasına və iqtisadi artımın sürətlənməsinə töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Jocović, M., & Milović, N. (2013). Competitiveness and Corporate Governance – The Case of Montenegro. *The Romanian Economic Journal*, 16(48), 83-101 rejournal.eurejournal.eu.
2. Abdullayev, K., Guliyev, F., Teymurova, G., Allahverdiyeva, M., & Bagirova, N. (2024). The main areas of development of the non-oil sector in the Republic of Azerbaijan. Theoretical and Practical Research in Economic Fields, 15(4), 983-999. https://journals.aserspublishing.eu/tpref/article/view/8688
3. International Finance Corporation (IFC). (2011). *Structuring Corporate Governance Projects*. IFC Advisory Services in Sustainable Business, Middle East and North Africa. (IFC report excerpt on corporate governance impact)ifc.orgifc.org.

4. Kouki, M. B., & Kachoukh, A. M. (2022). Corporate governance and its impact on strategy diversification and growth in the Saudi non-oil sector. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 9(6), 51-62researchgate.netresearchgate.net.
5. Robinett, D. (2013, May 14). Corporate Governance Reforms Pay Dividends in Thailand. *World Bank Private Sector Development Blog* blogs.worldbank.org.
6. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). Corporate governance in MENA. https://www.oecd.org/en/publications/2019/04/corporate-governance-in-mena_0e446831.html
7. Pajuste, A. (2002). Corporate governance and stock market performance in Central and Eastern Europe: A study of nine countries, 1994-2001. UCL SSEES Economics and Business Working Paper 22. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=310419
8. Nozaki, A. (2024). Corporate Governance Reform in Japan: Overview of Japan's Corporate Governance Code and Stewardship Code. Financial Services Agency. https://www.fsa.go.jp/singi/japan_corporate_governance_forum/09.pdf
9. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2024, September). OECD review of the corporate governance of Azerbaijan: Investment Holding and its state-owned enterprises. https://www.oecd.org/en/publications/2024/09/oecd-review-of-the-corporate-governance-of-azerbaijan-investment-holding-and-its-state-owned-enterprises_278b440d.html
10. OECD & EBRD. (2023). SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2024 – Building resilience in challenging times (Country profile: Azerbaijan). OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/sme-policy-index-eastern-partner-countries-2024_3197420e-en.html
11. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. (2011, 28 yanvar). Azərbaycan korporativ idarəetmə standartları (F-09 №-li əmr). Bakı 2011. https://economy.gov. az/storage/ files/ files/4185/LMLmAgNP2GE7qnJLsJUtDZowY0ILCbSXSQ7y6ZZl.pdf
12. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2023, 28 avqust). Banklarda korporativ idarəetmə standartları (İdarə Heyətinin Qərarı № 41/1). Bakı: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. https://e-qanun.az/framework/55125
13. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2024, 7 noyabr). Azərbaycan Nəqliyyat və Kommunikasiya Holdinqinin yaradılması haqqında Fərman (Fərman № 2553). Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/ 67238

Гасан Валех оглы Гасанзаде
докторант Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: hh.hasan.hasanzade@gmail.com

Конкурентоспособность в ненефтяной промышленности и механизмы корпоративного управления

Резюме

Цель исследования. Определить роль механизмов корпоративного управления в повышении конкурентоспособности ненефтяного сектора Азербайджана и проанализировать выводы, которые можно извлечь из международной практики. В статье рассматриваются теоретические и прикладные каналы влияния корпоративного управления на экономическую эффективность, инвестиционный климат и рыночную конкурентоспособность компаний.

Методология. Использованы методы сравнительного анализа, систематизации и обобщения. Международный опыт сопоставляется с азербайджанской реальностью на основе

результатов эмпирических исследований и отчетов международных организаций. Путём аналитического обобщения оценивается влияние ключевых элементов корпоративного управления на конкурентоспособность в ненефтяном секторе.

Практическая значимость. Полученные результаты могут быть использованы в экономической политике и управленческой практике. Предложенные подходы помогают обосновать реформы по реструктуризации государственных предприятий, внедрению обязательных стандартов корпоративного управления и принципа “выполняй или объясняй”, а также по повышению качества управления в частном секторе. Они также предлагают практические направления для увеличения управленческой эффективности в новых структурах, таких как Азербайджанский инвестиционный холдинг (AIH) и Азербайджанский холдинг транспорта и связи (AZCON).

Результаты. Установлено, что эффективное корпоративное управление является ключевым детерминантом конкурентоспособности ненефтяного сектора. Надлежащее управление обеспечивает оптимальное распределение ресурсов, усиливает инновационное развитие компаний и их инвестиционную привлекательность. Несмотря на определённый прогресс, отсутствие обязательного кодекса для реального сектора и сохраняющиеся институциональные и правовые пробелы продолжают сдерживать конкурентоспособность.

Оригинальность и научная новизна. Впервые влияние корпоративного управления на конкурентоспособность ненефтяного сектора Азербайджана рассмотрено комплексно – в сочетании международных сопоставлений с анализом местной институциональной среды. Статья объединяет реформы управления государственными предприятиями и стимулы к совершенствованию управления в частном секторе в единой аналитической плоскости, предлагая новые, ориентированные на политику рекомендации по структурным реформам и укреплению конкурентной среды.

Ключевые слова: корпоративное управление; конкурентоспособность; ненефтяной сектор; эффективность; инвестиционный климат.

Hasan Valeh Hasanzade
Doctoral Student, Azerbaijan Cooperation University
E-mail: hh.hasan.hasanzade@gmail.com

Competitiveness in the non-oil industry and corporate governance mechanisms

Abstract

Purpose. The study aims to identify the role of corporate governance mechanisms in enhancing competitiveness in Azerbaijan’s non-oil sector and to analyze lessons drawn from international practice. The paper examines, in both theoretical and practical terms, the channels through which corporate governance affects economic efficiency, the investment climate, and firms’ market competitiveness.

Methodology. The research relies on comparative analysis, systematization, and synthesis. International experience is juxtaposed with the Azerbaijani context, drawing on findings from empirical studies and reports by international organizations. Through analytical generalization, the impact of core corporate governance elements on competitiveness in the non-oil sector is assessed.

Practical implications. The results offer actionable guidance for economic policy and managerial practice. The proposed approaches can inform reforms in state-owned enterprise restructuring, the introduction of mandatory corporate governance standards and the “comply or explain” principle, as well as measures to upgrade governance quality in the private sector. They also suggest practical directions for improving managerial efficiency within new entities such as the Azerbaijan Investment Holding (AIH) and the Azerbaijan Transport and Communication Holding (AZCON).

Findings. The study finds that effective corporate governance is a key determinant of competitiveness in the non-oil sector. Sound governance ensures optimal resource allocation, strengthens firms’ innovative development and investment attractiveness. Although Azerbaijan has made progress in improving governance, the absence of a mandatory code for the real sector and persisting institutional and legal gaps continue to constrain competitiveness.

Originality and scientific novelty. For the first time, the impact of corporate governance on the competitiveness of Azerbaijan’s non-oil sector is examined comprehensively–combining international comparison with the local institutional framework. The paper brings together state-owned enterprise governance reforms and incentives for upgrading private-sector governance within a single analytical lens, offering new policy-oriented recommendations for structural reform and a more competitive business environment.

Key words: corporate governance; competitiveness; non-oil sector; efficiency; investment climate

UOT: 338.43; JEL Il2; UDC 338.1; 006

Nigar Ağabala qızı GÜLMALIYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1156

BİZNES SUBYEKTLƏRİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ KLASTERLƏRİN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ölkənin biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə klasterlərin verdiyi və gözlənilən töhfəni müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə, klaster təşəbbüslərinin biznesin rəqabət qabiliyyətinə təsirini əks etdirən nəzəri və təcrübi məsələlər vahid rakursda tədqiq olunur. Tədqiqatda Azərbaycanın biznes subyektlərinin klaster əsaslı inkişaf şəraitində rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillər səciyyələndirilir. Biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klasterlərin rolu qiymətləndirilir.

Tədqiqatın metodologiyasını elmi abstraksiya, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarının durduğu açıq məlumat bazalarından istifadə və araşdırmalar sayəsində klasterlərin biznesin rəqabət qabiliyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili və klasterdə dəyişikliklərin struktur təhlili metodları təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən məqalədə əldə edilmiş nəticələrin müasir dövrdə biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klasterlərin rolunun qiymətləndirilməsi və yüksəldilməsi istiqamətində görülən tədbirlərin hazırlanması və icrasında istifadə imkanlarında ifadə olunur.

Tədqiqatın nəticələrinin biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə xidmət edəcəyini söyləmək olar. Nəticələr göstərir ki, klasterlər biznesin dayanıqlı innovasiyalı inkişafına ciddi töhfə verməkiqtidarındadır. Həmin töhfənin reallaşdırılması üçün səmərəli əməli tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsinin elmi təminatı gücləndirilməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – klaster əsaslı inkişafın biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində rolunu səciyyələndirmək üçün tənzimlənən bazar mühiti tələblərinə uyğunluq meyarları da nəzərə alınmışdır. Müasir biznes subyektlərinin klaster təşəbbüslərini reallaşdırma potensialı xarakterizə olunmaqla dövlətin təkanverici rolu qiymətləndirilmişdir. Sadalanan və digər müddəalar bazasında biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klasterlərin rolunun hərtərəfli xarakteristikası üçün təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: biznes, klaster, rəqabət qabiliyyəti, biznes subyektləri, dəyər zənciri, yaşıl iqtisadiyyat, rəqəmsal transformasiyalar, innovasiya, səmərəlilik.

Giriş

Tədqiqat Azərbaycanın biznes mühitində klaster əsaslı inkişafın, klaster təşəbbüslərinin biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinə təsirinin səciyyələndirilməsi və həmin subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klaster potensialının reallaşdırılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Təqdim olunan tədqiqatda biznesin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillərin, o cümlədən klasterlərin rolunun səciyyələndirilməsi üçün nəzəri araşdırmalar aparılmışdır.

Tədqiqatın əsas məhdudiyyətləri qismində verilənlərin natamamlığı və asimmetriyası qeyd edilməlidir. Biznesin klaster əsaslı inkişafı imkanlarına fərqli münasibətlərin nəticələrinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi çətinlikləri də tədqiqatın əsas məhdudiyyəti kimi diqqətə layiqdir. Ölkədə biznes subyektlərinin fəaliyyəti üzrə verilənlərin tərkibi, xüsusilə son illər əhəmiyyətli dərəcədə genişlənsə də, həmin tərkib təfərrüatlı araşdırmalar üçün zəruri səviyyədə deyildir.

Biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyəti və onun yüksəldilməsi problemləri iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzindədir. Həmin problemləri iqtisad elminin klassiklərindən tutmuş, müasirlərimiz

olan tədqiqatçılara qədər böyük sayda alimlər araşdırmışlar. Dövrümüzdə rəqabət qabiliyyəti və biznes klasterlərinin inkişafı problemləri xarici ölkələrin F.Kotler, M.Porter, P.Samuelson, Y.Şumpeter, Kuksa Ihor, Boja Catalin, Kirova Antoaneta, Kalicanin Djordje, Kuzmina Y.D., Morjakova K.E., Karpov A.R. və bir sıra digər alimləri tərəfindən tədqiq olunmuş, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyətə malik nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycanda rəqabət qabiliyyəti və onun təmin edilməsində klaster amilinin roluna dair Z.Səmədzadə, T.Əliyev, Q.Manafov, N.İmanov, X.Kərimov və başqaları tərəfindən aparılan tədqiqatlar mühüm elmi nəticələri və məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Bununla belə, biznesin rəqabət qabiliyyətinə klaster əsaslı inkişafın təsiri problemləri, xüsusilə yeni çağırışlar fonunda kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

Biznesin rəqabət qabiliyyəti və klaster amili

Biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyəti onların davamlı və səmərəli fəaliyyətinin başlıca şərtidir. Həmin subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün hazırda mütərəqqi yanaşmalardan və vasitələrdən istifadə edilir. Bu baxımdan, zənnimizcə, klaster əsaslı inkişaf yanaşması xüsusi diqqətə layiqdir. Azərbaycanda klaster əsaslı inkişafın təşviqi istiqamətində həyata keçiriləcək işlər rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində göstərildiyi kimi “Təhsil-elm-istehsal” infrastrukturunun çevik işləmə mexanizminin qurulması üçün regional və funksional universitet və istehsal klasterlərinin yaradılması ilə bağlı fəaliyyətlər həvəsləndiriləcəkdir. Çoxsəviyyəli fasiləsiz təhsil sisteminin, universitet komplekslərinin, elmi-tədqiqat müəssisələri (AMEA və sahə institutları) və onların fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyini artıran istehsal və xidmət sahələrinin inkişafı dəstəklənəcəkdir” [1].

Son dövrlərdə regenerativ istisadiyyatın əsas müddəaları formalaşır, aparıln tədqiqatlarda onun yaşıl, dairəvi və birgə istehlak iqtisadiyyatı kimi bir-birini tamamlayan tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqələrinə müəllif münasibəti bildirilir [2]. Həmrəylik iqtisadiyyatı və dayanıqlı inkişaf konsepsiyalarının reallaşdırılmasının zəruriliyi daha tez-tez qeyd olunur. Başqa sözlə, biznes subyektlərinin mənafeləri arasında kəsişən məqamların axtarışı və birgə fəaliyyət səylərinin təşviq olunmasının məqsədəuyğunluğuna dair elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış müddəalar özünə daha çox diqqət cəlb edir. Qeyd olunan və digər paradiqma yenilənmələri biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi mühitində indiyə qədər az istifadə olunan əməkdaşlıq imkanlarının aşkar edilməsi və onların gerçəkləşdirilməsi məsələlərini gündəliyə çıxarır. Sözü gedən yenilənmələr biznes fəaliyyətinin ərazi və sahə xüsusiyyətlərində ifadə olunan fərqlərin azalması ilə müşayiət olunur [3]. Haqqında danışılan fərqlərin minimumlaşdırılması zərurəti tarazlı regional inkişaf strategiysının həyata keçirilməsi məsələlərinin aktuallığını şərtləndirir. Hesab edirik ki, aqrar regionların tarazlı inkişaf potensialının reallaşdırılmasında biznesin klaster əsaslı fəaliyyət amili yaxın perspektivdə daha böyük rol oynayacaqdır.

Müasir dövrdə aqrar regionların və ayrı-ayrı ərazilərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən mühüm konsepsiyalardan biri də klasterləşmədir. Klasterin mahiyyətinə gəldikdə, ilkin yanaşmada, demək olar ki, bir neçə obyektin birgəliyini (birləşməsini) ifadə edir. Həmin obyektlərin funksional təyinatı onların birgəliyindən sinergetik effekt əldə etməyə imkan verir [4].

Klassik anlamda biznes klasteri müəyyən istehsal və yaxud xidmət sahəsində əlaqəli şirkətlərin mərkəzi fəaliyyət subyekti ətrafında məkan cəmləşməsidir. Haqqında danışılan klasterlər ona daxil olan istehsal subyektlərində məhsuldarlığı artırmaq, innovasiyaları stimullaşdırmaq və kommersiya mühitini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirmək iqtidarındadır. Bir qayda olaraq, həmin klasterlərə istehsal və texnoloji aspektdə məqsəd yaxınlığı və yaxud əlaqədar iqtisadi fəaliyyətləri dəstəkləyən şirkətlər daxil olur. Biznes klasterlərdə, istehsal və xidmət sahələrində müxtəlif xarakterli fəaliyyətlər bir-birini tamamlayır. Həmin klasterlərə bir sıra hallarda hətta rəqib biznes subyektlərinin cəlb edilməsi hallarına rast gəlinir.

Məhsulların dəyər zəncirlərində klasterlərin təsiri klaster iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaratdığı sinergetik effektlə bağlıdır. Bir sıra mənbələrdə göstərlilir ki, sinergetik effekt innovasiya klasterlərində daha böyük olur [5]. Azərbaycanda klasterlərin tədqiqinə həsr olunmuş

əsərlərdə bu fikri təsdiqləyən müddəalar vardır [6].

Klasterin fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün, ilk növbədə iştirakçıların qarşılıqlı fəaliyyətində yaranan sinergetik effektin qiymətləndirilməsi və klaster tərkibində əhatə olunmuş qurumların fəaliyyətinin tənzimlənməsi həyata keçirilməlidir.

Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi iqtisadi subyektlərin fəaliyyətində innovasiyalı klaster təşəbbüsləri, onların xarakteri, əhatə dairəsi və nəticəyönümlüyü ilə bilavasitə əlaqədardır. Biznesin inkişafında klasterial təşəbbüslər rəqabət üstünlüklərinin davamlılığının təmin edilməsi, biznes proseslərinin optimallaşdırılması, resursqoruyucu yanaşmaların mühit yaradan amilə çevrilməsi və qərar qəbulu üçün verilənlər bazasının formalaşması sürətinin artırılması kimi gözləntilər [7] gerçəkləşdirə bilər.

Hesab edirik ki, konkret ərazidə yerləşmiş qurumlar qarşılıqlı rəqabət üstünlüklərini gerçəkləşdirməyə imkan verirsə, əlaqələr dinamik və çevikdirsə, haqqında danışılan birlik, digər zəruri tələblərə cavab verirsə iqtisadi klaster adlandırmaq olar. Haqqında danışılan qurumlar istehsal, təhsil, elm, logistika, xidmət (bank, sığorta və s.) profilli ola bilər. Şərh edilən tərkib innovasiya klasterləri üçün də səciyyəvidir.

Klasterlərin biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinə təsirini müxtəlif aspektlərdə və ümumi mövqedən səciyyələndirən müəlliflər [8] göstərirlər ki, sınaqdan çıxmış modellərin belə təcrübi reallaşdırılması mürəkkəb məsələdir. Belə vəziyyət klasterial təşəbbüslərin özünüməxsusluğu və klasterlərin strukturunun onların formalaşması şəraitindəki dəyişmələrə həssaslığı ilə əlaqədardır.

Klasterlərin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- eyni profilli iştirakçıların öz aralarında qarşılıqlı rəqabət aparması;
- klaster iştirakçıları olan istehsal, elm və təhsil qurumları arasında əməkdaşlıq;
- ərazinin unikal üstünlüklərinin reallaşdırılması;
- iştirakçıların müəyyən ərazidə cəmləşməsi.

Sonuncu xüsusiyyət rəqəmsallaşma şəraitində bir qədər dəyişikliyə məruz qalmış, coğrafi amilin rolu azalmışdır. Başqa sözlə, biznes subyektlərinin bir-birinə yaxın ərazidə yerləşmə amili, rəqəmsal mühitdə məsafə amilinin əhəmiyyətinin azalması səbəbindən öz təsirini bir qədər itirmişdir. Bununla belə, klaster iştirakçıları olan biznes subyektləri öz müstəqilliklərini itirmirlər. Onlar qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün öz resurslarını şəbəkə daxilində birləşdirirlər. Odur ki, hazırda klaster anlayışına rəqəmsal transformasiyaların formatı və çərçivə tələbləri daxil edilməlidir.

Klasterial biznes təşəbbüslərin reallaşdırılmasında yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər müəyyən üstünlüklər və işgüzar fəallıq baxımından əlverişli şərait formalaşdırır. Bunu müvafiq mənbələrdə klaster əsaslı innovasiyalı inkişafın biznesin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək baxımından prioritetlərinə nəzər saldıqda görmək mümkündür. Həmin prioritetlər qismində, ilk növbədə aşağıdakılar qeyd olunur [9]:

- rəqabətədavamlı biznes fəaliyyəti üçün zəruri sayılan ixtisaslara malik olan kadrların hazırlanması üçün biznes və təhsil qurumları arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- klaster iştirakçıları olan biznes, elm və təhsil qurumları arasında real qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi;
- elmtutumlu kiçik və orta biznesin fəaliyyəti üçün tələb olunan, resurslara, o cümlədən maliyyəyə çıxışı asanlaşdıran infrastrukturun formalaşdırılması;
- müştərək innovasiya-texnoloji və marketinq-logistika fəaliyyəti göstərən mərkəzlərin yaradılması;
- biznes üçün əlverişli olan institusional mühitin yaradılması və inkişafı. Bu baxımdan, ilk növbədə normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi qeyd olunmalıdır.

Biznesin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində innovasiya, qeyd olunduğu kimi, bəzi qeyd-şərtlərlə aparıcı rola malik amildir. Bu baxımdan, təcrübədən göründüyü kimi, texnoloji innovasiyaların rolu daha böyükdür. Texnoloji inkişafın müasir biznes proseslərində artan rolu biznes

subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinə də təsirsiz qalmır. Yeni texnologiyaların yayılmasının təşviqi biznesin inkişafının dayanıqlığında müsbət və bəzi hallarda ziddiyyətli rol oynayır. Məsələ ondadır ki, texnoloji innovasiyalar, deyək ki, məhsuldarlığa müsbət təsir etsə də, struktur əməlgətirmə proseslərini müəyyən müddətə ləngidə bilir. Belə olan halda biznesin klaster əsaslı fəaliyyətdən yararlanması qeyd olunan müddətdə məhdudlaşa bilir.

Biznes subyektlərinin hədəf bazarda rəqabət üstünlüklərinin reallaşmasında klaster amilinin rolu kifayət qədər yüksək qiymətləndirilir [10]. Hədəf bazarda rəqabət üstünlükləri, ilk növbədə təklif edilən məhsulun (xidmətin) nadir sayılan xüsusiyyətləri və biznes subyektinin şaxəli fəaliyyətinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Üstünlük həmin məhsulun (xidmətin) nadir keyfiyyətləri müqabilində müştərinin ödəməyə hazır olduğu məbləğdə ifadə olunur. Rəqabət üstünlükləri bazar, texnoloji, resurs (xammal), innovasiya, idarəetmə və digər xarakterli ola bilər. Resursqoruyuculuq üçün əhəmiyyətli olan ilkin şərtlərin mövcudluğu məhsulun müştəriyə münasib qiymətlə satılmasına imkan verirsə, bu, rəqabət üstünlüyünün real təzahürü sayılır. Məlumat üçün bildirək ki, eyni miqdarda resurslardan daha çox məhsul etmək qabiliyyətində ifadə olunan mütləq rəqabət üstünlüyündən fərqli olaraq, müqayisəli üstünlük məhsulu daha az və alternativ məsrəflərlə hazırlamaq qabiliyyətində özünü göstərir.

Təklif edilən məhsulun (xidmətin) müştərinin diqqətini cəlb etməsi amili də rəqabət üstünlüyü kimi özünü göstərir. Bu amilin rəqəmsal transformasiyalar dövründə artan əhəmiyyəti elmi dövriyyəyə “diqqət iqtisadiyyatı” termininin çıxmasına səbəb olmuşdur. Yeri gəlmişkən, müştəri diqqəti amili konkret məhsul və xidmət qrupunu əhatə edən klasterlərin fəaliyyətinin vacib komponenti hesab edilir.

Xarici təcrübənin təhlilinin nəticələri göstərir ki, [11] klasterin formalaşmasının ilkin mərhələsində dövlət tərəfindən göstərilən dəstək mühüm əhəmiyyətə malikdr. Həmin dəstək məsləhət, təşkilati və maliyyə xarakterli ola bilər.

Biznesin rəqabətədavamlılığı üçün klaster əsaslı inkişaf potensialının reallaşdırılması

Artıq qeyd olunduğu kimi, innovasiya klasterləri biznesin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və biznes mühitinin dayanıqlığının təmin edilməsində mühüm rol oynamaq iqtidarındadır [12]. Müraciət edilən və bir sıra digər mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, biznes klasterlərinin uğuru həlledici dərəcədə onun innovativ olması ilə əlaqədardır. İnnovativlik klasterdə, ilk növbədə əlaqələrin intensivliyi, qarşılıqlı faydalılığı və operativliyində özünü göstərməlidir. Əks halda, coğrafi yaxınlıq amilinin əhəmiyyətinin azaldığı müasir klasterdə əlaqələrdən faydalanmaqda ifadə olunan başlıca üstünlüyü reallaşdırmaq problemli ola bilər.

Biznes subyektlərinin rəqbətədavamlılığının artırılması üçün klasterial təşəbbüslərin dəstəklənməsi, onların inkişaf potensialının gerçəkləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Haqqında danışılan dəstəklənmə mexanizminin reallaşdırılmasında rəqəmsal texnologiyalardan istifadə vacib addım hesab edilir. Klaster əsaslı inkişaf potensialının reallaşdırılmasında rəqəmsal platformaların tətbiqi imkanları diqqət mərkəzindədir. Biznes klasterlərinin ekosistemlə qarşılıqlı əlaqələrinin reallaşdırılmasında həlledici rola malik rəqəmsal platformalar vasitəçilik fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına ciddi töhfə verə bilər. Haqqında danışılan klasterlərin idarə edilməsində rəqəmsal platformaların şərtləndirdiyi üstünlüklərdən istifadə biznesin səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyətli imkanlar açır. Həmin imkanların real biznes mühitində gerçəkləşdirilməsi nəticələri ilk növbədə məsrəflərin, xüsusi ilə transaksiya xərclərinin azaldılmasında ifadə olunur. Müasir biznes klasterlərin idarə edilməsində rəqəmsal platformaların şərtləndirdiyi üstünlüklər qismində itkilərin azaldılması və ümumilikdə resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi üçün əlverişli mühitin yaradılması qeyd oluna bilər. Məsələ ondadır ki, klaster əsaslı inkişaf potensialının reallaşdırılması üçün mövcud imkanların reallaşdırılması yolunda meydana çıxan maneələrin əksəriyyəti resurslardan səmərəli istifadə problemləri ilə əlaqədardır. Rəqəmsal platformalar isə məhz dairəvi iqtisadiyyat üçün əlverişli mühitin formalaşdırılmasında həm idarəetmə, həm də institusional müstəvidə müsbət dinamikanı şərtləndirmək iqtidarındadır.

Günümüzdə müxtəlif ölçülü biznes subyektlərinin rəqabətədavamlı fəaliyyətindən danışarkən,

müasir bazarda hüquqi müstəviyə çıxarılan münaqişələrin sayının artması və tərkibinin genişlənməsini qeyd etmək lazımdır. Bu müstəvidə klasterlərin əksər hallarda hüquqi öhdəlik yaratmaması xüsusiyyəti, zənnimizcə, əhəmiyyətli amildir. Başqa sözlə, ilkin klaster təşəbbüsləri göstərən və ya ona sonradan qoşulan iqtisadi subyektləri, bir qayda olaraq özlərinin mənafe və maraqları hərəkətə gətirir. Həmin təşəbbüslərin nəticələrindən biri də, artıq qeyd edilən sinergetik effekt hesabına rəqabət üstünlüklərinin yaranması və reallaşdırılmasıdır [13]. Məhz sinergetik effekt sayəsində ölkədə biznes subyektlərinin fəallığının, onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə müşayiət olunacağı ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir.

Müasir biznesin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klaster əsaslı inkişaf potensialı indiyə qədər kifayət qədər tədqiq olunmasa da, xüsusilə son illər ərzində əldə edilmiş praktiki uğurların təhlili ölkəmizdə həmin potensialın kifayət qədər böyük olduğunu söyləməyə əsas verir. Bunun ilkin səbəblərindən biri mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan liberal bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı çoxsaylı, lakin kiçik ölçülü biznes subyektlərinin meydana gəlməsidir. Xeyli dərəcədə bunun nəticəsidir ki, biznes subyektlərinin ölçülərinə görə kiçik, orta və iri bölgüsünə əlavə olaraq mikrobiznes subyektləri də fərqləndirilməyə başlamışdır. İlkin araşdırmalar bu yanaşmanın həm metodoloji, həm də təcrübi baxımdan doğru olduğunu göstərir. Məsələ ondadır ki, ölkədə mikrosahibkarlıq subyektlərinin sayı digər ölçülü subyektlərə nisbətən on dəfələrlə çoxdur. Əlbəttə, yeni yaranan biznes subyektləri arasında da mikroölçülü subyektlərin böyük xüsusi çəkiyə malik olduğu qeyd edilməlidir.

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməyi vacib hesab edirik. Mikroölçülü biznes subyektlərinin sayının tərəddüdlərlə artması, biznes fəallığının yüksəlməsindən xəbər verir. Bununla belə davamlı fəaliyyət göstərən mikrobiznes subyektlərinin biznes subyektlərinin ümumi sayında xüsusi çəkisi son bir neçə ildə artsa da, hələ də qənaətbəxş sayıla bilməz.

Biznesin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və klaster əsaslı inkişaf potensialının reallaşdırılması baxımından mikroölçülü biznes subyektlərinin səfərbər olunması üçün müəyyən addımlar atılır. Həmin addımların arzuolunan nəticə verməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin əhatə dairəsi genişləndirilməli və yerlərdə müvafiq institusional təminat təkmilləşdirilməlidir. Məsələ ondadır ki, mövcud institusional çərçivə mikro və kiçik biznes subyektlərinin işgüzar fəallığının, xüsusilə bu və ya digər regionda klaster təşəbbüslərinin dəstəklənməsinə yönəldilməsinə həmişə imkan vermir. Şərh olunan amillər kiçik və mikroölçülü biznes subyektlərinin fəaliyyətinin klaster əsaslı inkişaf strategiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılması problemlərinin həllini zərurətə çevirir [14].

Biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klaster əsaslı inkişaf potensialının reallaşdırılması istiqamətlərinə müvafiq mənbələrdə [15], ilk növbədə kreativ düşüncəli və innovasiyalara açıq kadr təminatının təşviqi, institusional inkişafa və bazar araşdırmalarına dəstək, inkişaf strategiyasına yeni baxış, idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, inzibati maneələrin aradan qaldırılması, innovasiya fəallığının stimullaşdırılması, klaster iştirakçılarına vergi güzəştlərinin və digər imtiyazların verilməsi, infrastrukturun və autsorsinqin inkişafı aid edilir:

Klaster əsaslı inkişaf ilkin yanaşmada sanballı investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsində özünü göstərir. Haqqında danışılan inkişaf, eyni zamanda regional resurs və istehsal potensialından səmərəli istifadəyə töhfə verən, məşğulluğun səviyyəsini yüksəldən, xüsusilə onun strukturunu yaxşılaşdıran inteqrasiya proseslərində və sinergetik effektin reallaşdırılmasında, bir sözlə, biznesin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində ifadə oluna bilər.

Nəticə

Biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində klasterlərin rolunun müəyyən edilməsi üçün nəzəri və təcrübi aspektlərin vahid rakursda araşdırılması klaster əsaslı inkişafın real potensiala malik olduğunu göstərir. Klaster əsaslı biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün iştirakçıların qarşlılıqlı fəaliyyətindən irəli gələn sinergetik effektin qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi məqsədəuyğundur. Klasterial təşəbbüsləri sayəsində biznes subyektlərinin rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması, biznes proseslərinin optimallaşdırılması, resursqoruyucu yanaşmaların gücləndirilməsi üçün real imkanlar vardır. Tədqiqat nəticəsində klasterlərin

xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmiş, biznes subyektlərinin hədəf bazarda rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından klaster əsaslı innovasiyalı inkişafın prioritetlərinə münasibət bildirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Jain, Yashi. (2021). Regenerative Economies: A New Approach Towards Sustainability. 10.1007/978-3-319-69625-6_80-1
3. Логинов И. С., Вертакова Ю. В., Клевцова М. Г. Исследование структурных изменений в экономике региона на основе критериев отраслевой сбалансированности // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. 2022. №9. URL: https://cyberleninka.ru /article/n/issledovanie-strukturnyh-izmeneniy-v-ekonomike-regiona-na-osnove-kriteriev-otraslevoy-sbalansirovannosti
4. Kuksa, Ihor & Parkhomenko, Olga & Hnatenko, Iryna & Rubezhanska, Viktoriia. (2019). Synergistic effect in innovation clusters: essence and features of evaluation. Economies' Horizons. 4-12. 10.31499/2616-5236.4(11).2019.200793
5. Zhang, Jinyue & Sun, Zhenglin. (2025). Does the synergy between fintech and green finance lead to the enhancement of urban green total factor energy efficiency? Empirical evidence from China. Journal of environmental management. 382. 125366. 10.1016/j. jenvman.2025.125366
6. Hüseynova A.D. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 385 s.
7. Kirova, Antoaneta. (2018). PROSPECTS FOR BUSINESS CLUSTERS IN THE REPUBLIC OF BULGARIA. MEST Journal. 6. 63-71. 10.12709/mest.06.06.02.08
8. Boja, Catalin. (2011). Clusters Models, Factors and Characteristics. International Journal of Economic Practices and Theories. 1. 34-43
9. Кузьмина Ю. Д. Инновационные кластеры: сущность и особенности // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд. 2011. №11-1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-klastery-suschnost-i-osobennosti]:
10. Kalicanin, Djordje & Gavric, Olga. (2014). The importance of clusters as drivers of competitive advantage of companies. Ekonomika preduzeca. 62. 164-172. 10.5937/ ekopre1404164K.
11. Моржакова К. Э., Крюкова О. Г. Особенности инновационных кластеров // Стратегии бизнеса. 2016. №6 (26). URL: https://cyberleninka. ru/article/n/osobennosti-innovatsionnyh -klasterov
12. Gilbert, Richard. (2006). Competition and Innovation. Journal of Industrial Organization Education. 1. 8-8. 10.2202/1935-5041.1007
13. Uzbekova, A. & Plekhanova, A. & Shibanov, N.. (2015). EVALUATION OF THE SYNERGISTIC EFFECT OF THE CLUSTER. Economy in the industry. 74. 10.17073/2072-1633-2014-3-74-77
14. Navickas, Valentinas & Malakauskaite, Asta. (2009). The impact of clusterization on the development of small and medium-sized enterprise (SME) sector. Journal of Business Economics and Management - J BUS ECON MANAG. 10. 255-259. 10.3846/1611-1699.2009.10.255-259.
15. Воротников К. А. Кластеризация как инструмент повышения конкурентоспособности предприятий // Финансовая аналитика: проблемы и решения. 2009. №7. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klasterizatsiya-kak-instrument-povysheniya-konkurentosposobnosti-predpriyatiy,

Нигяр Агабала кызы Гюльмалиева
Азербайджанский Университет Кооперации, докторант

Роль кластеров в повышении конкурентоспособности субъектов предпринимательства

Резюме

Цель исследования. Целью написания данной статьи является определение вклада кластеров в повышение конкурентоспособности субъектов предпринимательства страны и ожидаемого вклада. Для этого в едином ракурсе изучаются теоретические и практические вопросы, отражающие влияние кластерных инициатив на конкурентоспособность бизнеса. В исследовании характеризуются факторы, влияющие на конкурентоспособность субъектов предпринимательства в Азербайджане в контексте кластерного развития. Оценивается роль кластеров в повышении конкурентоспособности субъектов предпринимательства.

Методология исследования включает использование открытых баз данных и исследований, которые включают методы научной абстракции, анализа, синтеза, сравнения и обобщения, оценку влияния кластеров на конкурентоспособность бизнеса, анализ экономических показателей и структурный анализ изменений в кластере**.**

С точки зрения прикладной значимости исследования полученные в статье результаты выражаются в возможности их использования при подготовке и реализации мер, принимаемых для оценки и повышения роли кластеров в повышении конкурентоспособности субъектов предпринимательства в современных условиях.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что оно будет способствовать повышению конкурентоспособности субъектов предпринимательства. Результаты показывают, что кластеры способны внести существенный вклад в устойчивое инновационное развитие бизнеса. Для реализации этого вклада необходимо усилить научное обеспечение разработки и внедрения эффективных практических мер.

Оригинальность и научная новизна исследования. Для характеристики роли кластерного развития в повышении конкурентоспособности субъектов предпринимательства также учитывались критерии соответствия требованиям регулируемой рыночной среды. Охарактеризован потенциал современных субъектов предпринимательства по реализации кластерных инициатив и оценена стимулирующая роль государства. На основе перечисленных и других положений разработаны предложения и рекомендации по комплексной характеристике роли кластеров в повышении конкурентоспособности субъектов предпринимательства.

Ключевые слова: бизнес, кластер, конкурентоспособность, субъекты предпринимательства, цепочка создания стоимости, зеленая экономика, цифровые трансформации, инновации, эффективность.

Nigar Agabala Gulmaliyeva
Azerbaijan University of Cooperation, doctoral student

The Role of Clusters in Improving the Competitiveness of Business Entities

Summary

Purpose of the Study. The purpose of this article is to determine the contribution of clusters to enhancing the competitiveness of business entities in the country and the expected contribution. To this end, theoretical and practical issues reflecting the impact of cluster initiatives on business competitiveness are examined from a unified perspective. The study characterizes the factors influencing the competitiveness of business entities in Azerbaijan in the context of cluster

development. The role of clusters in enhancing the competitiveness of business entities is assessed.

The research methodology includes the use of open databases and research methods, including scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison, and generalization, assessment of the impact of clusters on business competitiveness, analysis of economic indicators, and structural analysis of changes in the cluster.

In terms of the applied significance of the study, the results obtained in the article demonstrate their potential for use in the preparation and implementation of measures taken to assess and enhance the role of clusters in enhancing the competitiveness of business entities in the current context.

The results of the study indicate that it will contribute to enhancing the competitiveness of business entities. The results demonstrate that clusters can make a significant contribution to sustainable, innovative business development. To realize this contribution, it is necessary to strengthen scientific support for the development and implementation of effective practical measures.

The originality and scientific novelty of the study. To characterize the role of cluster development in enhancing the competitiveness of businesses, criteria for compliance with the requirements of a regulated market environment were also taken into account. The potential of modern businesses to implement cluster initiatives is characterized, and the facilitating role of the state is assessed. Based on these and other considerations, proposals and recommendations for a comprehensive characterization of the role of clusters in enhancing the competitiveness of businesses are developed.

Key words: business, cluster, competitiveness, businesses, value chain, green economy, digital transformation, innovation, efficiency.

UOT 33.378

Cavidan Cavid qızı MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, magistr
e-poçt: cavidan.mammedzade@mail.ru

Qəzənfər Salman oğlu SÜLEYMANOV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
“Menecment” kafedrasının müdiri, i.e.d., professor
e-poçt: suleymanov.q.s@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1164

İQTİSADİ TRANSFORMASİYANIN STRATEJİ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQİQİ

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi - İqtisadi transformasiya proseslərinin, biliklərə əsaslanan və rəqəmsallaşma ilə idarə olunan postindustrial iqtisadiyyata doğru istiqamətlənərək, rəqabətədavamlı iqtisadi inkişaf şəraitində idarəetmə mexanizmlərinin işlənməsi və təşkilinin səmərəliliyini təmin etməklə onun maliyyə təminatının səmərəli təşkili və idarə edilməsi perspektivləri və bir-biri ilə əlaqəsini təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, məntiqi olaraq ümumi tədqiqat metodlarından və digər üsullardan istifadə edilmişdir. Şumpeterin “yaradıcı dağıntı” və Lin & Monganın dövlətin sahibkarlıq rolu nəzəriyyələrinə əsaslanan təhlil göstərir ki, idarəetmə sistemi çevikliyə (strategic agility) və məlumat əsaslı qərar qəbuluna keçid etməlidir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - İqtisadi transformasiya şəraitində maliyyə resurslarının əhəmiyyətinin, müqayisəli analizlərdən çıxarışlarla, sənaye sahələrinin inkişafında maliyyə resurslarının əhəmiyyətinin və onun təminatının səmərəli istifadəsinin perspektivləri və bir-birinə təsirini nəzərə alaraq, mövcud maliyyə təminatından səmərəli istifadənin yetərliliyinin, maliyyə resurslarının idarə edilməsi mexanizminin və müəssisələrdə həyata keçirilməsinin yüksəldilməsidir.

Tədqiqatın nəticəsi - Sənaye sahələrinin idarə edilməsinə maliyyə resurslarının parametrik modelinin tətbiqi təcrübəsinin əsasında onun parametrik modelinin sənaye sahələrinin təşkili xüsusiyyətlərinin və beynəlxalq təcrübə əsasında maliyyə resurslarından istifadənin təşkilinin araşdırılmasıdır. Nəticə olaraq, strateji idarəetmə passiv tənzimləyicidən çevik, məlumatəsaslı və innovasiyayönümlü milli rəqabət alətinə çevrilməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Ölkəmizdə sənaye sahələrinin maliyyə resurslarından səmərəli istifadəsinin və sənaye sahələrinin yeni mənbələrinin formalaşdırılmasının iqtisadi mexanizminin işlənib hazırlanmasıdır. Əsas tövsiyələrə Strateji İnvestisiya Fondlarının yaradılması, Rəqəmsal Transformasiya Vahidləri vasitəsilə texnoloji idarəetmənin təmin edilməsi və “sandbox” mexanizmlərinin tətbiqi daxildir.

Açar sözlər: iqtisadi transformasiya, strateji idarəetmə, strateji çeviklik, rəqəmsallaşma, innovasiya siyasəti, məlumatəsaslı idarəetmə, tədqiqat və inkişaf (t&i), İsrail modeli, Estoniya modeli.

Giriş

Müasir dünya iqtisadiyyatı sürətli və köklü dəyişikliklər mərhələsindədir ki, bu proses iqtisadi transformasiya anlayışı ilə səciyyələndirilir. Sözügedən transformasiya yalnız iqtisadi göstəricilərin kəmiyyət artımı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadi sistemin strukturunun kənd təsərrüfatına əsaslanan mərhələdən sənaye, daha sonra isə bilik və innovasiyaya söykənən postindustrial mərhələyə doğru keyfiyyətcə yenidən formalaşmasını ifadə edir. Bu dəyişikliklər istehsal amillərinin rolunda, dəyər yaradılması mexanizmlərində və iqtisadi münasibətlərin mahiyyətində

fundamental yenilənmələrə səbəb olur.

İqtisadi transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvələri sırasında texnoloji tərəqqi xüsusi yer tutur. Xüsusilə rəqəmsallaşma, Süni İntellekt (Sİ), Əşyaların İnterneti (IoT), Böyük Verilənlər və avtomatlaşdırma kimi texnologiyalar iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə nüfuz edərək məhsuldarlığın artırılmasına, yeni biznes modellərinin formalaşmasına və idarəetmə proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi və qlobal rəqabətin kəskinləşməsi milli iqtisadiyyatların çevikliyinə və adaptasiya qabiliyyətinə olan tələbləri əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

İqtisadiyyatın mahiyyətində baş verən bu çoxşaxəli dəyişikliklər onu idarə edən mexanizmlərin, xüsusilə strateji idarəetmə sistemlərinin yenilənməsini zəruri edir. Ənənəvi, bürokratik, mərkəzləşdirilmiş və uzunmüddətli sabit planlaşdırmaya əsaslanan idarəetmə modelləri sürətlə dəyişən, qeyri-müəyyənlik, mürəkkəblik və dəyişkənliklə xarakterizə olunan müasir şəraitdə öz effektivliyini itirməkdədir. Bu baxımdan həm dövlət, həm də özəl sektor subyektləri üçün çevik qərar qəbuletmə mexanizmləri, innovasiyaya açıq idarəetmə yanaşmaları və strateji uyğunlaşma qabiliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [3,9,13]

İqtisadi Transformasiyanın Nəzəri Əsasları və Strateji İdarəetmənin Yeni Paradiqmaları

İqtisadi transformasiya iqtisadi sistemin bir inkişaf mərhələsindən digərinə keçidi, yəni kənd təsərrüfatına əsaslanan iqtisadiyyatdan bilik iqtisadiyyatına keçidi ifadə edir. Bu termin iqtisadiyyatın kəmiyyət artımından fərqli olaraq, istehsal, bölgü və istehlak münasibətlərində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirir. Justin Yifu Lin və Célestin Monga (2017) bu prosesi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün “inkişafın yeni mühərriki” adlandırır və vurğulayırlar ki, transformasiya yalnız bazar qüvvələrinin təsiri ilə deyil, həm də hökumətin sənaye siyasəti və institusional islahatlar vasitəsilə strateji müdaxiləsi ilə sürətləndirilməlidir. Bu yanaşma dövlətin sadəcə tənzimləyici deyil, həm də aktiv qurucu (entrepreneurial state) rolunu üzərinə götürməsini tələb edir.

Transformasiyanın əsas nəzəri bazisi Cozef Şumpeterin “yaradıcı dağıntı” (creative destruction) konsepsiyasıdır; iqtisadi tərəqqi mövcud iqtisadi quruluşların innovasiya hesabına dağıdılması və yeniləri ilə əvəz olunması hesabına baş verir (Schumpeter, 1942). Bu proses strateji idarəetmə sistemlərindən davamlı öyrənmə və yüksək adaptasiya qabiliyyəti tələb edir. Statik strategiya əvəzinə, dövlət və korporativ idarəetmə çeviklik (strategic agility) konsepsiyasına əsaslanmalıdır. Yeni strateji idarəetmə paradiqmaları həmçinin məqsədlərin dəyişməsini tələb edir. Ənənəvi idarəetmənin fokusu məhsuldarlığın kəmiyyət artımı idisə, transformasiya dövründə əsas fokus bilik iqtisadiyyatının göstəricilərinə (innovasiya xərcləri, rəqəmsal savadlılıq, startap ekosisteminin inkişafı) yönəlməlidir. Porterin (1985) rəqabət nəzəriyyəsi rəqəmsal transformasiya şəraitində təkrar nəzərdən keçirilməli, strateji üstünlüyün mənbəyi kimi fiziki aktivlər deyil, məlumatlar və bilik axını əsas götürülməlidir.

Aşağıdakı müqayisəli cədvəldə iqtisadi transformasiyanın strateji idarəetmənin fəlsəfəsinə necə təsir etdiyi göstərilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

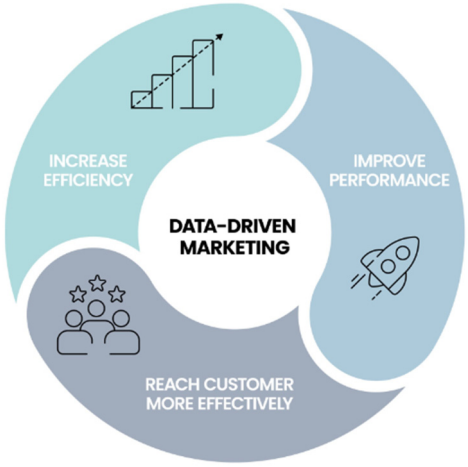
Ənənəvi strateji idarəetmə ilə transformasiya yönümlü strateji idarəetmənin müqaysəsi

Xarakteristika	Ənənəvi strateji idarəetmə	Transformasiya yönümlü strateji idarəetmə
Əsas hədəf	Resursların bölüşdürülməsi və sabitliyə nail olmaq	Davamlı innovasiya və rəqabət qabiliyyətinin artırılması
Planlaşdırma tipi	Uzunmüddətli (5 illik), statik və yuxarıdan-aşağıya	Dinamik, qısadövrlü və çevik
Uğur kriteriyası	Məhsuldarlığın kəmiyyət artımı, büdcə icrası	Rəqəmsal xidmətlərin tətbiqi və institusional çeviklik
Qərar qəbulu	Təcrübə, intuisiya, hesabatlar	Bigi Data və Süni İntellekt analizi

Mənbə: Grant, 2021; Osborne & Brown, 2020 əsasında tərtib edilib [6,9,11,13]

Transformasiya və idarəetmənin texnoloji inqilabı: Böyük Məlumatlar və məlumat əsaslı strategiya

Rəqəmsal transformasiyanın strateji idarəetmə sistemlərinə ən fundamental təsiri qərar qəbulu prosesinin köklü şəkildə dəyişməsidir. Böyük Məlumatlar (Big Data), Süni İntellekt (Sİ) və real vaxt analitikası strategiyanın hazırlanmasında subyektiv mühakimələrin rolunu azaldaraq, obyektiv məlumatlara əsaslanan məlumatəsaslı idarəetməni (Data-Driven Management) ön plana çıxarır (Davenport, 2014). Bu inqilab idarəetmə sistemində dinamik planlaşdırmanı tələb edir; ənənəvi illik planlaşdırma davamlı (continuous) planlaşdırmaya keçir. Strategiyanın icrası və monitorinqi real vaxt göstəriciləri əsasında dinamik şəkildə tənzimlənir, bu da idarəetmənin sürətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu proses aşağıda (diaqram 1-də) təsvir edilmişdir:

Diaqram 1. Strategiyanın icrası və monitorinqinin real vaxt göstəriciləri

Mənbə: Davenport, T. H. (2014). Big Data at Work: Dispelling the Myths, Uncovering the Opportunities. [3]

Süni intellekt və maşın öyrənməsi alqoritmləri iqtisadi transformativ proseslərin müxtəlif ssenarilərdə potensial nəticələrini simulyasiya edərək, strateji risklərin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə imkan verir, bu da hökumətlərə yalnız reaktiv deyil, həm də proaktiv şəkildə qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma bürokratik prosesləri avtomatlaşdırır və məmurların işini strateji və analitik vəzifələrə yönəltməyə imkan verir. Məlumatların açıqlığı və rəqəmsal xidmətlərin tətbiqi idarəetmə sistemlərinin şəffaflığını və məsuliyyətini artırır (Tõnurist & Hanson, 2020). İqtisadi transformasiya strateji idarəetmə sistemlərini bu yeni texnoloji infrastrukturun tətbiqi üçün ciddi institusional islahatlara məcbur edir. Bu islahatlar rəqəmsal idarəetmənin normativ-hüquqi bazasını yaratmalı və rəqəmsal bacarıqlara malik insan kapitalının inkişafına yönəlməlidir, həmçinin idarəetmənin mərkəzi hissəsinə rəqəmsal transformasiya vahidinin yerləşdirilməsini tələb edir (PwC Baltics, 2022). Bundan əlavə, transformasiya zamanı iqtisadiyyatın yeni struktura keçməsi sektorlararası institusional koordinasiya problemini kəskinləşdirir, bu da idarəetmə sisteminin siloslaşmış quruluşlardan inteqrasiya olunmuş platformalara keçidini zəruri edir. Zheng və Zhang (2021) tərəfindən aparılan tədqiqatlar rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının sənaye strukturunun təkmilləşdirilməsinə müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsirini təsdiqləyir. [3,12,14,16]

Beynəlxalq təcrübələrin tədqiqi: rəqəmsal və innovativ strateji idarəetmə modelləri

İqtisadi transformasiyanın strateji idarəetmə sistemlərinə təsirinin idarə olunmasında bir sıra ölkələr qabaqcıl modellər təqdim edirlər. Estoniya Modeli dövlət idarəetmə sisteminə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə transformasiyanı sürətləndirmənin ən uğurlu nümunələrindən biridir. Onların strategiyasının əsasında dövlət xidmətlərinin 99%-nin rəqəmsallaşdırılması və e-Residency (Rəqəmsal Vətəndaşlıq) proqramı dayanır. Bu proqram Estoniyanın strateji hədəfini qlobal miqyasda sahibkarlıq ekosisteminin dəstəklənməsinə yönəltdiyini göstərir (e-Estonia, 2024).

Strateji idarəetmə səviyyəsində, Estoniya İnnovasiya Laboratoriyaları (məsələn, Accelerate Estonia) kimi mexanizmlər tətbiq edir. Bu laboratoriyalar bürokratik maneələri aşaraq, riskli, lakin potensialı yüksək olan innovativ idarəetmə həllərini test etmək üçün çevik, “sandbox” (təhlükəsiz sınaq mühiti) rolunu oynayır. Estoniya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi transformasiyaya uğurla cavab vermək üçün strateji idarəetmə sistemi mərkəzsizləşdirilməli və fasiləsiz öyrənməyə əsaslanmalıdır (PwC Baltics, 2022).

Digər tərəfdən, İsrail Modeli iqtisadi transformasiyanı innovasiya ekosistemi quruculuğu ilə birləşdirən “Start-Up Nation” konsepsiyasına əsaslanır. İsrail İnnovasiya Təşkilatı (IIA) kimi strateji idarəetmə qurumları, bazarın maliyyələşdirməkdən çəkindiyi erkən mərhələli, riskli Ar-Ge (R&D) layihələrinə dövlət investisiyalarını yönəldir (IIA, 2023). İsrailin ÜDM-də Ar-Ge xərcləri dünya üzrə ən yüksək göstəricilərdən biridir və 2023-cü il məlumatına görə 5%-ə yaxındır (World Bank, 2023). Feldman və Breznitz (2019) qeyd edirlər ki, İsrailin uğuru dövlətin sadəcə tənzimləyici deyil, həm də strateji sahələrdə sahibkarlıq riskini öz üzərinə götürən bir qurum olması ilə bağlıdır.

İsrailin innovasiya ekosisteminin idarəetmə modelini aşağıdakı diaqram şəklində təsəvvür etmək olar (Mənbə: IIA, 2023; Avnimelech & Teubal, 2020 əsasında): Avnimelech & Teubal (2020) vurğulayırlar ki, İsrailin strateji idarəetmə sistemi bazar qüsurlarını korreksiya etməli və innovasiyaların miqyaslanmasına (scale-up) dəstək verməlidir. Bu təcrübə, iqtisadi transformasiyanı idarə etmək üçün dövlət tərəfindən uzunmüddətli, proaktiv və texnologiyayönümlü strategiyanın zəruriliyini göstərir. [1,5,7,15]

Strateji idarəetmə sistemlərinin adaptasiya mexanizmləri və tövsiyələr

İqtisadi transformasiya prosesinin uğurla idarə edilməsi üçün strateji idarəetmə sistemlərinin institusional, kadr və metodoloji səviyyədə sürətli adaptasiyası zəruridir. Strategiya əsas diqqəti resursların xərclənməsindən nəticələrə və iqtisadi təsirə (outcome and impact) yönəltməlidir. Bu məqsədlə, köhnə kəmiyyətə əsaslanan Kəmiyyət Performans Göstəriciləri (KPI-lər) bilik iqtisadiyyatının keyfiyyətini, innovasiya xərclərini və rəqəmsal xidmətlərin istifadəsini ölçən keyfiyyət göstəriciləri ilə əvəz edilməlidir (Osborne & Brown, 2020). Eyni zamanda, idarəetmənin səmərəliliyi burada çalışanların rəqəmsal savadlılığı və analitik bacarıqlarından asılıdır; sistem məmurların sistemli təfəkkürünü və rəqəmsal alətlərdən istifadə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün davamlı təhsil mexanizmlərini tələb edir ki, bu da dəyişikliyə müqaviməti aşan strateji liderlərin formalaşmasına imkan verir (Chen et al., 2023). Sektorlararası koordinasiyanın olmaması əsas problemlərdən biri olduğundan, idarəetmə sistemi siloslaşmış quruluşlardan inteqrasiya olunmuş strateji koordinasiya platformalarına keçməlidir və Open Government (Açıq Hökumət) prinsipləri vasitəsilə özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin qərar qəbuluna cəlb edilməsi strategiyaların səmərəliliyini artırır (Lemos & Scur, 2022). Nəticə etibarı ilə, iqtisadi transformasiya strateji idarəetmə sistemlərini çevik, məlumatəsaslı və innovasiyayönümlü bir mexanizmə çevrilməyə məcbur edir. [1,2,5,8]

Nəticə

Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, müasir iqtisadi transformasiya prosesi strateji idarəetmə sistemləri üçün artıq sadə bir düzəliş deyil, əksinə, köklü bir institusional və metodoloji inqilab zərurətidir. Bilik iqtisadiyyatına keçid, rəqəmsallaşma və yüksək qeyri-müəyyənlik (VUCA) şəraiti ənənəvi, statik və bürokratik idarəetmə modellərinin səmərəliliyini sıfıra endirir və bu proseslərin uğurla idarə edilməsi üçün dövlət idarəetməsi dörd fundamental dəyişikliyi qəbul etməlidir.

Birincisi, strateji planlaşdırma uzunmüddətli, sabit planlardan imtina edərək, real vaxt məlumatlarına əsaslanan, dinamik və davamlı yenilənən prosesə çevrilməlidir.

İkincisi, Süni İntellekt və Böyük Məlumatlar analitikası strategiyanın formalaşdırılmasının əsası olmalı, bu da qərar qəbulunda subyektivliyi azaldıb obyektivliyi və proaktivliyi artırmalıdır.

Üçüncüsü, İsrail və Estoniya təcrübələrində olduğu kimi, dövlət innovasiya riskini öz üzərinə götürən aktiv qurucuya çevrilməli və bazar qüsurlarını korreksiya etməlidir.

Dördüncüsü, idarəetmənin hədəfi resursların xərclənməsindən, bilik iqtisadiyyatının keyfiyyətini ölçən nəticələrə və iqtisadi təsirə fokuslanmalıdır.

Bütün bunlara əsaslanaraq, dövlətlərə dinamik strategiya dövrü tətbiq etmək, Böyük Məlumatların analitikası üçün xüsusi Rəqəmsal Transformasiya Vahidləri yaratmaq, bazar qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün Strateji İnvestisiya Fondları vasitəsilə riskli Ar-Ge layihələrini maliyyələşdirmək və idarəetmə yeniliklərini sınaqdan keçirmək üçün “sandbox” və İnnovasiya Laboratoriyaları tətbiq etmək tövsiyə olunur.

Yekun olaraq, iqtisadi transformasiya strateji idarəetmə sistemini passiv tənzimləyicidən milli rəqabət qabiliyyətini gücləndirən çevik, məlumatəsaslı alətə transformasiya etməyə məcbur edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avnimelech, G., & Teubal, M. (2020). From Start-Up Nation to Scale-Up Nation: Innovation Policy and Management Challenges.
2. Chen, Y., Li, S., Wang, B., & Zhang, J. (2023). Digital Leadership and Organizational Agility: The Mediating Role of Digital Capabilities.
3. Davenport, T. H. (2014). Big Data at Work: Dispelling the Myths, Uncovering the Opportunities.
4. e-Estonia Briefing Centre (2024). e-Residency Annual Report 2024: Global Entrepreneurship through Digital Identity.
5. Feldman, M., & Breznitz, D. (2019). The State as Entrepreneur: Israel’s Technology Policy in Comparative Perspective.
6. Grant, R. M. (2021). Contemporary Strategy Analysis.
7. Israel Innovation Authority (IIA) (2023). Annual Innovation Report 2023: R&D and Dual-Use Technologies.
8. Lemos, R., & Scur, D. (2022). Management Practices in China and India: Evidence from WMS.
9. Lin, J. Y., & Monga, C. (2017). Beating the Odds: Jump-Starting Developing Countries.
10. Osborne, S. P., & Brown, L. (2020). Managing Change and Innovation in Public Service Organizations.
11. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance.
12. PwC Baltics (2022). The Future of Digital Government: Lessons from Estonia.
13. Schumpeter, J. A. (1942). Capitalism, Socialism and Democracy.
14. Tõnurist, P., & Hanson, A. (2020). Innovation Labs in the Public Sector: The Case of Estonia.
15. World Bank (2023). R&D Expenditure (% of GDP) – Israel.
16. Zheng, Y., & Zhang, Y. (2021). The Impact of Digital Economy on Industrial Structure Upgrading: An Empirical Analysis Based on China's Provincial Panel Data.

Джавидан Джавид кызы Мамедзаде
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, магистрант
e-mail: cavidan.mammedzade@mail.ru

Казанфар Салман оглы Сулейманов
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, заведующий кафедрой “Менеджмент”, доктор экономических наук, профессор
e-mail: suleymanov.q.s@gmail.com

Исследование влияния экономической трансформации на системы стратегического управления

Резюме

Основная цель исследования заключается в анализе процессов экономической трансформации, ориентированных на переход к постиндустриальной экономике, основанной на

знаниях и управляемой цифровизацией, а также в разработке управленческих механизмов в условиях конкурентоспособного экономического развития. Особое внимание уделяется обеспечению эффективности организации управления, перспективам эффективного формирования и управления финансовым обеспечением и анализу взаимосвязи между указанными элементами.

Методология исследования - В исследовательской работе использованы различные подходы, общенаучные методы логического анализа и другие методы исследования. Анализ, основанный на теории "созидательного разрушения" Й. Шумпетера и теории предпринимательской роли государства Лина и Монганы, показывает, что система управления должна трансформироваться в сторону стратегической гибкости (strategic agility) и принятия решений на основе данных.

Практическая значимость исследования заключается в обосновании роли финансовых ресурсов в условиях экономической трансформации, выявлении их значения в развитии отраслей промышленности на основе сравнительного анализа, а также в определении перспектив эффективного использования и обеспечения финансовых ресурсов с учётом их взаимного влияния. В работе оценивается достаточность существующих механизмов финансового обеспечения, эффективность управления финансовыми ресурсами и возможности повышения уровня их внедрения на предприятиях.

Результаты исследования - На основе изучения практики применения параметрической модели финансовых ресурсов в управлении промышленными отраслями исследованы особенности организации отраслей промышленности и механизмы использования финансовых ресурсов с учётом международного опыта. В результате обосновано, что стратегическое управление должно трансформироваться из пассивного регулятора в гибкий, основанный на данных и ориентированный на инновации инструмент национальной конкурентоспособности.

Оригинальность и научная новизна исследования - Научная новизна исследования заключается в разработке механизма эффективного использования финансовых ресурсов в промышленных отраслях страны, а также в формировании экономического механизма создания новых источников финансирования промышленности. К основным рекомендациям относятся создание Стратегических инвестиционных фондов, обеспечение технологического управления посредством подразделений цифровой трансформации, а также внедрение механизмов "регуляторных песочниц" (sandbox).

Ключевые слова: экономическая трансформация, стратегическое управление, стратегическая гибкость, цифровизация, инновационная политика, управление на основе данных, исследования и разработки (R&D), израильская модель, эстонская модель.

Cavidan Cavid Mammadzada
Azerbaijan State University of Oil and Industry,
Master's Student
e-mail: cavidan.mammedzade@mail.ru

Gazanfar Salman Suleymanov
Azerbaijan State University of Oil and Industry,
Head of the Department of Management, PhD, Professor
e-mail: suleymanov.g.s@gmail.com

Research on the Impact of Economic Transformation on Strategic Management Systems

Summary

The main objective of the research is to analyze the processes of economic transformation, oriented towards the post-industrial economy based on knowledge and managed by digitalization,

as well as the development of management mechanisms in the context of competitive economic development. The study focuses on ensuring the efficiency of management organization, the perspectives of effectively forming and managing financial resources, and analyzing the interrelationship between these elements.

Research Methodology - The research utilizes various approaches, general research methods, and other techniques. The analysis, based on Schumpeter's theory of “creative destruction” and Lin & Monga's theory of the state's entrepreneurial role, demonstrates that the management system must transition towards strategic agility and data-driven decision-making.

Practical Significance of the Research - The practical significance of the study lies in justifying the role of financial resources in the context of economic transformation, identifying their importance in the development of industrial sectors through comparative analysis, and determining the perspectives of effective utilization and provision of financial resources, taking into account their interconnections. The work evaluates the adequacy of existing financial provision mechanisms, the efficiency of managing financial resources, and opportunities for improving their implementation in enterprises.

Research Results - Based on the practice of applying a parametric model of financial resources in managing industrial sectors, the study investigates the organizational characteristics of these sectors and the organization of financial resource utilization, drawing on international experience. As a result, it is concluded that strategic management should transform from a passive regulator to an agile, data-driven, and innovation-oriented tool for national competitiveness.

Originality and Scientific Novelty - The scientific novelty of the research lies in the development of a mechanism for the efficient use of financial resources in the industrial sectors of the country, as well as the formation of an economic mechanism for the creation of new sources of industrial financing. The main recommendations include the establishment of Strategic Investment Funds, ensuring technological management through Digital Transformation Units, and the application of “sandbox” mechanisms.

Key words: economic transformation, strategic management, strategic agility, digitalization, ınnovation policy, data-driven management, research and development (R&D), Israel Model, Estonia Model.

UOT: 378.1:005.21

Fidan Babək qızı HÜMBƏTOVA
Bakı Biznes Universiteti, doktorant
ORCİD: 0009-0009-4342-3568
Email:humbetovafidan28@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1174

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ ALƏTLƏRİ: GZİT, PESTEL VƏ DİGƏR YANAŞMALAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Ali təhsil sistemində keyfiyyət anlayışını dərin şəkildə araşdırmaq, müasir idarəetmə yanaşmalarını və beynəlxalq təcrübələri təhlil etməklə onların Azərbaycan ali təhsil sistemində tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məqsəd ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin elmi əsaslarla idarə olunmasını və bu sahədə strateji idarəetmə yanaşmalarının səmərəli tətbiqini göstərməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Araşdırma zamanı müqayisəli təhlil, analitik ümumiləşdirmə, sintez və sistemləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqat nəticələri ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatının idarə olunması və strateji planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş praktik tövsiyələr təqdim edir.

Tədqiqatın nəticələri - Aparılan araşdırmalar institusional idarəetmənin gücləndirilməsi, rəqəmsal qiymətləndirmə platformalarının tətbiqi, tələbə məmnunluğu göstəricilərinin nəzərə alınması, həmçinin davamlı inkişaf prinsiplərinin tədris prosesinə inteqrasiyası daxildir. Bu nəticələr ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına və idarəetmə proseslərinin şəffaflığının təmin edilməsinə töhfə verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin tədris, tədqiqat və ictimai xidmət istiqamətlərində ölçülə bilən göstəricilərlə qiymətləndirilməsi üçün kompleks model hazırlanmış və bu modelin yerli kontekstdə tətbiq imkanları elmi əsaslarla izah edilmişdir.

Açar sözlər: PESTEL, GZİT, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi, strateji idarəetmə, ali təhsil müəssisəsi, performans indikatorları.

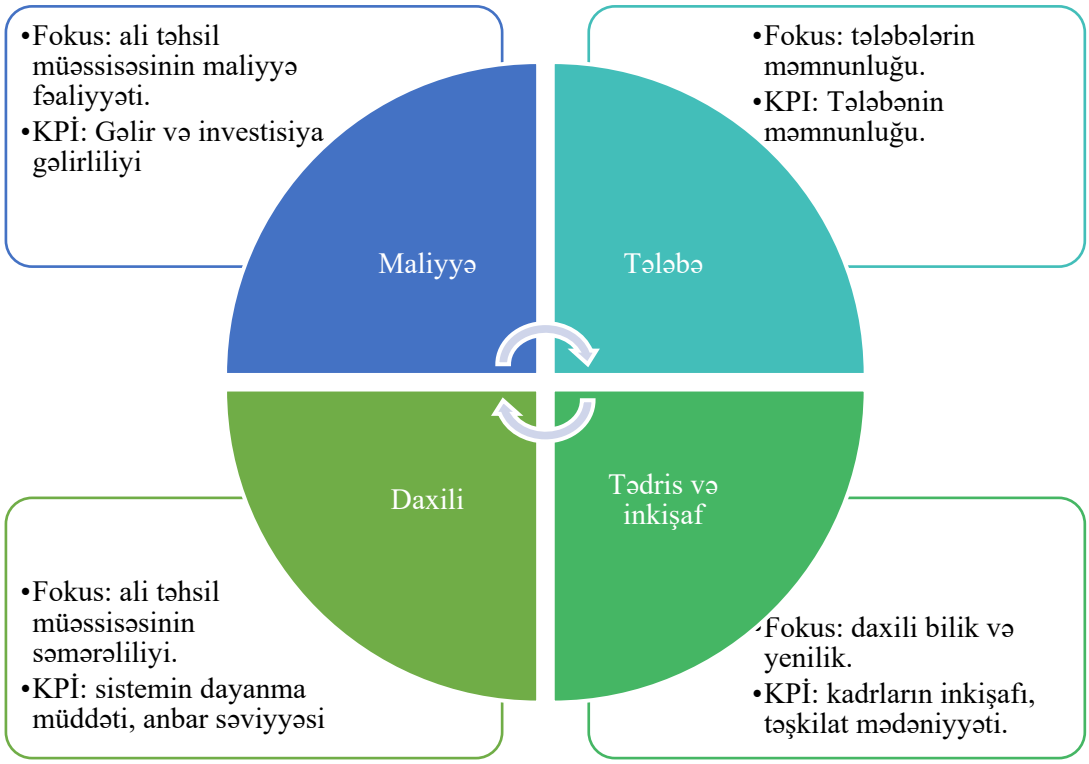
Giriş

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələri artıq yalnız bilik və kadr hazırlığı funksiyasını yerinə yetirmir, eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Qlobal rəqabət, sürətli texnoloji dəyişikliklər, əmək bazarındakı transformasiyalar və cəmiyyətin artan gözləntiləri universitetlərin fəaliyyət mühitini daha da mürəkkəbləşdirir. Bu şəraitdə ali təhsil müəssisələrinin davamlı inkişafı ənənəvi idarəetmə yanaşmaları ilə təmin edilə bilməz. Strateji idarəetmə bu gün ali təhsilin uğurunun əsas şərtinə çevrilmişdir.

Strateji idarəetmə alətləri arasında PESTEL, GZİT və Porterin beş qüvvə modeli kimi metodlar universitetlərin daxili imkanlarını və xarici mühit faktorlarını kompleks şəkildə dəyərləndirməyə imkan yaradır. Bu yanaşmalar strateji qərarların formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət daşısa da, onların praktiki tətbiqə inteqrasiyası bəzən çətinlik törədir. Ənənəvi problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, qəbul edilmiş strategiyalar çox vaxt "sənəd" səviyyəsində qalır və gündəlik fəaliyyətə çevrilmir.

Belə bir vəziyyətdə Balanced Scorecard (BSC) modeli xüsusi aktuallıq qazanır. Balanced Scorecard (BSC) ənənəvi performans ölçmə sistemlərinin məhdudiyyətlərini həll etmək üçün 1992-ci ildə Kaplan və Norton tərəfindən təqdim edilmiş strateji idarəetmə çərçivəsidir. O, maliyyə və qeyri-maliyyə performans ölçülərini dörd perspektiv üzrə birləşdirir - maliyyə, müştəri,

daxili proseslər, öyrənmə və inkişaf [4, s,1]. Bu yanaşma strategiyanı ölçülə bilən məqsədlərlə əlaqələndirir, rəhbərlik və struktur bölmələri arasında koordinasiyanı gücləndirir. Ali təhsil müəssisələri üçün BSC yalnız maliyyə göstəriciləri ilə məhdudlaşmır; tələbələr və maraqlı tərəflər, daxili proseslər, eləcə də öyrənmə və inkişaf istiqamətləri üzrə də strateji məqsədlərin izlənilməsinə şərait yaradır.

Şəkil 1. Ali təhsil sisteminin balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Balanslaşdırılmış Göstəricilər Sistemi (BSC)-ali təhsil müəssisələrində strateji idarəetməni təkmilləşdirmək və fəaliyyətin nəticələrini sistemli şəkildə ölçmək üçün istifadə olunan müasir idarəetmə yanaşmasıdır. Bu model universitetin missiyasını və strateji məqsədlərini konkret göstəricilər vasitəsilə əlaqələndirir. Beləliklə, qərarvermə prosesində şəffaflıq artır, fəaliyyət istiqamətləri dəqiq şəkildə izlənilir və ümumi idarəetmə keyfiyyəti yüksəlir.

BSC ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini dörd əsas istiqamətdə qiymətləndirir: maliyyə, tələbə (müştəri), daxili proseslər və tədris–inkişaf. Hər istiqamət üçün konkret məqsədlər və performans göstəriciləri (KPI-lər) müəyyən edilir ki, bu da nəticəyönümlü idarəetməni təmin edir. [1, s,143].

1. Maliyyə perspektivi-Bu istiqamət universitetin maliyyə sabitliyini və resurslardan səmərəli istifadəsini qiymətləndirir. Məqsəd təhsil, elmi tədqiqat və innovasiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlirləri artırmaq, eyni zamanda maliyyə dayanıqlığını təmin etməkdir. Gəlirlərin artımı, investisiyaların səmərəliliyi (ROI) və büdcə nizam-intizamı kimi göstəricilər universitetin uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas amillər sayılır.

2. Tələbə (müştəri) perspektivi-Ali təhsil müəssisələrinin əsas prioritetlərindən biri tələbə məmnunluğudur. Bu perspektivdə tələbələrin tədris keyfiyyətindən, sosial mühitdən və infrastruktur səviyyəsindən razılığı ölçülür. Tələbə məmnunluğu və onların universitetdə qalma göstəricisi (retention rate) bu istiqamətin əsas KPI-ləri hesab olunur. Tələbələrin gözləntilərinə cavab verən təhsil mühiti universitetin nüfuzunu və rəqabət qabiliyyətini artırır.

3. Daxili proseslər perspektivi-Bu istiqamət universitetin idarəetmə və əməliyyat sistemlərinin səmərəliliyini əks etdirir. Daxili proseslərin optimallaşdırılması həm akademik, həm də

inzibati idarəetmədə çevikliyi və koordinasiyanı gücləndirir. Rəqəmsal həllərin tətbiqi, idarəetmə sistemlərinin avtomatlaşdırılması və resurslardan düzgün istifadə daxili fəaliyyətin effektivliyini artırır.

4. Tədris və inkişaf perspektivi-Bu istiqamət universitetin insan kapitalının və innovasiya potensialının inkişafına yönəlir. Müəllim heyətinin peşəkar bacarıqlarının artırılması, elmi-tədqiqat mühitinin stimullaşdırılması, müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi və təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması universitetin dayanıqlı inkişafının əsasını təşkil edir.

Ali təhsil müəssisələrinin dayanıqlı inkişafı üçün ənənəvi analitik alətlərin (PESTEL, Porter) nəticələri müasir performans idarəetmə çərçivələri-xüsusilə Balanced Scorecard ilə inteqrasiya edilməlidir. Bu inteqrasiya universitetlərin strateji elastikliyini artırır, maraqlı tərəflərin iştirakını gücləndirir və strateji hədəflərin real fəaliyyətə çevrilməsini təmin edir.

Ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti bu gün sürətlə dəyişən iqtisadi, sosial, texnoloji və mədəni mühitin təsiri altındadır. Qlobal transformasiyalar-rəqəmsallaşma, əmək bazarında yeni bacarıq tələbləri, tələbə profilindəki dəyişikliklər və maliyyə resurslarının məhdudluğu-universitetlərin idarəetmə sistemini köklü şəkildə dəyişdirir. Belə bir şəraitdə ənənəvi strateji planlaşdırma yanaşmaları adətən statik və xətti modellərə əsaslandığı üçün çevik adaptasiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu isə uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və strateji sənədlərin praktik icraya çevrilməsini çətinləşdirir. Müasir ali təhsilin qarşısında duran əsas çağırışlardan biri də hesabatlılıq və şəffaflıq mexanizmlərinin yetərincə inkişaf etməməsidir. Bu vəziyyət maraqlı tərəflərin-tələbələrin, valideynlərin, dövlət qurumlarının və sənaye tərəfdaşlarının-etimadını azaldır, eyni zamanda universitetlərin strateji məqsədlərə çatma səviyyəsini obyektiv qiymətləndirməyi çətinləşdirir.

Belə şəraitdə Balanced Scorecard (BSC) yanaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. BSC yalnız strateji məqsədləri müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də həmin məqsədlərin icrasını açar performans indikatorları (KPI-lər) vasitəsilə ölçməyə imkan yaradır. Bu model ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini təkcə maliyyə nəticələri üzrə deyil, həm də tələbə məmnuniyyəti, tədris keyfiyyəti, tədqiqat nəticələri, beynəlxalq əməkdaşlıq və daxili idarəetmə prosesləri kimi strateji istiqamətlərdə qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Beləliklə, ali təhsil müəssisələrinin davamlı və çevik inkişafı üçün ənənəvi analitik alətlərin nəticələri Balanced Scorecard kimi müasir idarəetmə çərçivələri ilə uzlaşdırılmalıdır. Yalnız bu halda universitet strategiyaları kağız üzərində qalmayacaq, real fəaliyyət və ölçülə bilən nəticələrə çevriləcəkdir.

Cədvəl 1.

Ali təhsildə strateji idarəetmə alətlərinin müqayisəli təhlili

Alət	Məqsəd və tətbiq sahəsi	Üstünlüklər
PESTEL (Siyasi, İqtisadi, Sosial, Texnoloji, Ekoloji, Hüquqi)	Universitetlərin xarici makro-mühitini qiymətləndirmək; risklər və imkanları müəyyənləşdirmək	- Sistemli makro təhlil imkanı - Gələcəkdə baş verə biləcək trendləri görməyə şərait yaradır - Dövlət siyasəti, texnoloji dəyişikliklər və əmək bazarı ilə əlaqəni nəzərə alır
GZİT	Universitetin daxili güclü və zəif tərəflərini, xarici imkan və təhdidlərini təhlil etmək	- Sadə və anlaşıqlı - Strateji prioritetlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir - Daxili və xarici mühiti əlaqələndirir
Balanced Scorecard (BSC)	Strateji məqsədləri konkret KPI-lərlə izləmək; strategiyanı əməli fəaliyyətə bağlamaq	- Strateji hədəfləri ölçülə bilən nəticələrlə əlaqələndirir - Universitet missiyasını müxtəlif perspektivlərdə (tədris, tədqiqat, maraqlı tərəflər, daxili proseslər) nəzərə alır - Hesabatlılıq və şəffaflığı gücləndirir

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən də göründüyü kimi, ali təhsil müəssisələrinin strateji idarəetməsində tətbiq olunan analitik alətlər müxtəlif funksiyalara malikdir və fərqli məqsədlərə xidmət edir. PESTEL modeli universitetlərin fəaliyyət göstərdiyi xarici makro-mühiti təhlil edərək potensial risklər və imkanlar haqqında ümumi təsəvvür formalaşdırır. Bununla belə, bu yanaşma daxili resursların və təşkilati potensialın qiymətləndirilməsini əhatə etmir. **GZİT** təhlili daxili güclü və zəif tərəfləri xarici imkanlar və təhdidlərlə əlaqələndirməklə strateji prioritetlərin müəyyən edilməsinə imkan yaradır, lakin əldə olunan nəticələrin əməli fəaliyyət planlarına çevrilməsi baxımından müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir. Balanced Scorecard (BSC) isə digər analitik alətlərdən fərqli olaraq, strategiyanı ölçülə bilən hədəflər və açar performans indikatorları (KPI) vasitəsilə konkret nəticələrə çevirir. Bu modelin tətbiqi universitetlərdə hesabatlılığın, şəffaflığın və idarəetmə səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır.

Cədvəl 2.

SWOT nəticələrinin Balanced Scorecard perspektivlərinə inteqrasiyası

GZİT komponenti	Məzmun	BSC Perspektivi	Tətbiq nümunəsi ali təhsildə
Güclü tərəflər	Universitetin daxili üstünlükləri (kadr potensialı, tədqiqat infrastrukturu, beynəlxalq əməkdaşlıq)	Daxili proseslər *və* Öyrənmə və inkişaf	Tədqiqat laboratoriyalarının güclü olması – “Tədqiqat keyfiyyətinin artırılması” KPI-si
Zəif tərəflər	Resurs çatışmazlığı, idarəetmədə koordinasiya problemləri, beynəlxalq reytinqlərdə zəif mövqe	Daxili proseslər *və* Maraqlı tərəflər	Tədris keyfiyyətinin monitorinq mexanizmlərinin zəifliyi- “Tələbə məmnunluğu indeksi” KPI-si
İmkanlar	Xarici mühitin universitetə təqdim etdiyi yeni imkanlar (dövlət proqramları, beynəlxalq layihələr, əmək bazarı tələbləri)	Maraqlı tərəflər *və* Maliyyə	Beynəlxalq qrant proqramları-”Layihə maliyyələşməsi həcmi” KPI-si
Təhdidlər	Xarici mühitdən gələn risklər (rəqabətin artması, maliyyə məhdudiyyətləri, texnoloji dəyişikliklər)	Maliyyə *və* Daxili proseslər	Dövlət maliyyələşməsinin azalması-”Alternativ maliyyə mənbələrinin payı” KPI-si

Mənbə: [2, 4, 10] araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəl göstərir ki, **GZİT** təhlilindən əldə olunan nəticələr yalnız analitik məlumat səviyyəsində qalmaq əvəzinə, Balanced Scorecard (BSC) çərçivəsinə inteqrasiya edilməlidir. Belə bir inteqrasiya nəticəsində güclü tərəflər universitetin inkişafının əsas dayaqlarına çevrilir, zəif tərəflər isə aradan qaldırılması prioritet istiqamət kimi müəyyən edilir. Mövcud imkanlar strateji böyümə planlarının əsas hədəflərinə yönəldilir, təhdidlər isə risklərin idarə olunması mexanizmləri ilə əlaqələndirilərək nəzarətə alınır. Bu yanaşma strategiyanın yalnız konseptual səviyyədə deyil, həm də əməli fəaliyyət və ölçülə bilən nəticələr müstəvisində həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Hazırlanmış cədvəl ali təhsil müəssisələrinin strateji idarəetmə sistemini və performans göstəricilərini kompleks şəkildə əks etdirən analitik çərçivədir. Bu strukturda Balanced Scorecard (BSC) modelinin əsas perspektivləri-maliyyə, daxili proseslər, öyrənmə və inkişaf, maraqlı tərəflər və cəmiyyət- nəzərə alınmış, hər bir strateji istiqamət üzrə prioritetlər və məqsədlər müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma universitetin əsas fəaliyyət sahələrinin-tədris, tədqiqat, ictimai xidmət və maliyyə sabitliyinin-strateji hədəflərlə əlaqələndirilməsini təmin edir. Hər bir strateji məqsəd üçün konkret, ölçülə bilən və nəticəyönümlü açar performans göstəriciləri (KPI-lər) müəyyənləşdirilmişdir. Bu göstəricilər vasitəsilə universitetin strateji planının icrası sistemli şəkildə monitorinq olunur, idarəetmə prosesi nəticəyönümlü xarakter alır. Cədvəldə, həmçinin, hər hədəfin həyata

keçirilməsi üçün tələb olunan resurslar-insan potensialı, maliyyə və texnoloji imkanlar-göstərilmişdir ki, bu da planlaşdırmanın praktik reallaşdırılmasını və resursların optimal bölgüsünü təmin edir.

Cədvəl 3.

Universitetin strateji idarəetmə və performans cədvəli

Strateji Hədəf	BSC Perspektivi	KPI	Ölçü vahidi	Mövcud vəziyyət	Hədəf	Məsul Şəxs/ Şöbə	Resurslar	Qeyd
Tədrisin keyfiyyətinin artırılması	Öyrənmə və inkişaf	Tələbə məmnuniyyəti	%	78	90	Tədris şöbəsi	Akademik heyət, təlim materialları	Sorğu əsasında ölçülür
Akademik heyətin inkişafı	Öyrənmə və inkişaf	Sertifikatlaşdırma və təlim kursları	Ədəd	50	100	İnsan resursları	Təlim büdcəsi	Beynəlxalq və daxili təlimlər
Elmi fəaliyyətin gücləndirilməsi	Daxili proseslər	Nəşr sayı / il	Ədəd	120	150	Tədqiqat mərkəzi	Laboratoriyalar, elmi qrantlar	Beynəlxalq indeksli jurnallar
Layihə və qrant gəlirlərinin artırılması	Maliyyə	Xarici layihələrdən gəlir	min USD	500	700	Maliyyə şöbəsi	Maliyyə və layihə idarəetmə komandası	Sponsorluq və beynəlxalq qrantlar
Tələbələrin əmək bazarına inteqrasiyası	Maraqlı tərəflər	Məzunların iş tapma faizi	%	65	85	Karyera mərkəzi	Tələbə xidmətləri, sənaye tərəfdaşlığı	6 ay ərzində ölçülür
Sosial məsuliyyət və ictimai layihələr	Cəmiyyət	İctimai layihə sayı / il	Ədəd	10	20	Tələbə və sosial işlər şöbəsi	Tədbir və layihə büdcəsi	Yerli və regional səviyyədə
Tələbə məmnuniyyəti və tədris proqramlarının aktualılığı	Öyrənmə və inkişaf	Tələbələrin proqramlara məmnuniyyəti	%	72	90	Tədris şöbəsi	Təlim resursları, LMS	Sorğu və rəy əsasında
Təcrübə və staj imkanlarının genişləndirilməsi	Maraqlı tərəflər	Tələbələrin staj proqramlarında iştirakı	%	40	70	Karyera mərkəzi	Sənaye tərəfdaşlıqları	Müxtəlif proqramlar
Beynəlxalq tərəfdaşlıqların inkişafı	Cəmiyyət / Daxili proseslər	Yeni müqavilə sayı / il	Ədəd	12	20	Beynəlxalq əlaqələr şöbəsi	Maliyyə, əməkdaşlıq şəbəkəsi	Mübadilə və tədqiqat proqramları
Rəqəmsal transformasiya və texnologiya tətbiqi	Daxili proseslər	LMS və onlayn resurslardan istifadə	%	60	80	Tədris şöbəsi	Rəqəmsal platformalar	Onlayn dərs və təlim modulları

Mənbə: araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

KPI-lərə məsul şəxslərin və struktur bölmələrin qeyd edilməsi idarəetmədə şəffaflığı, hesabatlılığı və koordinasiyanı gücləndirir[9, s, 90]. Əlavə olaraq, qeyd və izahatlar bölməsi KPI-lərin ölçülmə üsullarını, məlumat mənbələrini, hesabat dövrlərini və şərhləri əhatə edir ki, bu da mo–delin real idarəetmə proseslərinə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Beləliklə, təqdim olunan cədvəl

sadəcə statistik məlumatları deyil, universitetin strateji idarəetmə, performans monitorinqi və resurs optimizasiyası funksiyalarını birləşdirən kompleks idarəetmə aləti kimi çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ali təhsil müəssisələrində strategiyanın hazırlanması və icrası prosesində GZİT və Balanced Scorecard (BSC) alətlərinin inteqrasiyasına əsaslanan yeni idarəetmə modeli təklif olunur. Bu model “tədris–tədqiqat–cəmiyyət” prinsipi üzərində qurulmuş adaptasiya edilmiş BSC çərçivəsini formalaşdırır. Nəticədə, universitetin əsas funksional istiqamətləri hər bir BSC perspektivinə inteqrasiya olunur və strategiya ilə əməli fəaliyyət arasında davamlı əlaqə yaradılır.

Yeni model GZİT təhlilindən əldə olunan nəticələri strateji məqsədlərə çevirərək, onları maliyyə, maraqlı tərəflər (tələbə və cəmiyyət), daxili proseslər və öyrənmə–inkişaf kimi perspektivlər üzrə sistemləşdirir. Beləliklə, strategiya yalnız sənəd səviyyəsində qalmır, ölçülə bilən nəticələrə yönəlmiş real fəaliyyət mexanizminə çevrilir.

Model həmçinin strateji xəritələrin və KPI-lərin inteqrasiyasını nəzərdə tutur ki, bu da universitetlərə hədəflərin icrasını fasiləsiz izləmək, performansı qiymətləndirmək və zərurət yarandıqda korrektiv tədbirlər görmək imkanı verir. Bu yanaşma analitik və praktiki idarəetməni birləşdirərək, tədris, tədqiqat və ictimai xidmət sahələrində effektivliyi artırır.

Nəticə etibarilə, təqdim olunan model universitetlərin strateji məqsədlərini əməli fəaliyyətlə əlaqələndirir, nəticələrin ölçülməsi və monitorinqini təmin edir və ali təhsil müəssisələrinin davamlı inkişafını dəstəkləyən sistemli idarəetmə mexanizmi kimi çıxış edir. Bu, həm yerli universitetlərin institusional dayanıqlığını möhkəmləndirir, həm də beynəlxalq təcrübə kontekstində onların rəqabət qabiliyyətini artırır.

Nəticə

Ali təhsildə strateji idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə əsas istiqamət üzrə tövsiyələr irəli sürülür:

- GZİT təhlilinin strateji inteqrasiyası**.** Universitetlər SWOT nəticələrini yalnız analitik sənəd kimi deyil, BSC çərçivəsinə ötürüləcək strateji prioritetlər kimi istifadə etməlidirlər. Bu, güclü və zəif tərəfləri, imkan və təhdidləri əməli fəaliyyət planlarına çevirməyə, nəticədə hədəfləri daha aydın və ölçüləbilən etməyə imkan verir.
- BSC perspektivlərinin adaptasiyası. Ənənəvi dörd perspektiv-maliyyə, daxili proseslər, öyrənmə və inkişaf, maraqlı tərəflər (tələbə və cəmiyyət)-ali təhsilin missiyasına uyğun şəkildə yenidən qurulmalı və universitetin əsas funksiyaları-tədris, tədqiqat, ictimai xidmət-ilə uyğunlaşdırılmalıdır.
- Maraqlı tərəflərin aktiv iştirakı. Tələbələr, müəllim heyəti, dövlət qurumları, sənaye və biznes nümayəndələrinin qərarvermə proseslərinə cəlb olunması strateji idarəetməni daha inklüziv və real vəziyyətə uyğun edir.
- Rəqəmsal idarəetmə vasitələrinin tətbiqi. Dashboardlar, monitorinq sistemləri və periodik hesabatlar vasitəsilə KPI-lərin icra vəziyyəti izlənməli, nəticələr mütəmadi açıqlanmalıdır. Bu, şəffaflıq və hesabatlılıq mədəniyyətini gücləndirir.
- Foresight və ssenari planlaşdırmanın inteqrasiyası. Gələcəkdə baş verə biləcək dəyişiklikləri qabaqcadan qiymətləndirmək və çevik reaksiya vermək üçün foresight yanaşması BSC ilə birgə tətbiq olunmalıdır. Bu, strateji çevikliyi və innovasiya potensialını artırır.

Nəticə etibarilə, ali təhsil müəssisələrinin strateji idarəetmə uğuru yalnız analitik modellərin (PESTEL, SWOT və s.) tətbiqi ilə məhdudlaşmamalıdır. Əldə edilən nəticələrin real fəaliyyətə çevrilməsi üçün Balanced Scorecard kimi müasir idarəetmə sistemlərinin tətbiqi zəruridir. Təklif olunan inteqrativ model universitetlərə ölçüləbilən, çevik və dayanıqlı strateji idarəetmə sistemi qurmaq imkanı yaradır. Bu sistem resursların optimallaşdırılmasını təmin edir, qərar qəbuletmə prosesini şəffaflaşdırır və nəticəyönümlü idarəetmə mədəniyyətini formalaşdırır. Beləliklə, ali təhsil müəssisələri qlobal rəqabət mühitində öz mövqelərini möhkəmləndirir, innovasiyayönümlü inkişafı sürətləndirir və həm tələbələr, həm də cəmiyyət üçün yüksək keyfiyyətli tədris və tədqiqat

mühiti yaradır. Bu yanaşma universitetlərin strateji idarəetmə mədəniyyətinin inkişafına, davamlılığa və dinamik mühitə adaptasiya qabiliyyətinin artırılmasına mühüm elmi və praktik töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Asih, I., Purba, H. H., & Sitorus, T. M. (2020). "Key performance indicators: A systematic literature review". Journal of Industrial Engineering & Management Research, https://www.researchgate.net/publication/344493860_KEY_PERFORMANCE_INDICATORS_A_SYSTEMATIC_LITERATURE_REVIEW/link/5f7c6d69458515b7cf6a4c39/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19
2. Cribb, G. (2005). "Balanced scorecard: Linking strategic planning to performance management in academic libraries". Purdue University. https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent. cgi?article=1617&context=iatul
3. Cuhls, K. E. (2020). "Horizon scanning in foresight – Why horizon scanning is only a part of the game." Futures & Foresight Science, 2(1), e23. https://doi.org/10.1002/ffo2.23
4. Dag Øivind Madsen. (2025). "Balanced scorecard: History, implementation, and impact". Administrative Sciences". https://www.mdpi.com/2673-8392/5/1/39
5. Falqueto, J. M. Z., Hoffmann, V. E., Gomes, R. C., & Onoyama Mori, S. S. (2020). "Strategic planning in higher education institutions: What are the stakeholders' roles in the process? Higher Education, 79", 1039–1056. https://doi.org/10.1007/s10734-019-00455-8
6. Grundy, T. (2006). "Rethinking and reinventing Michael Porter's five forces model. "Strategic Change, 15(5), 213–229. https://doi.org/10.1002/jsc.764
7. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). "The balanced scorecard: Translating strategy into action". Harvard Business Press.
8. Knott, P. J. (2015). Does VRIO help managers evaluate a firm's resources? "Management Decision, 53"(8), 1806–1822. https://doi.org/10.1108/MD-08-2014-0536
9. Mintzberg, H., Ahlstrand, B., & Lampel, J. (2009). "Strategy safari: The complete guide through the wilds of strategic management." Pearson Education.
10. Moldaşev, K., & Nurqabdeşov, A. (2024). "Ali təhsil müəssisələrinin menecerləri üçün strategiya hazırlığı üzrə vəsait". Almatı: Almatı Nəşriyyatı.

Фидан Бабек кызы Гумбетова
докторант, Бакинский Университет Бизнеса
ORCID: 0009-0009-4342-3568
Email: humbetovafidan28@gmail.com

Инструменты стратегического управления в высших учебных заведениях: swot, pestel и другие подходы

Резюме

Цель исследования – глубоко изучить понятие качества в системе высшего образования, проанализировать современные управленческие подходы и международный опыт, а также определить возможности их применения в системе высшего образования Азербайджана. Основная цель заключается в том, чтобы показать научно обоснованное управление механизмами обеспечения качества в деятельности высших учебных заведений и эффективное применение стратегических подходов управления в данной сфере.

Методология исследования – В ходе исследования использовались методы сравнительного анализа, аналитического обобщения, синтеза и систематизации.

Практическая значимость исследования – Результаты исследования представляют собой практические рекомендации, направленные на совершенствование управления

обеспечением качества и стратегического планирования в высших учебных заведениях.

Результаты исследования – Проведённые исследования включают усиление институционального управления, внедрение цифровых платформ оценки, учёт показателей удовлетворенности студентов, а также интеграцию принципов устойчивого развития в учебный процесс. Полученные результаты способствуют повышению эффективности деятельности высших учебных заведений и обеспечению прозрачности управленческих процессов.

Оригинальность и научная новизна исследования – Научная новизна заключается в разработке комплексной модели оценки деятельности высших учебных заведений по измеримым показателям в направлениях обучения, научных исследований и общественных услуг, а также в научном обосновании возможностей применения данной модели в локальном контексте.

Ключевые слова: PESTEL, SWOT, сбалансированная система показателей, стратегическое управление, высшее учебное заведение, индикаторы эффективности.

Fidan Babak Humbatova
PhD Student, Baku Business University
ORCID: 0009-0009-4342-3568
Email: humbetovafidan28@gmail.com

Strategic management tools in higher education institutions: swot, pestel and other approaches

Summary

The purpose of the research-is to explore the concept of quality in the higher education system in depth, analyze modern management approaches and international practices, and identify the possibilities of their application in the Azerbaijani higher education system. The main goal is to demonstrate the scientific management of quality assurance mechanisms in higher education institutions and the effective implementation of strategic management approaches in this field.

Methodology of the research-The study employs comparative analysis, analytical generalization, synthesis, and systematization methods.

Practical significance of the research-The results of the study provide practical recommendations aimed at improving quality assurance management and strategic planning in higher education institutions.

Research results-The conducted research emphasizes the strengthening of institutional management, the implementation of digital assessment platforms, consideration of student satisfaction indicators, and the integration of sustainable development principles into the educational process. These outcomes contribute to enhancing the efficiency of higher education institutions and ensuring transparency in management processes.

Originality and scientific novelty of the research-The scientific novelty lies in the development of a comprehensive model for evaluating the performance of higher education institutions based on measurable indicators across teaching, research, and public service areas, and in scientifically substantiating the possibilities of applying this model in the local context.

Key words: ***PESTEL, SWOT, Balanced Scorecard, strategic management, higher education institution, performance indicators.***

UOT: 338.43; **JEL**: Q00; Q10; O13; J43; P48

Javad Abdulhasan ALIYEV
PhD Candidate in Economic Theory
Institute of Economics, Ministry of Science and Education
of the Republic of Azerbaijan
E-mail: javadaliyev74@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1179

ECONOMİC ADMİNİSTRATİON İN ISLAMİC COUNTRİES: INSTİTUTİONAL STRUCTURES, GOVERNANCE MODELS, AND CONTEMPORARY CHALLENGES

Abstract

Research Objective - The objective of this study is to analyze the institutional structures, governance models, and administrative mechanisms shaping economic management in Islamic countries, as well as to assess the impact of these institutions on economic performance.

Research Methodology - The study employs an analytical approach based on contemporary empirical evidence, examining public administration practices, fiscal mechanisms, regulatory institutions, and development planning strategies through a comparative perspective. Institutional and normative frameworks are utilized in the analysis.

Practical Significance of the Research - The findings of the study have practical relevance for economic policy formulation, improvement of public governance institutions, and the design of institutional reforms in Islamic countries. The research also contributes to more effective development strategy planning.

Research Findings - The study demonstrates that successful economic management in Islamic countries is closely associated with strong institutional capacity, high bureaucratic quality, effective anti-corruption mechanisms, and consistent institutional reforms. In addition, Islamic ethical norms continue to influence administrative culture, while globalization accelerates the transformation of governance models.

Originality and Scientific Novelty of the Research - The scientific novelty of the article lies in its comprehensive analysis of economic governance in Islamic countries from both institutional and ethical-normative perspectives. The study systematically reveals the economic implications of balancing traditional governance legacies with contemporary development requirements.

Key words: Islamic countries, institutional economics, economic governance, public sector efficiency, institutional reforms, economic development.

Introduction

Economic administration in Islamic countries has evolved through a complex interaction of historical legacies, institutional capacities, and contemporary development challenges [1]. While the Islamic world encompasses diverse political and economic systems–from resource-rich Gulf monarchies to emerging market democracies in Southeast Asia and lower-income economies in Sub-Saharan Africa–many of these states share common structural features shaped by Islamic legal traditions, administrative heritage, and varying degrees of state involvement in economic management. Over the past several decades, scholars have increasingly examined the institutional dynamics of governance in Muslim-majority countries, focusing on issues such as bureaucratic efficiency, fiscal governance, regulatory quality, and the role of ethical norms derived from Islamic principles in shaping policy implementation [1, 32; 2, 612-629].

The modern debate on economic administration in Islamic countries emphasizes the interplay between state capacity and economic performance. In many cases, economic governance systems reflect a hybrid model in which traditional administrative norms coexist with contemporary regulatory frameworks influenced by global economic integration. This hybrid nature creates both

opportunities and constraints. For example, countries such as Malaysia and the United Arab Emirates have adopted modern administrative reforms, digital governance tools, and performance-based budgeting, while simultaneously integrating Islamic economic principles into policy design. By contrast, other states continue to face challenges related to institutional fragmentation, policy inconsistency, and limited bureaucratic professionalism, factors that hinder sustainable development and economic transformation [3, 11; 4, 44].

2. Econometric methodology and data

Empirical analysis of economic administration in Islamic countries requires the use of cross-country panel data that captures institutional quality, governance effectiveness, and economic performance over time. Panel data techniques are particularly suitable for studying Islamic countries because they allow the researcher to control for unobserved heterogeneity arising from historical, cultural, or geographical differences that are constant over time but vary across countries (5, 55). This section presents the functional specification, variable selection, data sources, and estimation strategy used in the empirical analysis.

The empirical model investigates how governance quality and administrative effectiveness influence economic outcomes in Islamic countries. Following the literature on institutional economics (6, 72,; 7,158), the baseline model is defined as:

$$GDPGit=\alpha+\beta1GEit+\beta2RQit+\beta3CCit+\beta4GFCFit+\beta5POPit+\mu i+\lambda t+\varepsilon it$$

where:

GDPG – GDP growth rate (annual %)

GE – Government Effectiveness index

RQ – Regulatory Quality

CC – Control of Corruption

GFCF – Gross fixed capital formation (% of GDP)

POP – Population growth (annual %)

μ_i – country-specific fixed effects

λ_t – time fixed effects

ε_{it} – error term

These governance indicators come from the Worldwide Governance Indicators (WGI) and are standard measures in studies examining administrative quality.

A Fixed Effects (FE) estimator is used as the baseline method. FE models control for unobserved country-specific characteristics–such as legal traditions, geographic conditions, or religious-cultural norms–that influence governance and economic administration but remain constant over time. The FE specification is preferred because: 1. Institutional characteristics differ widely across Islamic countries. 2. FE removes biases from omitted time-invariant variables. 3. The Hausman test typically rejects Random Effects in governance studies.

The FE model is complemented by time fixed effects to account for global shocks such as the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic.The analysis proceeds in three steps:1. Baseline estimation using FE to identify the relationship between governance quality and economic growth.2. Robustness checks using alternative specifications, including: Excluding outlier countries (e.g., Qatar, UAE), Adding lagged indicators to control for persistence, Testing a Random Effects model for comparison 3. Heteroskedasticity-robust standard errors clustered at the country level to correct for serial correlation and heteroskedasticity.This strategy aligns with the empirical governance literature and provides statistically reliable results.

3. Descriptive statistics and data overview

This section provides an overview of the dataset used in the empirical analysis, including descriptive statistics of the main variables, correlation patterns, and regional comparisons of governance indicators in Islamic countries. Descriptive statistics help illustrate the structural differences across countries and provide insight into the variation in governance measures and economic outcomes. This is particularly relevant in Islamic countries, where institutional quality

varies substantially from high-capacity states in the Gulf region to lower-capacity economies in Sub-Saharan Africa and South Asia (1, 25; 8, 49). The tables below summarize the key characteristics of the data.

Table 1 presents the descriptive statistics of the primary variables used in the empirical model. The results indicate considerable variation in governance quality and economic growth among Islamic countries. While some states achieve strong government effectiveness and regulatory quality, others remain significantly below global averages, reflecting institutional divergence.

Table 1.

Descriptive Statistics of Key Variables (2000–2023)

Variable	Observations	Mean	Std. Dev.	Min	Max
GDPG (GDP growth, %)	620	3.52	4.11	-11.2	14.6
GE (Government Effectiveness)	620	-0.21	0.72	-1.79	1.23
RQ (Regulatory Quality)	620	-0.15	0.68	-1.92	1.34
CC (Control of Corruption)	620	-0.32	0.74	-1.88	1.13
GFCF (% of GDP)	620	23.7	8.9	8.1	49.3
POP (Population growth, %)	620	2.01	1.57	-0.8	8.5

Note: WGI indices range from -2.5 (weak governance) to +2.5 (strong governance). Lower values indicate weaker administrative performance.

The correlation matrix below shows the linear relationships between the variables. As expected, governance indicators (GE, RQ, CC) are positively correlated with each other, reflecting the integrated nature of governance systems. GDP growth shows a moderate positive correlation with regulatory quality and capital formation.

Table 2.

Correlation Matrix

Variable	GDPG	GE	RQ	CC	GFCF	POP
GDPG	1	0.18	0.22	0.16	0.31	-0.05
GE	0.18	1	0.72	0.68	0.12	-0.21
RQ	0.22	0.72	1	0.65	0.19	-0.17
CC	0.16	0.68	0.65	1	0.08	-0.24
GFCF	0.31	0.12	0.19	0.08	1	0.04
POP	-0.05	-0.21	-0.17	-0.24	0.04	1

4. Empirical results and discussion

This section presents the baseline empirical results and robustness tests investigating the relationship between governance quality and economic performance in Islamic countries. The analysis relies on a fixed-effects (FE) model with robust standard errors clustered at the country level. The regression includes both country and year fixed effects to account for unobserved heterogeneity and global shocks. The results provide strong empirical evidence that better governance and administrative quality are associated with higher economic growth. The baseline estimation examines the impact of Government Effectiveness (GE), Regulatory Quality (RQ), and Control of Corruption (CC) on GDP growth. As shown in Table 4, all three governance indicators are positively associated with economic growth, although the magnitude and statistical significance vary.

Table 3.

Baseline Fixed-Effects Regression Results (Dependent Variable: GDPG)

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Significance
GE	1.12	0.41	2.72	**0.01**
RQ	0.94	0.37	2.55	**0.01**
CC	0.63	0.29	2.17	**0.03**
GFCF	0.18	0.05	3.46	**0**
POP	-0.31	0.14	-2.22	**0.03**
Constant	1.97	0.83	2.36	**0.02**
Country FE	Yes			
Year FE	Yes			
Observations	620			
R^2 (within)	0.41			

Note: $p < 0.05$ considered statistically significant.

The results show that Government Effectiveness (GE) has the strongest positive coefficient (1.12), indicating that improvements in bureaucratic quality, service delivery, and administrative efficiency significantly boost growth. Regulatory Quality (RQ) also has a substantial positive effect (0.94), suggesting that high-quality regulatory environments facilitate investment and economic expansion. Control of Corruption (CC) demonstrates a positive and statistically significant impact (0.63), consistent with the literature emphasizing corruption as a major constraint in developing economies. Capital formation (GFCF) is positively associated with growth, as expected. Population growth (POP) has a negative coefficient, implying demographic pressures may weaken administrative capacity or strain public resources. The R^2 of 0.41 indicates that a meaningful portion of cross-country growth variation is explained by governance indicators.To ensure that the baseline results are not driven by model specification, outlier countries, or structural biases, several robustness checks are conducted. These tests confirm the stability and consistency of the findings.

Table 4.

Robustness Checks

Specification	GE	RQ	CC	Notes
(1) FE without GCC countries	0.97	0.81	0.52	Removes very high-governance outliers
(2) FE with 1-year lag of governance indicators	1.05	0.88	0.59	Controls for time persistence
(3) Random Effects (RE) model	0.84	0.77	0.49	RE results similar; supports FE validity
(4) FE with interaction: GE × RQ	0.76	0.42	–	Shows complementarities between institutions

Significance: $p<0.01$, $p<0.05$, $p<0.10$.

The empirical results align with the broader literature indicating that institutional quality is a major determinant of economic performance in developing and middle-income economies (6, 55; 7, 68). For Islamic countries, the findings have several important implications: Weak administrative capacity–especially low government effectiveness–reduces the ability to implement development strategies and deliver public services. Regulatory inefficiencies discourage private sector investment and hinder structural transformation. Corruption undermines public trust, increases transaction costs, and diverts resources from productive economic activities. Countries with stronger governance frameworks, such as Malaysia, UAE, and Qatar, tend to achieve more

stable and sustained economic growth, supporting the argument that administrative modernization is essential for development.

Overall, the results highlight that governance reforms, anti-corruption measures, and improvements in regulatory environments are essential components of successful economic administration in Islamic countries. Stronger state capacity combined with transparent and professional administrative systems can significantly enhance growth outcomes and long-term development prospects.

Conclusion

This article examined the institutional structures, governance models, and contemporary challenges shaping economic administration in Islamic countries. By integrating theoretical perspectives, regional comparisons, and empirical evidence, the study demonstrated that governance quality–particularly government effectiveness, regulatory quality, and control of corruption–plays a central role in determining economic outcomes across Muslim-majority states. The diversity observed among Islamic countries reflects not only differences in resource endowments and political systems but also varying degrees of administrative modernization, policy coherence, and institutional resilience.

The empirical findings indicate that improvements in governance indicators significantly enhance economic growth. Countries with stronger bureaucratic capacity, effective regulatory frameworks, and low corruption levels tend to experience more stable and sustainable development trajectories. Conversely, states characterized by administrative fragmentation, weak institutional oversight, and persistent corruption face constraints in implementing development strategies and managing economic transitions. These results reinforce the theoretical literature emphasizing the centrality of institutional quality in shaping long-term development outcomes.

Overall, the study concludes that enhancing economic administration in Islamic countries requires sustained institutional modernization, anti-corruption initiatives, improved regulatory environments, and the integration of ethical governance principles derived from Islamic values. Future research may benefit from examining micro-level administrative processes, conducting country-specific econometric analyses, or exploring how emerging technologies shape governance dynamics in the Islamic world. Strengthening state capacity, improving transparency, and fostering policy stability remain essential foundations for sustainable development across Islamic countries.

REFERENCES

1. World Bank. (2023). *World Development Indicators*. https://data.worldbank.org
2. Melikov, A. (2023). Institutional governance and economic performance in emerging economies. *Journal of Development Studies*, 59(4), 612–629.
3. Ozkar, S., & Melikov, A. (2023). Queueing-inventory systems with catastrophes under various replenishment policies. *Mathematics*, 11(23), 4854.
4. Mukhtarov, S., Karacan, R., Aliyev, F., & Ismayilov, V. (2021). Governance quality and economic growth in developing countries: Evidence from dynamic panel models. *International Journal of Public Administration*, 44(11), 957–972.
5. Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric analysis of cross section and panel data* (2nd ed.). MIT Press.
6. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Publishers.
7. Rodrik, D. (2007). *One economics, many recipes: Globalization, institutions, and economic growth*. Princeton University Press.
8. UNDP. (2023). *Human Development Report 2023: Uncertain times, unsettled lives*. United Nations Development Programme. https://hdr.undp.org
9. Chapra, M. U. (2000). *The future of economics: An Islamic perspective*. Islamic Foundation.

10. Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2010). *The Worldwide Governance Indicators: Methodology and analytical issues*. World Bank Policy Research Working Paper No. 5430.
11. Kuran, T. (2011). *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton University Press.
12. Saudi Vision 2030. (2021). Kingdom of Saudi Arabia Vision 2030 strategic framework. https://www.vision2030.gov.sa

Cavad Əbdülhəsən oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi nəzdində
İqtisadiyyat İnstitutunun iqtisadi nəzəriyyə üzrə doktorantı
E-mail: javadaliyev74@gmail.com

İslam ölkələrində iqtisadi idarəetmə

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – İslam ölkələrində iqtisadi idarəetməni formalaşdıran institusional strukturları, idarəetmə modellərini və inzibati mexanizmləri təhlil etmək, həmçinin bu institutların iqtisadi performansa təsirini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqatda müasir empirik sübutlara əsaslanan analitik yanaşma tətbiq olunmuş, dövlət idarəçiliyi təcrübələri, fiskal mexanizmlər, tənzimləyici institutlar və inkişaf planlaşdırılması strategiyaları müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Analiz zamanı institusional və normativ çərçivələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Araşdırmanın nəticələri İslam ölkələrində iqtisadi siyasətin formalaşdırılması, dövlət idarəetmə institutlarının təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların hazırlanması prosesində praktiki əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, tədqiqat inkişaf strategiyalarının daha effektiv planlaşdırılmasına töhfə verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqat göstərir ki, İslam ölkələrində uğurlu iqtisadi idarəetmə güclü institusional potensial, yüksək bürokratik keyfiyyət, effektiv korrupsiyaya qarşı mexanizmlər və ardıcıl institusional islahatlarla sıx əlaqəlidir. Həmçinin, İslam etik normaları inzibati mədəniyyətə təsir göstərməkdə davam edir, qloballaşma isə idarəetmə modellərinin transformasiyasını sürətləndirir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Məqalənin elmi yeniliyi İslam ölkələrində iqtisadi idarəetməni həm institusional, həm də etik-normativ kontekstdə kompleks şəkildə təhlil etməsindədir. Tədqiqat ənənəvi idarəetmə irsi ilə müasir inkişaf tələbləri arasında tarazlığın iqtisadi nəticələrə təsirini sistemli şəkildə ortaya qoyur.

Açar sözlər: İslam ölkələri, institusional iqtisadiyyat, iqtisadi idarəetmə, dövlət sektorunun effektivliyi, institusional islahatlar, iqtisadi inkişaf.

Джавад Абдулгасан оглы АЛИЕВ
докторант по специальности “Экономическая теория”
Институт Экономики при Министерстве Науки и Образования Азербайджанской Республики
E-mail: javadaliyev74@gmail.com

Экономическое управление в Исламских странах

Резюме

Цель исследования - Целью данного исследования является анализ институциональных структур, моделей управления и административных механизмов, формирующих экономическое управление в исламских странах, а также оценка влияния данных институтов на

экономические результаты.

Методология исследования - В исследовании применяется аналитический подход, основанный на современных эмпирических данных, с использованием сравнительного анализа практик государственного управления, фискальных механизмов, регулирующих институтов и стратегий планирования развития. В ходе анализа используются институциональные и нормативные рамки.

Практическая значимость исследования - Результаты исследования имеют практическое значение для формирования экономической политики, совершенствования институтов государственного управления и разработки институциональных реформ в исламских странах. Кроме того, работа способствует более эффективному стратегическому планированию развития.

Результаты исследования- Исследование показывает, что успешное экономическое управление в исламских странах тесно связано с высоким институциональным потенциалом, качеством бюрократии, эффективными антикоррупционными механизмами и последовательными институциональными реформами. Также отмечается влияние исламских этических норм на административную культуру и роль глобализации в трансформации моделей управления.

Оригинальность и научная новизна исследования - Научная новизна статьи заключается в комплексном анализе экономического управления в исламских странах с институциональной и этико-нормативной точек зрения. Исследование системно раскрывает экономические последствия баланса между традиционным управленческим наследием и современными требованиями развития.

Ключевые слова: исламские страны, институциональная экономика, экономическое управление, эффективность государственного сектора, институциональные реформы, экономическое развитие.

IV BÖLMƏ
NEFT STRATEGİYASI, SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ

UOT: 32.; 327.; 94(479.24).

t.f.d. Günel Zəfər qızı MEHDİZADƏ
AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu, elmi işçi,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, baş müəllim,
E-mail: gunel.mehdizade@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1186

AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASININ TƏMƏL NÖQTƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra düşdüyü çətin siyasi, iqtisadi vəziyyət və onun ölkənin yeritdiyi enerji siyasətinə təsiri məsələləri və Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra hazırlanmış yeni neft strategiyasının reallaşması istiqamətində atılan addımlar, xarici neft şirkətlərinin müqavilənin imzalanmasına münasibəti, Azərbaycanın milli maraqları çərçivəsində neft müqaviləsinin imzalanmasına nail olunması və Azərbaycan neft strategiyasının təməl nöqtəsi olan “Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycanın siyasi və iqtisadi inkişafının möhkəmlənməsindəki əhəmiyyətinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası əsas etibarilə analiz, təhlil və ümumiləşdirmə metodlarının tətbiqi əsasında formalaşdırılmışdır. Neft müqavilələrinin imzalanması üçün aparılan ilkin danışıqların xarakterinin müəyyənləşdirilməsi, neft müqavilələrinin imzalanmasına nail olunması və yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinin tədqiqi üçün müqayisəli tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən məqalədə alınmış elmi-praktik yeniliklər Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişafa hədəflənmiş yeni neft strategiyasının araşdırılması və Azərbaycanın enerji siyasətinin həyata keçirilməsinin obyektiv tədqiqinə imkan vermişdir.

Tədqiqatın nəticələri dünyada enerji təhlükəsizliyinin dünya dövlətləri üçün vacib məsələyə çevrildiyi hazırkı tarixi şəraitdə müstəqilliyin ilk illərində neft siyasətinin reallaşdırılması üçün dövlət strategiyasının hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin tarixinin araşdırılması əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etmək lazımdır ki, əsas elmi yenilik enerjinin dünya iqtisadiyyatındakı əhəmiyyətli rolu nəzərə alınaraq 1990-cı illərin əvvəllərində dünyada beynəlxalq münasibətlər, Cənubi Qafqazda olan geosiyasi vəziyyət fonunda beynəlxalq və regional güclərin bölgədəki maraqlarının siyasi və iqtisadi şərtləri təhlil edilmiş, Azərbaycan Respublikasının enerji siyasəti və Heydər Əliyevin neft strategiyası elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilmişdir. Xəzərin enerji ehtiyatlarının nəqli ilə bağlı çoxşaxəli boru kəmərləri marşrutlarının müəyyən edilməsi prosesi izlənilmiş və təhlil edilmiş, eyni zamanda Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəqlində Qərb yolunun seçilməsinin tarixi-siyasi şərtləri elmi əsaslarla göstərilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, müqavilə, neft, karbohidrogen ehtiyatları, neft danışıqları, neft strategiyası, enerji dəhlizi.

Giriş

XX əsrin sonlarında “Soyuq müharibə”nin başa çatması, SSRİ-nin dayaqlarının laxlaması və dağılması ilə nəticələnən milli azadlıq hərəkatlarının qalxması dünyada beynəlxalq münasibətlər

sistemində köklü dəyişikliklər yaratdı. Cənubi Qafqazda və dünyada baş verən siyasi proseslər Azərbaycan xalqına da öz müqəddəratını müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək üçün tarixi imkan yaratdı. Keçmiş ittifaqın tərkib hissələri olan yeni müstəqil dövlətlər meydana gəldi və əsrin sonlarında Azərbaycan da suverenliyinə qovuşmuş oldu. Müstəqillik əldə etdikdən dərhal sonra digər postsovet ölkələri kimi Azərbaycan da dərin iqtisadi böhran vəziyyətinə düşdü. Ölkənin müharibəyə cəlb olunması, hakimiyyət savaşları, daxildə hökm sürən xaos və özbaşınalıq, ölkəni parçalamaq istəyən qüvvələrin fəallaşması, ölkənin cənubunda talış respublikasının yaradılmasına cəhdlər, Gəncədə qiyam və s. Azərbaycanı müstəqilliyinin itirilməsi təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qoydu. Bakıda siyasi mübarizənin daha da kəskinləşdiyi bir vaxtda və ölkə vətəndaş müharibəsi astanasında olanda Heydər Əliyev paytaxta qayıtdı və 1993-cü ildə baş verən üsyan cəhdləri fonunda prezident səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı [5, s.9]. Məhz belə bir çətin tarixi-siyasi dövrdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması Azərbaycanın suverenliyinin qorunması, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu prosesinin başlanmasına şərait yaratdı.

Siyasi və iqtisadi sabitliyin əldə edilməsi üçün görülən tədbirlər

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ilk növbədə siyasi və iqtisadi sahədə inkişafa nail olmaq üçün ciddi addımlar atmağa başladı. Heydər Əliyev iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə Azərbaycanın uzunmüddətli gələcəyə hədəflənmiş neft strategiyasını hazırladı. Bu sahənin dirçəlməsi üçün xarici sərmayə tələb olunurdu. Lakin dünyanın aparıcı neft şirkətləri və neft korporasiyaları qeyri-sabit siyasi vəziyyəti olan, müharibə gedən bölgəyə sərmayə yatırımı, investisiya qoyuluşu etməkdən çəkinirdilər.

Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, Xəzər neftinin çıxarılması və dünya bazarlarına çatdırılması üçün xarici neft korporasiyaları ilə danışıqlar aparıb onları ölkəyə cəlb etmək üçün əvvəlcə ölkədə siyasi stabilliyə nail olmaq lazım idi. Bu baxımdan 12 may 1994-cü ildə bir tərəfdən Azərbaycan Respublikası, bir tərəfdən Ermənistan və tanınmamış Dağlıq Qarabağ Respublikası arasında üçtərəfli atəşkəs sazişi imzalanması ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Beləliklə, 1988-ci ildən başlayan qanlı müharibə dayandırıldı. “O vaxt müharibəni dayandırmaq gənc dövləti xilas etmək üçün yeganə yol idi. Ağır bir qərar idi. Bu, bizə imkan verdi ki, Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoysun. İmkan verdi ki, sabitlik bərpa edilsin, nizami ordu qurulsun, iqtisadi inkişaf üçün ilkin imkanlar yaransın” [11, s.4].

Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətini Azərbaycan Respublikası ilə nəinki neft-qaz sənayesi sahəsində, hərtərəfli əməkdaşlıq perspektivlərinin olduğuna inandırdı. Onun şəxsiyyətinə, sözünə olan etimad bölgəyə investisiya axınının gəlməsinə şərait yaratdı. Əgər əvvəllər xarici transmilli korporasiyalar bölgəyə gəlməyə risk etmir, yüksək məbləğdə maliyyə vəsaitini bölgəyə yatırmaqdan çəkinirdilərsə, indi Heydər Əliyevin təminatı ilə Azərbaycanın neft-qaz sənayesini qaldıracaq layihələrə investisiya yatırmağa razı oldular.

Neft danışıqları

Bu işi reallaşdırmaq üçün xarici neft şirkətləri ilə müxtəlif səviyyələrdə danışıqlar prosesi başlandı. Qeyd edək ki, Azərbaycan neftinin çıxarılması və dünya bazarlarına daşınmasında maraqlı olan ölkələr zaman-zaman öz maraqlarını ortaya qoymuş, Azərbaycan hökuməti ilə bu sahədə razılaşmaya nail olmaq istəmişdilər. Hələ 1990-cı ildə xarici neft şirkətləri ilə danışıqlara başlanmışdı. SSRİ hökuməti o zaman “Azəri” yatağını xarici neft şirkətləri ilə birgə işləmək üçün seçmişdi. 1991-ci ilin iyun ayında ABŞ-ın “Amoko” şirkəti keçirilmiş tenderdə qalib gəlmişdi və Azərbaycan nümayəndə heyəti şirkət rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmaq, neftin axtarışı və hasilatı ilə bağlı məsələlərlə tanış olmaq, mövcud praktikanı öyrənmək və gələcək fəaliyyət planını müəyyənləşdirmək üçün ABŞ-a səfər etmişdi. Layihəyə eyni zamanda “Britiş Petroleum/Statoyl” alyansı, “Yunokal”, “McDermott” (ABŞ) və “Ramko” şirkətləri də cəlb edilmişdilər. 1991-ci ilin dekabr ayından etibarən onlarla da danışıqlar başlanmışdı. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra neft danışıqlarının xarakterinin dəyişilməsi, yəni milli dövlətçilik maraqlarının üstə çıxarılması üçün tarixi şərait yetişmişdi. Belə ki, Azərbaycan öz təbii sərvətlərinin sahibi kimi artıq neft

danışıqlarında Rusiyanın diktəsi və maraqları çərçivəsində deyil, beynəlxalq hüququn tam və bərabərhüquqlu subyekti kimi müstəqil bir dövlətin adından çıxış etmək üçün şərait yaranmışdı. Lakin Azərbaycan hakimiyyətinin bu siyasi şəraitdən istifadə edib ölkənin maraqlarının qorunması üçün siyasi bacarıq nümayiş etdirməməsi dövlətin əleyhinə işləyirdi.

Dünyanın aparıcı neft şirkətləri isə yalnız öz iqtisadi maraqları çərçivəsində hərəkət edirdilər. Danışıqlar davam edirdi və artıq “Azəri” yatağının birgə işlənilməsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması layihəsi üzərində işlər tamamlanmışdı. Hətta gəlirlərin bölüşdürülməsi prinsipləri razılaşdırılsa da, Azərbaycanda 1992-ci ildə hakimiyyətin dəyişməsi bu müqavilənin imzalanmasına imkan vermədi.

1992-ci ilin 13 sentyabr tarixində Azərneft Dövlət Konserninin və Azərnefkimya İstehsalat Birliyinin bazasında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti yaradıldı. Xarici neft şirkətləri ilə danışıqlar davam etdirildi. Danışıqların predmetinə “Çıraq” yatağı da əlavə olundu. Müqavilənin müxtəlif variantları üzərində iş başlanmışdı, lakin vahid müqavilənin bağlanması fiziki baxımdan hazır deyildi. Burada təkcə vahid müqavilə mətnindən söhbət getmirdi. Danışıqlarda bütün maliyyə məsələləri, iqtisadi sabitliyə və görülən işlərə təminat məsələləri, payların bölüşdürülməsi, siyasi prosesləri yoluna qoymaq, müqavilə ətrafında gedən bütün iqtisadi məsələlərin həllinə nail olmaqdan gedirdi. ARDNŞ-nin mütəxəssisləri Londonda öz variantlarını, xarici neft şirkətləri isə Hyustonda alternativ variantları hazırlamalı idi. İyun ayının sonunda isə tərəflərin London görüşündə variantlar müzakirə edilməli idi. Belə bir dövrdə ölkədə vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin artıq başlanması, siyasi proseslərin ağırlaşması qətiyyətsiz hakimiyyətin böhranını dərinləşdirirdi. Ölkədə baş verən qiyam, daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə iyun ayında imzalanması nəzərdə tutulmuş müqavilənin reallaşmasına imkan vermədi.

Xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev ölkəni düşdüyü ağır iqtisadi-siyasi vəziyyətdən çıxarmaq üçün neft şirkətləri ilə danışıqları dayandırıb, yeni müstəvidə, yeni şərtlərlə, Azərbaycanın mənafeyinin tamamilə gözlənilməsi şərtləri daxilində danışıqların aparılmasının zəruriliyi məsələsini ortaya qoydu. Bütün bunlar Azərbaycanın Xəzər bölgəsindəki qonşuları ilə mürəkkəb münasibətlərdə olduğu bir şəraitdə baş verirdi. Bağlanmış müqavilələr milli və iqtisadi mənafeləri layiqincə təmin etmədiyi üçün yenidən baxılmaq məqsədi ilə dayandırıldı. “İlk növbədə, dövlətin, xalqın mənafeyinə üstünlük verilməlidir, eyni zamanda, xarici şirkətlərin iqtisadi mənafeyi ödənilməli və bu işlər qarşılıqlı fayda, qarşılıqlı anlaşma zəminində təşkil olunmalıdır. Unutmamalıyıq ki, neft Azərbaycanın tükənməz sərvətidir. Elə etmək lazımdır ki, gələcək nəsillər də Azərbaycanın bu nadir sərvətindən kifayət qədər istifadə edə bilsinlər. Ona görə də biz yeni mərhələdə xarici neft şirkətləri ilə əlaqə qurarkən bu əsas məsələni unutmamalıyıq” [1, s.61] deyən Heydər Əliyev yaxın gələcəkdə imzalanacaq neft müqavilələrində Azərbaycan xalqının mənafeyinin qorunmasını ön plana çəkirdi.

Azərbaycanın öz daxili imkanları daxilində neft-qaz sənayesinin vəziyyətini qaldırmaq böyük zaman və külli miqdarda maliyyə vəsaiti tələb edirdi. Dənizdə neft çıxarılması böyük sərmayə tələb edirdi. Lakin ölkənin iqtisadi vəziyyəti o dövrdə buna imkan vermirdi. Həmçinin, müasir strandartlara cavab verən texnologiyanın ölkəyə gətirilməsi, beynəlxalq praktikanın tətbiq olunması lazım idi. Hazırlanmış yeni neft strategiyası Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları vasitəsilə iqtisadiyyatının dirçəlməsinə və ölkənin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə yönəlmişdi. Bu baxımdan bu sahəyə xarici kapital qoyuluşu zamanın tələbi idi.

Müqavilədə danışıqların predmetinə həmçinin “Günəşli” yatağının dərinsulu hissəsindəki karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi də əlavə edildi. Beləliklə, “Azəri”, “Çıraq” və Günəşli” yataqlarından neft ehtiyatlarının çıxarılması üçün danışıqlara başlandı. 1994-cü ilin mart ayında neft şirkətləri ilə danışıqlar bərpa olundu. O zaman ARDNŞ-nin xarici əlaqələr üzrə vitse-prezidenti vəzifəsində çalışan İlham Əliyev danışıqlar prosesinə daxil oldu. Bu iş yüksək peşəkarlıq, siyasi və iqtisadi biliklərə malik olmağı, neft siyasətini dərindən bilməyi tələb edirdi. Tələskənliyə yol verməmək, ölkəni ağır maliyyə asılılığı və borca salmamaq, neft şirkətləri ilə münasibətləri və gələcək iş prinsiplərini maksimim respublikamızın xeyrinə yönəltmək naminə xüsusi strategiya,

ciddi düşünülmüş taktiki addımlar tələb olunurdu. Bu zərurətdən irəli gələn və bu prinsiplərin qorunduğu enerji sahəsində uzunmüddətli bərabərhüquqlu əməkdaşlığın təməli qoyuldu. Azərbaycan enerji ehtiyatlarının mənimsənilməsi və dünya bazarlarına sabit və təhlükəsiz axınının təmin edilməsi üçün infrastrukturun yaradılması prosesində bu danışıqların böyük əhəmiyyəti var idi. Çünki görüləcək meqalayihələrin təməli məhz bu danışıqlarda atılırdı və danışıqlar prosesi heç də rəvan getmədi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirməsinə bir sıra daxili və xarici qüvvələr mane olmağa çalışırdılar. Onlar ölkə başçısı tərəfindən atılan qətiyyətli addımların Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsi və gələcək iqtisadi tərəqqi üçün açılan yol olduğunu aydın görürdülər. Bu dövrdə xaricdə, xüsusilə ABŞ-da erməni diasporu fəallaşmışdı və anti-Azərbaycan fəaliyyətini genişləndirirdi. Diaspora ilə paralel şəkildə Azərbaycana hərbi təcavüz etmiş, torpaqlarını işğal etmiş və özü də iqtisadi çətinlikdə olan, Azərbaycanın yeritdiyi siyasətə, onun təbii sərvətlərinə qısqanclıqla yanaşan Ermənistan da hər cür vəchlə bu işə mane olmağa çalışırdı. Hətta tanınmamış qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın prezidenti R.Koçaryan belə bir bəyanat vermişdi ki, “Azərbaycanın bir barel nefti belə dünya bazarlarına çıxmayacaq, biz buna imkan verməyəcəyik” [13, s.211]. Lakin Azərbaycan Respublikası onun yeritdiyi neft strategiyasına qarşı yönəlmiş olan daxili və xarici siyasi, hərbi və s. maneələri dəf edərək, bütün çətinliklərin öhdəsindən gələrək heç nəyə baxmadan, ölkəmizin iqtisadi və siyasi tərəqqisinin təməl daşı hesab olunan bu sazişin reallaşmasına nail oldu. Bu tip bəyanatlar elə söz olaraq qaldı.

Bu qüvvələr içərisində yer alan Rusiya Federasiyası Azərbaycanın müstəqil xarici siyasət yeritməsi və iqtisadi inkişaf üçün Qərb dövlətlərini ölkəyə dəvət etməsinə qarşı olduğunu gizlətmirdi. Əvvəla, Rusiya Azərbaycanın müstəqil şəkildə Xəzər dənizində enerji layihələrini həyata keçirməsi ilə barışa bilmirdi. Siyasi və diplomatik təzyiqlər yolu ilə bu işi pozmağa çalışırdı. Azərbaycanın ağıllı, düşünülmüş siyasi xətlə gələcək iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyması Rusiyanın Cənubi Qafqazla olan planları ilə üst-üstə düşmürdü. Bu baxımdan Rusiya hər vəchlə bu prosesə mane olmağa səy göstərirdi. Danışıqlar prosesində də məhz Rusiyanın mövqeyi, hüquqi status məsələsi düyün nöqtələrindən biri idi. Bu baxımdan Azərbaycan Rusiyanın sərt mövqeyini neytrallaşdırmaq, Rusiya Federasiyasının Azərbaycana Xəzər dənizində neft hasilatını sərbəst şəkildə həyata keçirmək üçün xarici neft şirkətləri ilə müqavilə imzalanmasına mane olmasının qarşısını almaq, həmçinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ məsələsində Rusiyanın dəstəyini qazanmaq üçün balanlaşdırılmış siyasət yeritməyə nail oldu. Əvvəlki hakimiyyətin qonşularla balanslı siyasət yeridə bilməməsi, beynəlxalq siyasəti düzgün qiymətləndirə bilməməsi və bölgədə cərəyan edən siyasi hadisələrə lazımi səviyyədə yanaşmaması səbəbindən neft danışıqları və neft müqavilələrinin uğurla reallaşmasına nail olunmamışdı. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan hökuməti Rusiyanın “Lukoyl” şirkətinə Xəzərin Azəbaycan sektorunda neft hasil etmək hüququ verdi. Bundan sonra Azərbaycana və onun neft siyasətinə qarşı olan Rusiyanın mövqeyində gözləgörünür “yumşalma” Rusiya Federasiyanın baş naziri V.Çernomırdinin “Rusiya Azərbaycanın Qərb şirkətləri ilə müqavilə imzalamasına etiraz etmir” ifadəsi ilə möhkəmləndi. Eyni zamanda Xəzər dənizinin statusu və dibinin bölünməsi məsələsində Azərbaycana qarşı iddiaları olan Türkmənistan və İran İslam Respublikası ilə münasibətlər normallaşdırıldı. Yəni Rusiya və İranla qarşı-qarşıya qalan Azərbaycan üçün bu münasibətlərin düzəldilməsi o dövr üçün Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının bərpası üçün atılan addımlardan idi.

Neft danışıqları əvvəlcə Bakıda, sonra isə İstanbul və Hyustonda keçirildi. Neft müqavilələrinin imzalanmasi ilə aparılarn danışıqların ən mühüm mərhələsi Hyuston danışıqları hesab edilir. İlham Əliyev sonralar “Caspian Energy” jurnalına verdiyi müsahibəsində deyirdi: “Bu zaman bizim qarşımızda üç əsas vəzifə dayanmışdı: birincisi, müqavilənin imzalanmasına nail olmaq. İkincisi, müqavilədə Azərbaycan üçün ən əlverişli həm hüquqi, həm də iqtisadi şərtlər yaratmaq. Üçüncüsü isə müqavilənin işləməsinə nail olmaq” [3, s.7]. Bu müqavilə sadə bir neft sənədi deyildi, onun arxa fonunda böyük dövlətlərin öz aralarındakı rəqabət, eyni zamanda Qərbin və Rusiyanın bölgə

maraqlarının toqquşması idi. Azərbaycan isə bu ziddiyyətlərin fonunda təbii ehtiyatlarından öz iqtisadi inkişafını möhkəmləndirməyi, dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamağı və eyni zamanda heç bir dövlətdən və qlobal gücdən asılı qalmamağı, son nəticədə ölkəni düçar olduğu müharibə vəziyyətindən çıxarmağı, işğal olunmuş topaqlarını geri almağı hədəfləyirdi. Bu problemləri respublika üçün zərərsiz həll etmək, regional və beynəlxalq ziddiyyətlərin neft müqaviləsinin şərtlərinə ciddi şəkildə təsir etməsinə mane olmaq, Azərbaycanın sonrakı siyasi və iqtisadi inkişafı üçün təməl yaratmaq böyük siyasi və diplomatik bacarıq tələb edirdi.

Neft müqavilələrinin imzalanmasına nail olunması

1994-cü il sentyabrın 14-də “Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev fərman imzaladı [7]. 1994-cü il sentyabrın 20-də isə Bakıda Gülüstan sarayında dünyanın 7 ölkəsinin 11 məşhur neft şirkəti ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinsulu hissəsinin birgə işlənməsinə və Hasilatın Pay Bölgüsünə dair sonralar “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan məşhur Saziş (HPBS) imzalandı [4, s.164]. Milli Məclisin 2 dekabr tarixli 933 nömrəli Qanunu ilə 1994-cü il 20 sentyabr tarixli “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında müqavilə təsdiq edildi [6, s.126].

“Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. Biz müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr yaradır, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaradırıq. Biz bu müqaviləni imzalamaqla dünyaya bir daha nümayiş etdiririk ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası demokratik və hüquqi dövlətdir” [4, s.258].

“Əsrin müqaviləsi” məhz bu çətin siyasi, iqtisadi şəraitdən çıxış, neçə qənirə gələcəyə hesablanmış bu uğurlu neft strategiyasının, Azərbaycanın tərəqqi konsepsiyasının başlanğıc nöqtəsi idi [10, s.3]. Dünyanın ondan çox iri neft şirkətinin bir platformada bu formatda işləməsi və meqalayihə həyata keçirməsi neft tarixində görünməmiş bir hadisə idi və Heydər Əliyev buna nail oldu. Bu şirkətlərin Azərbaycana investisiya yatırması və köhnəlmiş sovet texnologiyaları ilə işləyən neft sənayesini dünya standartlarına cavab verən, müasir texnoloji avadanlıqla, tanker, gəmilərlə, neft platformaları və zavodları ilə təmin edilmiş sənayeyə çevrilməsi burada düzgün hesablanmış strategiyanın və onun nəticəsi olaraq yaradılmış biznes mühitinin Qərbin neft şirkətlərinin tələblərinə cavab verdiyini göstərirdi. Xarici transmilli neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələr Azərbaycanın suvevenliyinin qarantı rolunda çıxış edə bilərdi və eyni zamanda müharibəyə cəlb olunmuş bir ölkə beynəlxalq tərəfdaşların himayəsini əldə etməyə çalışırdı. Beləliklə, “neft faktoru” Azərbaycan üçün o dövrdə Qərb dövlətləri ilə səmərəli əməkdaşlıq münasibətləri qurmaq üçün əhəmiyyətli faktora çevrildi.

Bu müqavilənin imzalanması ilə xarici şirkətlərin ölkəmizə investisiya kimi qoyduğu 7,4 milyard dollar vəsait o zaman üçün çox yüksək məbləğ hesab edilirdi və bu şirkətlər Azərbaycan liderinə etimad etməklə, onun təminatı ilə belə bir məbləği yatırmağa razılıq verdilər. Müqaviləyə əsasən, müqavilə imzalandıqdan 54 ay sonra bütün nəzərdə tutulan yataqlardan neftin çıxarılması təmin edilməli idi və bu müddət ərzində neftin daşınması üçün neft kəmərinin çəkilməsi planlaşdırılırdı.

Bunun davamı olaraq neftin daşınması yollarının müəyyənləşdirilməsi mərhələsi dururdu. Neftin daşınma marşrutlarının seçilməsi və onların istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan üçün strateji vacib məsələ olmaqla Azərbaycanın yeritdiyi xarici siyasəti özündə əks etdirirdi. Azərbaycanın dünyaya yollarını açacaq Şərq-Qərb dəhlizinin açılması bu dövrdə tarixi zərurətə çevrilmişdi. Bu vəziyyətdə “boru” siyasətinin mümkün istiqamətləri “ələnməyə”, onların sayı minumuma enməyə başladı: Şimal marşrutu (Rusiyadan keçməklə), qərb marşrutu (Gürcüstandan

Türkiyəyə), cənub marşrutu (İrandan keçməklə). “Şimal” və “Cənub” marşrutlarının mümkün variantlar sırasında olmasına baxmayaraq, hökumətin həyata keçirtdiyi siyasət göstərdi ki, Azərbaycan Respublikası yaxın gələcəkdəki prespektivlərdə Şərq-Qərb dəhlizinin inkişaf etdirilməsini dövlət siyasətinin əsas strateji xətlərindən birinə çevirdi.

Bu dövrdə Heydər Əliyevin neft siyasətinin əsas istiqamətləri enerji daşımaları və nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi idi. Heç bir neft-boru kəmərindən asılı qalmayıb qarşıya çıxacaq maneələrin və risklərin öhtəsindən gəlmək üçün enerjinin daşınmasında diversifikasiyaya, yəni çoxşaxəli daşınma marşrutlarına sahib olmaq Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi və Azərbaycan buna nail oldu. Bakı-Novorossiysk boru xəttinin ardınca, neftin Qərbə yolunu açan Bakı-Supsa, sonra isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətlərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xəttinin reallaşması ilə Azərbaycan enerji daşımalarında hədəfləmiş olduğu diversifikasiyanı əldə etdi.

Neft müqaviləsində əksini tapan əsas platformalardan biri olan “Çıraq”da müqavilədən üç il sonra 1997-ci ildə ilk neft çıxarıldı. Bu neft həmin dövrdə mövcud olan və təmir edilmiş Bakı-Novorossiysk kəməri ilə 1998-ci ildə Qara dəniz limanları ilə dünya bazarlarına ixrac edilməyə başlamışdı. Lakin Azərbaycan üçün çoxşaxəli və Rusiyadan yan keçən boru kəməri həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan qərb istiqaməti götürən Azərbaycan bir ildən sonra, yəni 1999-cu ildə Bakı-Supsa neft kəmərini istifadəyə verdi. Bununla Azərbaycan neftini artıq birdən artıq istiqamət sayı ilə dünya bazarlarına çıxarmağa başladı. 18 sentyabr 2002-ci il tarixində Bakıda, Səngəçal terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin təməli qoyuldu [2, s.309]. 2006-cı ilin 13 iyulunda rəsmi açılışı olan Heydər Əliyevin neft siyasətində “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra ikinci şah əsər adlandırılan Əsas İxrac Boru Kəməri Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istismara verilməsi ilə Azərbaycanın əsas neftinin dünyaya çatdırılmasında həlledici mərhələnin başlanğıcı qoyuldu.

Beləliklə, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və uğurla həyata keçirilməsi Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş Azərbaycanın yeni neft strategiyasının təməli hesab edilir. Əsas İxrac Boru Kəmərinin reallaşması da məhz bu strategiyanın düzgün seçilməsindən irəli gəlirdi. Bu boru xətti Azərbaycanı dünya neft arteriyası sistemində önəmli çəki tutmasına səbəb oldu. Prezident İlham Əliyev də bu boru xəttinin çəkilib istismara verilməsini çox yüksək qiymətləndirirdi. O, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təkcə kommunikasiya sistemi deyil, Cənubi Qafqazın qloballaşmasının strateji açarı olduğunu qeyd edirdi: “BTC neft kəməri geosiyasi xarakter daşıyır və dünya proseslərinə təsir edəcəkdir” [12, s.4].

Azərbaycanın müstəqillik tarixində iqtisadi inkişafın uzun yolunun başlanğıcı hesab edilən “Əsrin müqaviləsi” sonrakı illərdə yeni beynəlxalq sazişlərin imzalanmasına yol açdı və sonradan daha otuz beş saziş imzalandı. Bu müqavilə otuz il müddətinə imzalanmışdı və 2017-ci ilin sentyabrın 14-də “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsi haqqında düzəliş edilmiş və yenidən tərtib olunmuş müqavilə imzalandı və müqavilənin ömrü 2050-ci ilə kimi uzadıldı [8]. SOCAR-ın payı 11,6 faizdən 25 faizə qaldırıldı və Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsinin 75 faiz təşkil etməsi nəzərdə tutuldu.

Ölkəmizin müasir dövr neft tarixi əlamətdar və qlobal səciyyə daşıyan tarixi hadisələrlə doludur. Azərbaycanın bu gün təkcə neft ixrac edən deyil, həmçinin nəhəng qaz ixracatçı bir ölkə kimi Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyindəki rolu danılmazdır. “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsini uğurla reallaşdıran respublikamız Azərbaycan qazının Bakıdan Avropadakı qaz alıcılarına kimi çatdırılmasına nail olmaqla dünyadakı geosiyasi çəkisini daha da artırır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan enerji siyasəti bu gün TAP, TANAP layihələri ilə uğurla davam etdirilir. Azərbaycan dünyanın aparıcı dövlətləri arasında etibarlı tərəfdaş statusu qazanmışdır. Avropada Rusiya-Ukrayna münaqişəsinin davam etməsi və dünyada gedən gərgin geosiyasi proseslər fonunda Azərbaycanın yeritdiyi siyasətin müasir geoiqtisadi və geosiyasi şəraitə uyğunlaşdırılması və bu siyasətin dinamik şəkildə reallaşdırılmasına nail olunması ölkəmiz üçün böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə siyasi sabitliyin və iqtisadi yükşəlişin əldə edilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atıldı. Xarici neft şirkətləri ilə yeni müstəvidə, Azərbaycanın milli maraqları çərçivəsində danışıqlar aparılmağa başlandı. Neft müqavilələrinin imzalanmasına nail olunması üçün ciddi işlər görüldü. Dünyanın aparıcı neft şirkətlərinin Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının çıxarılması üçün lazım olan investisiyanı yatırmaları, neftin çıxarılması, emalı və daşınması üçün ehtiyac olan infrastrukturun qurulması və beləliklə, 1994-cü il 20 sentyabr tarixində Azərbaycanın enerji siyasətinin təməlini qoyan “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və uğurla həyata keçirilməyə başlanması ilə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının təməli qoyuldu. Bu müqavilə Azərbaycanın əldə etdiyi dövlət müstəqilliyinin zəmanətinə çevrildi. Azərbaycanın neft strategiyasının başlanğıc nöqtəsi olan “Əsrin müqaviləsi” respublikamızın enerji sənayesinin dünya standartlarına çatdırılması, dünya praktikasının ölkəmizdə tətbiq edilməsi və beləliklə dünyanın enerji təchizatçılarından birinə çevrilməsinə səbəb oldu. Təkcə karbohidrogen ehtiyatlarına sahib olmaq bu statusu qazanmağa yetmir. Bu ehtiyatları ən uğurlu variantlarda dünya bazarlarına istiqamətləndirmək Azərbaycanın Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan neft siyasətinin uğurudur. Bu gün neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması Azərbaycanın dünyada etibarlı strateji tərəfdaşa çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aparıcı neft şirkətlərinin və korporasiyalarının nümayəndələri ilə görüşdə Heydər Əliyevin çıxışı. Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997.- s. 61.
2. Azərbaycan tarixi [yeddi cilddə] / Məsul redaktor T.Qaffarov. - Bakı: Elm, - c.7 (1941-2002-ci illər). 2008, - 608 s.
3. Bəhramov, C.Ə. Azərbaycan Respublikasinin neft strategiyası və Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz siyasəti (1994-2004) // Qərb Universiteti Elmi Xəbərləri, 2013, sayı 2, s. 3-14.
4. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cilddə. II kitab. May 1994 – dekabr 1994. Bakı: Azərnəşr. 1997, – 604 s.
5. Heydər Əliyev və “Əsrin müqaviləsi”. // “Azərbaycan” qəzeti. - 2023.- 20 sentyabr. - № 203. - s. 9.
6. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında 924 №-li Qanuna dair Material (Bakı: 15 noyabr 1994-cü il) // Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin arxivi, fond 2941, Siyahı 1, İş №245, s.126.)
7. Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənilməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı https://e-qanun.az/framework/9021
8. İlham Əliyev “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqları üzrə yeni Sazişin imzalanması mərasimində iştirak edib // https://president.az/az/articles/view/25217
9. Yusifzadə, X. Azərbaycanın neft-qaz sənayesi “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından ötən 25 ildə əsrə bərabər inkişaf yolu keçib // Xalq qəzeti.- 2009, 19 sentyabr, - s.3.
10. “1994-cü ildə atəşkəs hər iki tərəf üçün sərfəli idi”, Xalq qəzeti, 13 may, 2025, s.4.
11. Алиев, И.Г. Гейдар Алиев оказался прав // Бакинский рабочий. - 2006, - 1 августа.- с.4.
12. Султанов, Ч. Азербайджан в цифрах, графиках, картах и фото /Ч.Султанов. - Баку: Чашыоглу, - 2012. - 238 с.

Гюнель Зафар кызы Мехтизаде
НАНА Институт Истории и Этнологии, научный сотрудник,
доктор философии по истории
Азербайджанский Университет Кооперации
E-mail: gunel.mehdizade@mail.ru

Основной пункт нефтяной стратегии Азербайджана

Резюме

Целью исследования является изучение сложной политической и экономической ситуации, в которой оказался Азербайджан после обретения независимости, и её влияния на энергетическую политику страны, шагов, предпринятых для реализации новой нефтяной стратегии, разработанной после прихода Гейдара Алиева к власти, отношения иностранных нефтяных компаний к подписанию контракта, достижения подписания нефтяного контракта в рамках национальных интересов Азербайджана и значения "Контракта века", являющегося краеугольным камнем нефтяной стратегии Азербайджана, в укреплении политического и экономического развития Азербайджана.

Методология исследования в основном формировалась на основе применения методов анализа и обобщения. Сравнительные методы исследования использовались для определения характера первоначальных переговоров, проведённых для заключения нефтяных контрактов, достижения подписания нефтяных контрактов и изучения реализации новой нефтяной стратегии.

Результаты исследования полученные в статье научные и практические инновации позволили объективно изучить новую нефтяную стратегию, направленную на долгосрочное экономическое развитие Азербайджана и реализацию энергетической политики страны. Результаты исследования. В современных исторических условиях, когда энергетическая безопасность стала важным вопросом для мировых держав, актуально изучение истории подготовки и реализации государственной стратегии реализации нефтяной политики в первые годы независимости.

Оригинальности и научной новизна исследования - основная научная новизна заключается в том, что, учитывая значительную роль энергетики в мировой экономике, научно-теоретически проанализированы политико-экономические условия, интересы международных и региональных держав в регионе на фоне международных отношений в мире начала 1990-х годов, геополитическая ситуация на Южном Кавказе, энергетическая политика Азербайджанской Республики и нефтяная стратегия Гейдара Алиева. Проведен мониторинг и анализ процесса определения маршрутов многоветвевых трубопроводов для транспортировки каспийских энергоносителей, а также научно обоснованы историко-политические условия выбора западного маршрута транспортировки каспийских углеводородных ресурсов на мировые рынки.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, контракт, нефть, запасы углеводородов, нефтяные переговоры, нефтяная стратегия, энергетический коридор.

Gunel Zafar Mehdizade
ANAS Institute of History, scientist researcher. PhD in history.
Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: gunel.mehdizade@mail.ru

Fundamental point of Azerbaijan's oil strategy

Summary

The purpose of the research is to examine the difficult political and economic situation in which Azerbaijan found itself after gaining independence and its impact on the country's energy policy, the steps taken towards the implementation of the new oil strategy developed after Heydar Aliyev came to power, the attitude of foreign oil companies to the signing of the contract, the achievement of the signing of the oil contract within the framework of Azerbaijan's national interests, and the importance of the “Contract of the Century”, which is the cornerstone of the Azerbaijani oil strategy, in strengthening the political and economic development of Azerbaijan.

Research methodology of the study was mainly formed on the basis of the application of analysis and generalization methods. Comparative research methods were also used to determine the nature of the initial negotiations conducted for the signing of oil contracts, achieve the signing of oil contracts and study the implementation of the new oil strategy.

The practical significance of the research the scientific and practical innovations obtained in the article allowed for an objective study of the new oil strategy aimed at Azerbaijan's long-term economic development and the implementation of Azerbaijan's energy policy.

The results of the research - in the current historical conditions, when energy security has become an important issue for world powers, it is important to study the history of the preparation and implementation of the state strategy for the implementation of oil policy in the first years of independence.

The originality and scientific novelty of the research - it should be noted that the main scientific novelty is that, taking into account the significant role of energy in the world economy, the political and economic conditions of the interests of international and regional powers in the region against the background of international relations in the world in the early 1990s, the geopolitical situation in the South Caucasus, the energy policy of the Republic of Azerbaijan and Heydar Aliyev's oil strategy were analyzed scientifically and theoretically. The process of determining the routes of multi-branch pipelines for the transportation of Caspian energy resources was monitored and analyzed, and at the same time, the historical and political conditions for choosing the western route for the transportation of Caspian hydrocarbon resources to world markets were shown on scientific grounds.

Key words: Heydar Aliyev, contract, oil, hydrocarbon resources, oil negotiations, oil strategy, energy corridor

UOT 331

Ramil Teyyub oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent
art_7_7@mail.ru
Orcid:0000-0002-9128-4111

Sevda Faiq qızı MAHMUDOVA
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi
msf_7_7@mail.ru
Orcid:0000-0002-7318-2736
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1195

AZƏRBAYCANDA FƏRDİ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun yaxşılaşdırılması üçün təkliflərin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, ekspert metodu, kompleks təhlil metodları.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının mövcud vəziyyəti araşdırılmış, onun yaxşılaşdırılması üçün müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələr fərdi sahibkarlığın inkişafı üçün müvafiq tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilə və fərdi sahibkarlığın potensialından daha səmərəli istifadə etməyə imkan yarada bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müasir şəraitdə fərdi sahibkarlığın inkişafının zəruriliyi əsaslandırılır, onun yaxşılaşdırılmasının konkret yolları göstərilir.

Açar sözlər: fərdi sahibkarlıq, inkişaf meylləri, mövcud vəziyyət, yaxşılaşdırmaq, inkişaf.

Giriş

Fərdi sahibkarlıq fiziki şəxslərin öz əmlakına əsaslanan və fiziki şəxslərin adından, onların riski və əmlak məsuliyyəti altında həyata keçirilən, xalis gəlir əldə etməyə yönəlmiş, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının müstəqil, təşəbbüskar fəaliyyətidir. Fərdi sahibkarlıq bir fiziki şəxs tərəfindən ona mülkiyyət hüququ əsasında malik olduğu əmlakla, habelə əmlakdan istifadəyə və (və ya) sərəncam verməyə icazə verən digər hüquqi sənəd əsasında müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Azərbaycanda fərdi sahibkarlığın formalaşması, fiziki şəxslərin hüquqi şəxs yaratmadan, dövlət qeydiyyatından keçərək biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmasını nəzərdə tutur. Bu fəaliyyət formasının həyata keçirilməsi üçün sahibkar qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq vergi orqanında vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçməli və müvafiq sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamalıdır. Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, ölkənin mövcud istehsal amillərindən səmərəli istifadə etməklə onun iqtisadi inkişafına əlverişli şərait yarada bilər. Ona gərə də, ölkədə fərdi sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilməli və dəstək verilməlidir.

Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Fərdi sahibkar sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı əqdlər apararkən özünün fərdi sahibkar kimi çıxış etdiyini göstərməlidir. Belə bir göstərişin olmaması fərdi sahibkarı öz öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımaq riskindən və məsuliyyətindən azad etmir.

N.A.Derevyankonun fikrincə, fərdi sahibkarlığın hüquqi statusunun formalaşmasının xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- kommersiya təşkilatlarından fərqli olaraq, fərdi sahibkarlardan başlanğıc kapital tələb olunmur;
- mühasibat uçotu vergi məqsədləri üçün məcburi deyildir;
- fərdi sahibkarlar öz fəaliyyətlərini həyata keçirərkən digər hüquqi şəxslərdə olduğu kimi balansında ayrıca aktivlər saxlamadan öz öhdəlikləri üzrə bütün aktivləri ilə cavabdehdirlər;
- fərdi sahibkarlarla bağlı bütün mübahisələrə, hətta hüquqi şəxs olmadıqları halda, arbitraj məhkəməsində baxılır [5, səh. 159].

Yuliya Usaçeva hesab edir ki, fərdi sahibkarlıq statusu sahibkara məhsul istehsal etmək və satmaq, işçiləri işə götürmək hüququ verir, lakin hüquqi şəxslərdən daha çox məhdudiyyətlərlə üzləşir. Fərdi sahibkarların aşağıdakı hüquqları vardır:
- fəaliyyətləri ilə əlaqədar əməliyyatlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq;
- çoxsaylı fəaliyyətlər həyata keçirmək;
- vergiləri sadələşdirilmiş sxem üzrə ödəmək;
- əmlakından şəxsi məqsədlər üçün istifadə etmək;
- müəyyən hallarda fiziki şəxs kimi çıxış etmək, məsələn, avtomobildən şəxsi ehtiyacları üçün istifadə etmək, lakin ona görə əlavə vergi ödəməmək;
- öz möhürlərini düzəltmək və bank hesabı açmaq [6].

Fərdi sahibkar öz fəaliyyətini həyata keçirərkən şəxsi iş blanklarından, möhürlərdən istifadə etmək hüququna malikdir, mətnlərində şəxsin fərdi sahibkar olması aydın şəkildə göstərilməlidir [7].

Sahibkar olmaq xüsusi bacarıq tələb edir. Bəzi qabiliyyətlər təbii olaraq mövcud olsa da, digərləri diqqətli təcrübə vasitəsilə öyrənilə və ya inkişaf etdirilə bilər. Sahibkarlara lazım olan keyfiyyətləri başa düşmək ona daha yaxşı biznes lideri olmaq üçün böyüməyə kömək edə bilər. Sahibkarlıq xüsusiyyətləri fərdlərə yeniliklər etməklə, hərəkətə keçməklə və çətinlikləri dəf etməklə biznesə başlamağa və idarə etməyə kömək edir.

Sahibkarlıq xüsusiyyətləri sahibkarlara məqsədlərinə çatmaqda kömək edən keyfiyyətlərdir.

Uğurlu bir sahibkar olmaq üçün inkişaf etdirilməli olan xüsusiyyətlər bunlardır: yaradıcılıq, ehtiras, motivasiya, məhsul və ya xidmət bilikləri, şəbəkə qurma bacarığı, özünə inam, optimizm, görmə, məqsədli düşüncə tərzi, risk götürmək bacarığı, inandırıcılıq, qərarvermə bacarığı, dözümlülük, pulun idarə edilməsi bacarığı, uyğunlaşma [8].

Yalnız yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlərə malik olan fərdi sahibkarlıq sturukturu fəaliyyətini səmərəli həyata keçirə bilər.

Azərbaycanda fərdi sahibkarlığın inkişaf dinamikası

Müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatı yolu seçən Azərbaycanda sahibkalıq fəaliyyətinin, xüsusilə də fərdi, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması və inkişafı, onlara dövlət dəstəyinin göstərilməsi üçün çoxsaylı qanunlar, proqramlar, Prezident Fərmanları qəbul edilmişdir. Onların sırasında “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu (15 dekabr 1992-ci il), “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı”nı (1997-2000-ci illər), “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu (4 iyun 1999-cu il), “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu”nun təsis edilməsini (17 avqust 2002-ci il), Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) yaradılmasını (28 dekabr 2017-ci il), “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondu” publik hüquqi şəxsin təsis edilməsini (01 avqust 2018-ci il), “Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu (2 dekabr 2022-ci il) qeyd etmək olar. Fərdi sahibkarlığın formalaşması və inkişafına dəstək sayəsində Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA-nın) xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

Fərdi sahibkarlığın dəstəklənməsinə yönəldilmiş tədbirlər sayəsində bu fəaliyyətlə məşğul olanların sayı son illərdə artmağa doğru meyl etmişdir. 2015-2024-cü illərdə Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, son on il ərzində Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti (FSF) ilə məşğul olanların sayı ilbəil artmağa doğru meyl etmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə bu sahədə məşğul

olanların sayı 576906 nəfər təşkil edirdisə, sonrakı illərdə onların sayında artım aşağıdakı kimi olmuşdur: 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 84,2% çox, 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 10,0% çox, 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,6% çox, 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 8,1% çox və 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 5,1% çox.

BeləlİklƏ, 2024-cü ildə Azərbaycanda FSF ilə məşğul olanların sayı 2015 -ci illə müqayisədə 2,4 dəfə artmışdır.

Oxşar meyl kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində də müşahidə edilir. Belə ki, bu sahədə fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayının ilbəil artması nəticəsində 2024-cü ildə onların sayı (515244 nəfər) 2015-ci illə müqayisədə (102942 nəfər) beş dəfədən çox artmışdır.

Nəzərdən keçirilən illər ərzində mədənçıxarma sənayesində FSF ilə məşğul olanların sayı ilbəil artmağa doğru meyl etmiş və nəticədə 2024-cü ildə onların sayı (1279 nəfər) 2015-ci illə müayisədə (676 nəfər) 89,2% artmışdır.

2015-2024-cü illər ərzində emal sənayesində nəzərdən keçirilən fəaliyyətlə məşğul olanların sayının artımı aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 52,1% çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 8,5% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 3,1% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 5,7 % çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 5,8% çox.

Nəticədə, 2024-cü ildə emal sənayesi sahələrində FSF ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 90,2% artmışdır.

Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı, başqa sahələrə nisbətən, xeyli azdır və illər üzrə sayında da cüzi artımlar baş vermişdir. Belə ki, 2015-ci ildə bu sahədə 58 nəfər məşğul olmuş və son on ildə onlarına sayı cəmi 35 nəfər artaraq 2024-cü ildə 93 nəfərə çatmışdır.

2015-2024-cü illər ərzində su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində nəzərdən keçirilən fəaliyyət ilə məşğul olanların sayında ilbəil aşağıda qeyd edilən nisbətlərdə artım baş vemişdir:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 3,3 dəfə çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 26,5% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 17,5% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 4,6% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 3,3% çox.

Göründüyü kimi, qeyd edilən sahədə FSF ilə məşğul olanların sayının nisbət artımında ilbəil azalma baş vermişdir. Buna rəğmən, 2024-cü ildə bu sahədə nəzərdən keçirilən fəaliyyətlə məşğul olanların sayı 2015 -ci illə müqayisədə 5,3 dəfə artmışdır.

Son on il ərzində tikinti sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2015-ci ildə tikinti sahəsində bu fəaliyyət növü ilə məşğul olanların sayı 4989 nəfər təşkil edirdisə, onların sayı 2024-cü ildə 5,7 dəfə artaraq 29280 nəfərə çatmışdır.

Azərbaycanda ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı digər sahələrlə müqayisədə daha çoxdur və illər üzrə artmağa doğru meyl edir. Təhlil göstərir ki, qeyd edilən göstəricinin nəzərdən keçirilən illər üzrə artım meyli aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 13,7% çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 5,9% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 3,4% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 3,8% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 2,9% çox.

Nəticədə, 2024-cü ildə ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində FSF ilə məşğul olanların

sayı 2015-ci illə müqayisədə 30,5% artmışdır.

Nəzərdən keçirilən illər ərzində nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı ilbəil artmağa doğru meyl etmiş və artım templəri aşağıdakı kimi olmuşdur: 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 60,5% çox, 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 12,0% çox, 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 9,2% çox, 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 7,1% çox, 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 7,9% çox.

Göründüyü kimi, qeyd edilən sahədə FSF ilə məşğul olanların sayı ilbəil artsa da, artım tempində əsasən azalmalar müşahidə edilir. Ancaq, buna baxmayaraq, 2024 - cü ildə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 2,2 dəfə artmışdır.

Cədvəl 1.

2015-2024-cü illərdə Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı (nəfər)

	2015	2020	2021	2022	2023	2024
1	2	3	4	5	6	7
Cəmi	576906	1062537	1168921	1222859	1321835	1389792
O cümlədən:						
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	102942	341982	396672	430222	486503	515244
Mədənçıxarma sənayesi	676	1036	1091	1143	1229	1279
Emal sənayesi	15092	22957	24898	25663	27123	28700
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	58	73	86	89	94	93
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	224	737	932	1095	1145	1183
Tikinti	4989	21306	23615	24415	27523	29280
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	201151	228742	242206	245868	255321	262598
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	72808	116831	130845	135862	145486	156994
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	34432	42971	45383	46423	48976	51640
İnformasiya və rabitə	6060	10675	11813	12898	13919	14474
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1462	4226	3937	3585	3651	3820
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	10998	14759	15581	15702	16650	17468
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	12210	23490	26577	28286	30516	31950
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	2557	21415	23217	25039	26667	27466
Təhsil	3762	10473	12327	14413	16141	17988
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	2446	6898	7469	7801	8109	8115
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	7705	13816	14592	15176	16413	17501
Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti; fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mal və xidmətlərə dair fəaliyyət	17302	68045	71114	72815	74368	75597
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	80413	112105	116566	115364	122001	12840

Mənbə: [2, səh. 591-592; 3, səh.595]

Son illər ölkəmizə gələn xarici turistlərin sayının artması turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində məşğul olan fərdi sahibkarların sayının da ilbəil artmasna səbəb olmuşdur. Hesablamalar göstərir ki, qeyd edilən sahədə FSF ilə məşğul olanların sayının artım tempi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 24,8% çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 5,6% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 2,3% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 5,5% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 5,4% çox.

Beləliklə, 2024-cü ildə turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 50,0% çox olmuşdur.

2015-2024-cü illər ərzində Azərbaycanda informasiya və rabitə sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayında illər üzrə nəzərəçarpacaq dərəcədə artım baş vermişdir. Belə ki, bu sahədə FSF ilə məşğul olanların sayı:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 76,2% çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 10,7% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 9,2% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 7,9% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,0% çox olmuşdur.

Nəticədə, 2024-cü ildə informasiya və rabitə sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 2,4 dəfə artmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, 2015-2024-cü illərdə maliyyə və sığorta sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayında illər üzrə artıb-azalmalar baş vermiş və bu özünü aşağıdakı kimi büruzə vermişdir:

- 2020-ci ildə FSF ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 2,9 dəfə artmış;
- 2021-ci ildə isə bu göstəricinin səviyyəsi əvvəlki illə müqayisədə 6,8% azalmış;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə bu azalma davam etmiş və 8,9% təşkil etmiş;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 1,8 % və 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,6 % artım baş vermişdir.

Beləliklə, 2024-cü ildə maliyyə və sığorta sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 2,6 dəfə artmışdır.

Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayında illər üzrə artım müşahidə edilir. Belə ki, bu sahədə FSF ilə məşğul olanların sayında illər üzrə artım nisbəti aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 34,2% çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 5,6% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 0,8% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 6,0% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,9% çox.

Nəticədə, 2024-cü ildə daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 58,8% artmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, son illər peşə, elmi və texniki fəaliyyət sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı ilbəil artmaqda davam etmiş və bu artımlar özünü aşağıdakı nisbət artımlarında büruzə vermişdir:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 92,4% çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 13,1% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 6,4% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 7,9% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,7% çox olmuşdur.

İlbəil baş verən artımlar sayəsində 2024-cü ildə peşə, elmi və texniki fəaliyyət sahəsində

FSF ilə məşğul olanların sayı, 2015-ci illə müqayisədə 2,6 dəfə çox olmuşdur.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi 2020-ci ildə inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı (21415 nəfər) 2015-ci illə müqayisədə (2557 nəfər) 8,4 dəfə artmışdır. Sonrakı illərdə qeyd edilən sahədə FSF ilə məşğul olanların sayı ilbəil artsa da, artım nisbətləri xeyli aşağı olmuşdur. Belə ki, bu göstəricinin səviyyəsi:

- 2021-ci ildə 2020-ci illə müqayisədə 8,4% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 7,8% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 6,5% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 3,0% çox olmuşdur.

Göründüyü kimi, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayının artım tempi ilbəil azalmışdır.

Nəzərdən keçirilən illər ərzində təhsil sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayında ilbəil artım baş vermiş və illər üzrə artım tempi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 2,8 dəfə çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 17,7% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 11,5% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 12,0% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 11,4 % çox.

Nəticədə, 2024-cü ildə təhsil sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı 2015-ci illə müqayisədə 4,8 dəfə artmışdır.

Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayında, aşağı templə olsa da, artım müşahidə edilir. Belə ki, bu sahədə FSF ilə məşğul olanların sayı 2024-cü ildə (8115 nəfər) 2015-ci illə müqayisədə (2446 nəfər) 3,3 dəfə artsa da, sonrakı illərdə artım tempi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 8,3% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,4% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 3,9% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 0,7% çox.

İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların sayı son illər artmağa doğru meyl etmişdir. Belə ki, bu sahədə FSF ilə məşğul olanları sayı:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 79,3% çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 5,6% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,0% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 8,2% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 6,6% çox olmuşdur.

Nəticədə, 2024-cü ildə istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların sayı 2015-ci illə müqayisədə 2,3 dəfə artmışdır.

Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti - fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mal və xidmətlərə dair fəaliyyət sahəsində FSF ilə məşğul olanların sayı son illər ilbəil artmış və artım nisbəti aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 3,9 dəfə çox;
- 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,5% çox;
- 2022- ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 2,4% çox;
- 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə 2,1% çox;
- 2024-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 1,7 % çox.

Göründüyü kimi, son illər qeyd edilən sahədə FSF ilə məşğul olanların sayının artım tempi azalmağa doğru meyl etmişdir.

Nəzərdən keçirilən illər ərzində digər sahələrdə fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayında da ilbəil artım baş vermiş və nəticədə 2024-cü ildə onların sayı (128402 nəfər) 2015-ci illə müqayisədə (80413 nəfər) 59,7 % artmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycanda geniş imkanlar və potensial vardır və onlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçilməsi məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri: təklif və tövsiyələr

Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin iqtisadi və sosial rolu onunla müəyyən edilir ki, iqtisadi fəal əhalinin xeyli hissəsi iqtisadiyyatın bu sahəsində fəaliyyət göstərir və ümumi (o cümlədən regional) məhsulun müəyyən hissəsi bu strukturlarda istehsal olunur. Fərdi sahibkarlıq mühüm sosial funksiyaları da yerinə yetirir - əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun əhatə dairəsini genişləndirir, əlavə gəlir mənbələrini təmin edir, əhalinin müəyyən təbəqələrinin sahibkarlıq potensialını reallaşdırır.

Araşdırmalar göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında fərdi sahibkarların rolu getdikcə artmaqdadır. Ancaq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində məşğul olan fərdi sahibkarların sayı son 10 il ərzində artmağa doğru meyl etsə də, faktiki sayları çox deyildir və bu, bir sıra amillərlə bağlıdır. Fikrimizcə, Azərbaycan hökuməti aşağıda təklif edilən istiqamətlərdə müvafiq tədbirlər həyata keçirməklə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində fərdi sahibkarlığın inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər:

- məlumdur ki, fərdi sahibkarların üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri maliyyə mənbələrinə çıxışdır. Bir çox sahibkarın böyük ideyaları var, lakin onları reallığa çevirmək üçün maliyyə resursları yoxdur. Hökumət qrantlar, kreditlər və digər maliyyə stimulları vasitəsilə maliyyə əldə etməkdə fərdi sahibkarlara kömək edə bilər. Məsələn, hökumət fərdi sahibkarlar üçün müxtəlif kredit proqramları, o cümlədən uyğun bizneslərə bir milyon manata qədər maliyyə vəsaiti verən kredit proqramı təklif edə bilər. Bundan əlavə, hökumət yeni başlayanlara maliyyə verən investorlar üçün vergi güzəştləri də verə bilər;
- fərdi sahibkarlar çox vaxt mürəkkəb qaydaları və sənədləşmə işlərini idarə etməkdə çətinlik çəkirlər. Hökumət biznesə başlamaq və idarə etmək prosesini sadələşdirməklə bu yükü azalda bilərlər;
- fərdi sahibkarlar uğur qazanmaq üçün biznesin idarə edilməsindən tutmuş məhsulun inkişafına qədər geniş bacarıqlara ehtiyac duyurlar. Hökumət fərdi sahibkarlara lazım olan bilikləri əldə etmələrinə kömək etmək üçün təhsil və təlim proqramlarına sərmayə qoya bilər;
- sahibkarlıq fəaliyyəti innovasiya ilə sıx bağlıdır və hökumət tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaqla və yeni texnologiyalara sərmayə qoyan fərdi sahibkarlara vergi güzəştləri verməklə innovasiyaları təşviq edə bilər;
- fərdi sahibkarlığın inkişafı üçün dəstəkləyici hüquqi baza vacibdir. Hökumət əqli mülkiyyət hüquqlarını qorumaq və müqavilələrin icrasını təmin etməklə fərdi sahibkarlar üçün əlverişli hüquqi mühit yarada bilər. Fikrimizcə, fərdi sahibkarlıq haqqında xüsusi qanunun qəbul edilməsinə aşkar ehtiyac vardır. Bu qanun müxtəlif fəaliyyət növləri və gəlir məbləğləri üzrə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif hüquqi rejimləri nəzərdə tutmalıdır;
- hökumət fərdi sahibkarlığa dəyər verən və dəstəkləyən bir mədəniyyət yaratmaqla onu təşviq edə bilər. Bu, ictimai maarifləndirmə kampaniyaları və fərdi sahibkarların töhfələrini tanımaq və qeyd etməklə həyata keçirilə bilər;
- fərdi sahibkarlar uğur qazanmaq üçün tez-tez digər sahibkarlar, investorlar və ekspertlərlə şəbəkə qurmalı və əməkdaşlıq etməlidirlər. Hökumət fərdi sahibkarlar üçün görüşmək və fikir mübadiləsi aparmaq üçün imkanlar yaratmaqla şəbəkələşməni və əməkdaşlığı inkişaf etdirə bilər;
- hazırda müxtəlif sənaye sahələrində fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində ümumi tələblərə riayət etməklə onların hər bir növünə münasibətdə ümumi yanaşma və fərqləri göstərmək vacibdir. Eyni zamanda, hökumət tərəfindən qəbul edilən ümumi normativ sənədlərdə fərdi sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün vahid prinsiplərin olması çox vacibdir. Bu, fərdi sahibkarlığın hüquq və vəzifələrini müəyyən edərkən çox vacibdir, lakin digər tərəfdən, sənayenin müxtəlif sahələri üçün əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Fərdi sahibkarlığın müxtəlif

növlərinə dəstək üsullarını əsaslandırarkən bu cür fərqləri nəzərə almaq xüsusilə vacibdir. Onlar ölkə iqtisadiyyatı qarşısında qoyulan problemlərin həlli üçün praktik əhəmiyyətindən və fəaliyyətlərinin obyektiv nəticələrindən asılı olaraq fərqləndirilməlidir. Bu məsələlər fərdi sahibkarlığın inkişafının idarə edilməsi problemlərinin həlli və müxtəlif səviyyələrdə dövlət orqanlarının bu prosesə təsirinin gücləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- fərdi sahibkarlığın inkişafına dəstək istiqamətlərindən biri də bələdiyyələrin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi olmalıdır. Onlar əhaliyə xidmət üzrə ixtisaslaşan fərdi sahibkarların - məişət xidmətlərinin, müxtəlif növ təmir işlərinin (ayaqqabı və geyim təmirindən tutmuş mənzillərin təmirinə, abadlıq - landşaft dizayn işlərinə və s.) inkişafına mühüm töhfə verə bilərlər. Məhz bələdiyyə orqanları əhali ilə fəal ünsiyyətdə olan və ictimai təşkilatları cəlb etməklə rayonun infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasını, rahat yaşayış şəraitinin yaradılmasını təmin edə bilər: piyada məsafədə ticarət, mədəni asudə vaxtın təşkili və sağlam həyat tərzi üçün şəraitin (idman təşkilatları, müxtəlif yaşda olan sakinlər üçün - məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün xüsusi təhsil müəssisələri) təmin edilməsi. Belə bir yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün təbii ki, mühüm təşkilati işlərin aparılması və müxtəlif sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların dəstəklənməsi üçün müvafiq üsulların seçilməsi zəruridir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə bələdiyyə idarəetmə orqanlarının təcrübəsinin təhlili göstərir ki, fərdi sahibkarlara aşağıdakı dəstək üsulları təklif edilə bilər: binaların güzəştli icarəsi, sifarişlərin formalaşdırılması və tənzimlənməsi, onların qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların müraciətlərinə əsasən bölüşdürülməsi və s.;

- fikrimizcə, qanunvericiliyə dövlət orqanlarına fərdi sahibkarın müəyyən müddət ərzində (məsələn, bir və iki il) sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməməsinə görə dövlət qeydiyyatının ləğvi məsələsi ilə çıxış etməyə imkan verən dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi məqsədəuyğun olardı;

- hesab edirik ki, “Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin də əlavə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu, fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə, onun tənzimləmə mühitinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, iqtisadiyyata töhfəsinin artırılmasına və onun inkişaf göstəricilərinin lazımi şəkildə nəzərə alınmasına töhfə verə bilər;

- fikrimizcə, müxtəlif sənaye sahələrində, xüsusilə, qida, poliqrafiya məhsulları, rezin və plastik kütlə məmulatları, mebellərin istehsalı sahələrində fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların səmərəli fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün onların məhsullarına dövlət sifarişlərinin verilməsi məqsədəuyğun olardı;

- emal sənayesinin bir sıra sahələrində, xüsusilə də, qida və tütün məhsullarının, ağacdan məmulatların, mebellərin, xırda sənətkarlıq məhsullarının istehsalı üçün regionlarda mövcud olan potensiallardan daha səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə bu sahələrdə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq strukturlarına əlverişli şərait yaradılmalı, onların fəaliyyətinə əsassız, kənar müdaxilələr tamamilə aradan qaldırılmalıdır. Qeyd edilən sahələrdə yeni fəaliyyətə başlayan fərdi sahibkarlara güzəştli şərtlərlə uzunmüddətli kreditlərin verilməsi də məqsədəuyğun olardı.

Hesab edirik ki, ölkəmizdə fərdi sahibkarlığın inkişafı, dəstəklənməsi təkcə hökumətin vəzifəsi deyildir. Müvafiq nazirliklər, xüsusilə İqtisadiyyat Nazirliyi fərdi sahibkarlığın inkişafına önəmli dəstək verə bilər. Məsələn, İqtisadiyyat Nazirliyi yaxın perspektiv üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet inkişaf istiqamətlərini, sahələrini müəyyənləşdirməklə və bu sahələrə fərdi biznesin cəlb edilməsi üçün müvafiq stimullaşdırıcı tədbirlərin (vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi, uzun müddətli güzəştli kreditlərin verilməsi və s.) tətbiq edilməsi üçün hökumətə müraciət edə bilər.

Fərdi sahibkarlığın inkişafı müvafiq maliiyə təminatı olmadan, maliyyə mənbələrinə asan çıxış olmadan qeyri-mümkündür. Bu strukturların maliyyə mənbələrinə çıxışının əlçatan olması xeyli dərəcədə bank sektorlarının tətbiq etdiyi kredit faizlərinin dərəcəsindən asılıdır. Fərdi sahibkarların bank kreditlərinə əlçatanlığının təmin edilməsi məqsədi ilə bank faizlərinin dərəcələrinin optimal həddə qədər azaldılması üçün dövlətin maliyyə-kredit siyasətində müvafiq dəyişikliklərin edilməsi, bankların isə tətbiq edilən güzəştlərə əməl etmələri məqsədəuyğun olardı.

Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) ölkənin müxtəlif şəhər və rayonlarında

fəaliyyət göstərən KOB inkişaf mərkəzləri şəhər və rayonlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlar və biznesə başlamaq istəyən üçün vergi, hesabatlılıq, biznesə başlamaq, biznesin idarə edilməsi, marketinq, biznes planın hazırlanması və s. mövzularında vaxtaşırı təlimlər keçirir. KOBİA vaxtaşırı olaraq müxtəlif qrant layihələri də həyata keçirir [4]. Hesab edirik ki, fərdi sahibkarlıq strukturlarının da KOBİA-nın sahibkarlığın inkişafına dəstək layihələri ilə əhatə edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu trəfindən kiçik və orta sahibkarlıq strukturlarına güzəştli şərtlərlə, aşağı faizlərlə kreditlər verilir [1]. Fikrimizcə, bu fond hsabına fərdi sahibkarlara daha aşağı faizlərlə (məsələn,2-3% çivarında) kreditlərin verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Nəticə

Fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ölkənin, xüsusilə onun regionlarının, sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır və bu rol getdikcə artmaqdadır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində məşğul olan fərdi sahibkarların sayı son 10 il ərzində artmağa doğru meyl etsə də, onların faktiki sayları çox deyildir. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi və inkişafı üçün ölkəmizdə kifayət qədər potensial imkanlar vardır. Hesab edirik ki, bu məqalədə irəli sürülən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanda fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş yayılmasına və inkişafına imkan və zəmin yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1 Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun illik hesabatı. file:///C:/Users/User/Downloads/Illik_hesabat_2023.pdf
2 Azərbaycanın statistik göstəriciləri.Statistik məcmuə.ARDSK, Bakı, 2024, 695 səh.
3 Azərbaycanın statistik göstəriciləri.Statistik məcmuə.ARDSK, Bakı, 2025, 695 səh.
4 KOBİA-nın 2019 - 2023-cü illər üzrə hesabatları. https://smb. gov. az/az/nav/
5 Деревянко Н.А . Особенности правового статуса индивидуального предпринимателя. https://epomen.ru/issues/2022/68/18.pdf
6 Усачева Юлия. Особенности правового статуса индивидуального предпринимателя. https://www.calltouch.ru/blog/ip-fizlico-ili-yurlico/
7 What is individual entrepreneurship. https://egov.kz/cms/en/ articles/individual_ entrepreneurship
8 Entrepreneur CharacteristicsTo Develop for Success https://www.indeed.com/career-advice/finding-a-job/entrepreneur-characteristics.

РамильТейюб оглы Алиев
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики, ведущий научный сотрудник Института Экономики, доцент

Севда Фаиг кызы Махмудова
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики, старший научный сотрудник Института Экономики

Современное состояние и направления улучшения индивидуального предпринимательства в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – оценка текущего состояния индивидуального предпринимательства в Азербайджане и подготовка предложений по его совершенствованию.

Методология исследования – системный подход, экспертный метод, методы комплексного анализа.

Результаты исследования – исследовано современное состояние развития индивидуального предпринимательства в Азербайджане, даны соответствующие предложения и рекомендации по его совершенствованию.

Практическая значимость исследования – результаты исследования, а также выдвинутые предложения и рекомендации могут быть использованы при разработке соответствующих мер по развитию индивидуального предпринимательства и позволят более эффективно использовать потенциал индивидуального предпринимательства.

Оригинальность и научная новизна исследования – обоснована необходимость развития индивидуального предпринимательства в современных условиях, указаны конкретные пути его совершенствованию.

Ключевые слова: индивидуальное предпринимательство, тенденции развития, современная состояния, совершенствование, развитие.

Ramil Teyyub Aliyev
Ministry of Science and Education of the Azerbaijan Republic, leading researcher at the Institute of Economics, associat professor

Sevda Faig Makhmudova
Ministry of Science and Education of the Azerbaijan Republic, senior researcher at the Institute of Economics

The current status and directions for improvement of individual entrepreneurship in Azerbaijan

Abstract

The purpose of the study -is to assess the current state of individual entrepreneurship in Azerbaijan and develop proposals for its improvement**.**

Research methodology – a systems approach, expert method, and comprehensive analysis methods.

Research results – the current state of development of individual entrepreneurship in Azerbaijan was examined, and corresponding proposals and recommendations for its improvement were provided**.**

Practical significance of the study – the results of the study, as well as the proposed proposals and recommendations, can be used in developing appropriate measures for the development of individual entrepreneurship and will enable more effective use of the potential of individual entrepreneurship.

Originality and scientific novelty of the study – the need for the development of individual entrepreneurship in modern conditions is substantiated, and specific ways for its improvement are indicated.

Key words: individual entrepreneurship, development trends, current state, improvement, development.

UOT 33.

Aytac İbrahim qızı ALLAHVERDİYEVA
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
aytac.allahverdi@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.1207

QARABAĞ REGİONUNDA SƏNAYE SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Qarabağ regionunda sənaye siyasətinin nəzəri və metodoloji əsaslarını təhlil etməkdir.

İşin metodologiyası olaraq, mövcud statistik göstəricilər, hökumət sənədləri və ekspert rəylərinin təhlili, həmçinin beynəlxalq təcrübə müqayisəsi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti Qarabağ regionunda sənaye siyasətinin effektiv qurulması və iqtisadi bərpa prosesinin sürətləndirilməsi üçün elmi əsaslı qərarların, strateji prioritetlərin və praktiki fəaliyyət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratmasındadır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Qarabağda sənaye siyasətinin uğurlu tətbiqi üçün regionun təbii resursları, infrastruktur ehtiyacları və post-münaqişə reallıqları nəzərə alınaraq ağır sənaye, kənd təsərrüfatı emalı və yaşıl texnologiyalar üzrə ixtisaslaşmanın optimal inkişaf modeli formalaşdırıla bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi Qarabağın post-münaqişə reallıqlarına uyğun sənaye siyasətinin strukturunu və strateji istiqamətlərini kompleks şəkildə sistemləşdirməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: Qarabağ, sənaye siyasəti, ağır sənaye, kənd təsərrüfatı emalı, yaşıl texnologiyalar

Giriş

Qarabağ regionu ölkəmiz üçün strateji və tarixi-mədəni əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, uzun illər işğal nəticəsində ağır insan və materiya itkisi yaşamışdır. 2020-ci ildə baş vermiş yeni Vətən müharibəsinin sonunda bu ərazi bütövlüyümüz bərpa edilsə də, region tamamilə dağıdılmış infrastruktur və əhali boşluğu ilə üzləşdi. Belə bir vəziyyətdə dövlətin ölkənin ən gərgin – post-münaqişə Qarabağ bölgəsində sənaye siyasəti aparması ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı və təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Sənaye siyasəti dövlətin iqtisadiyyatda müəyyən sahələri selektiv şəkildə dəstəkləyərək struktur dəyişiklikləri təşviq etdiyi strategiya kimi tanımlanır. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi və regionların inkişafı dövlətin prioritetlərindən biridir. Lakin Qarabağ kimi təbii ehtiyatları zəngin, eyni zamanda müharibə nəticəsində dağıdılmış bir ərazidə bu siyasətin effektivliyi üçün xüsusi nəzəri-metodoloji yanaşma tələb olunur [5, s.136].

Sənaye siyasəti iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün hökumət tərəfindən həyata keçirilən proaktiv və strateji tədbirlər toplusudur. Bu siyasətin əsas məqsədi milli şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, onların texnoloji imkanlarını genişləndirmək və struktural transformasiyanı təşviq etməkdir. Tarixi baxımdan bu siyasət daha çox istehsal sektoruna, hərbi-strateji sahələrə və qabaqcıl texnologiyalara yönəldilmişdir. Məsələn, klassik ixracyönümlü subsidiyalaşdırma və idxal-əvəzləmə kimi modellər sənaye siyasətinin ənənəvi variantlarına aiddir. Belə modellərdə müvəqqəti olaraq müəyyən əsas istehsal sahələri ticarət maneələri ilə qorunur, sonra onlarda rəqabət qabiliyyəti formalaşdıqdan sonra bazar liberallaşdırılır.

Müasir dövrdə sənaye siyasətinin əsas məzmununa innovasiya dəstəyi, müəssisələrarası əlaqələrin təşviqi, həmçinin infrastrukturun (nəqliyyat, enerji, kommunikasiya) gücləndirilməsi daxildir. Dövlət sənaye siyasəti adətən qarışıq iqtisadi modelə malik ölkələrdə tətbiq olunur və onun tədbirləri makroiqtisadi siyasətdən fərqli olaraq konkret sektorları hədəfləyir. Hazırkı Azərbaycanda da sənayenin inkişafını təşviq edən sənaye zonaları, vergi güzəştləri və subsidiyalar kimi mexanizmlər tətbiq edilir.

Nəzəri baza olaraq isə iqtisadi fikir tarixində Aleksandr Hamilton və Fridrix List kimi alimlərin sənayenin inkişafında dövlət rolunu önə çıxaran konsepsiyaları nümunə göstərilə bilər. Bu nəzəriyyələrə görə, xüsusilə sənaye bazası zəif olan və ya müharibə nəticəsində dağıdılmış iqtisadi sistemlərdə dövlətdaxili investisiyalar və qoruyucu tədbirlər milli sənayenin bərpasına və rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasına yardım edir. Qarabağda sənaye siyasətinin nəzəri əsasları da məhz bu məntiq üzərində formalaşmalıdır – yəni regionun təbii və insan resurslarına əsaslanaraq proaktiv dövlət müdaxiləsinin yolları axtarılmalıdır [7].

Qarabağda iqtisadi və sosial kontekst

Qarabağ regionunun iqtisadi coğrafiyası və sosial strukturu 30 ildən artıq zaman ərzində dramatik surətdə dəyişib. 2020-ci ildən öncəki işğal dövründə Dağlıq Qarabağ ərazisində sənaye istehsalı Azərbaycanın digər bölgələri ilə sıx iqtisadi əlaqə içində idi. 2020-ci ilin sonu və xüsusən 2022–2023-cü illər ərzində bölgə tamamilə boşaldılmış, demək olar ki, bütün infrastruktur (elektrik stansiyaları, fabrik və təsərrüfat kompleksləri) məhv edilmişdir. Məsələn, Füzuli və Ağdam rayonları “Qafqazın Xirosima”sı adlandırılan geniş destruksiyaya məruz qalıb. Dövlət Mülkiyyət Xidmətinin məlumatına görə, işğal altında olan 162,234 tikilinin 95%-i yararsız hala düşüb. Dağlıq Qarabağ ətrafındakı düzənlik sahələr isə torpaq istifadəsi baxımından məhv durumundadır – keçmişdə taxıl, meyvə, pambıq yetişən torpaqlar, demək olar ki, dağılmış, çaylarda isə çirklənmə müşahidə edilmişdir.

Əhali baxımından isə Qarabağ uzun müddət ərzində müharibənin əsas humanitar qurbanı olmuşdur. Hazırda Azərbaycanda məcburi köçkün statuslu şəxslərin sayı təxminən 600 min nəfərdir. Onların böyük əksəriyyəti Bakı və digər regionlarda məskunlaşmış, lakin bir çoxu öz torpaqlarına qayıtmağa ümid edir. Bu ümid regionun bərpası və iqtisadi dirçəldilməsi strategiyasının mərkəzindədir.

Maraqlıdır ki, Qarabağın təbii resurs potensialı da daxil olmaqla zənginliyi ölkə üçün böyük imkanlar yaradır. Rəsmi məlumatlara görə, orada qızıl, mis, civə, qurğuşun, sink və digər minerallar şəklində çoxsaylı yataqlar mövcuddur. Məsələn, Qarabağ ərazisində beş qızıl yatağı, altı civə, iki mis, bir qurğuşun-sink ehtiyatı aşkarlanmışdır. “Qızılbulaq” yatağında təxminən 13,6 ton qızıl ehtiyatı, eyni zamanda 47,9 milyon ton mis vardır. Belə yüksək texnogen resurslar ağır sənaye və metallar istehsalına əsas verməklə regionun gələcək potensialını artırır. Eyni zamanda geniş meşə fondu, mineral su yataqları və termal su ehtiyatları da mövcuddur ki, bu da aqrar və turizm emal sahələrinin inkşafına şərait yaradır [6, s.1141].

İctimai-sosial kontekstdə diqqət çəkən amillərdən biri də əhalinin demoqrafik tərkibidir. Regionun azad edilməsindən sonra təqribən 43 minə yaxın şəxs bərpa olunan ərazilərə qayıtmaq üçün müraciət edib və onlardan bir hissəsi artıq köçürülüb. Lakin əsas gəlir mənbəyi və peşə bacarıqları fərqli olan köçkünlərin bəziləri yenidən kənd təsərrüfatı və ya istehsalatla məşğul olmaq istədiyini bildirsə də, regionun uzun illər boş qaldığı və infrastrukturu yenidən qurulmalı olduğu üçün bərpa prosesində sosial-siyasi amillər də mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, işğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsi həm gözəl potensial, həm də ağır problemlər toplusudur: dağıdılmış torpaq, minalanmış ərazilər, əhalinin parçalanmışlığı, ətraf mühitin çirklənməsi. Bütövlükdə Qarabağda sənaye siyasətinin uğurlu aparılması üçün bu kontekst nəzərə alınmalı, dövlət müdaxiləsi məhz həmin çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlməlidir.

Qarabağda sənaye siyasətinə dair metodoloji çərçivə

Qarabağda sənaye siyasətinin metodoloji çərçivəsi strateji planlama və kompleks yanaşma tələb edir. Dövlət səviyyəsində bu məqsədlə xüsusi struktur və proqramlar yaradılmışdır. 2021-ci ilin yanvar ayında Prezident İlham Əliyev Qarabağın bərpası üçün Xarici iqtisadi yardım fondu (Qarabağın bərpası Fondu – QBF) təsis etdi və 2022-ci ildə “Böyük Qayıdış Planı” hazırlanıb qəbul olundu. Bu plan işğaldan azad olunmuş ərazilərin ağıllı kənd-sənaye zonaları (smart village) konsepsiyasına uyğun bərpa edilməsini, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni, təhlükəsiz yaşayış şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Hər bölgə üçün xüsusi nümayəndələr təyin edilərək bərpa işləri planı rəhbərliyi üzrə koordinatorlar yaradılıb.

Metodoloji cəhətdən Qarabağda sənaye siyasəti çoxkomponentli strategiya tələb edir. Bir tərəfdən, regionun fərqli rayonlarına ixtisaslaşma verilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, Ağdam rayonunda ağır sənaye və emal müəssisələri (tikinti materialları, kənd təsərrüfatı emalı) prioritetləşdirilərkən, Cəbrayıl (Araz Vadisi) daha çox logistika və ticarət zonası funksiyasını yerinə yetirəcəkdir. Füzuli hava limanı, Ağdam və Cəbrayıl sənaye zonaları kimi iri infrastruktur obyektləri regionların iqtisadi rolunu artıran amillərdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ötən il Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında 142 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərib ki, bunun da 82,4%-i Qarabağa aid idi [4, s.29].

Digər tərəfdən, sənaye siyasətinin metodologiyası sənaye parkları və iqtisadi zonalar vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn, 2021-ci ilin mayında 190 hektar “Ağdam Sənaye Parkı”, oktyabrında isə 200 hektar “Araz Vadisi İqtisadi Zonasının” yaradılması barədə sərəncamlar imzalanmışdır. Bu zonaların əsaslandırılması dəqiq tədqiqatlara və Beynəlxalq təcrübəyə söykənir. Sənaye parkları dövlət vəsaiti hesabına tam infrastrukturlu ərazilər təşkil edərək rezident sahibkarlara verilir, bu da həmin sahələrdə investisiya axınını sürətləndirir. Parklarda vergi və gömrük güzəştləri təmin edilir – məsələn, rezidentlər 10 il müddətinə mənfəət, əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən azad edilir. Həmçinin texnologiya və xammal idxalı ƏDV-dən azad olunur, dövlət sosial sığorta haqqına subsidiyalar verilir. Bu stimul mexanizmləri sənaye parklarının yaradılması metodikasının əsasını təşkil edir və investisiyanın cəlb olunması üçün əlverişli mühit yaradır.

Metodoloji yanaşmaya həmçinin regionun qloballaşma trendləri daxil edilir. Məsələn, hər bir sənaye layihəsində yaşıl texnologiyalara üstünlük verilməli, layihələr ətraf mühitin qorunmasını təmin edəcək üsullarla həyata keçirilməlidir. “Böyük Qayıdış Planı”nda bunu təmin etmək məqsədilə hər layihədə bərpa olunan enerji və ekoloji standartların tətbiqi tələb olunur. Beləliklə, metodoloji çərçivəyə çevik idarəetmə, ictimai-özəl tərəfdaşlıq, regionları ixtisaslaşdırılmış iqtisadi zonalara bölmə və davamlı (ekoloji) inkişaf prinsipləri daxil edilir.

Nəticə etibarilə, Qarabağda sənaye siyasəti xüsusi planverici bir sistem əsasında qurulur. Bu sistemə Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan sənaye parkları, dövlət təşviq mexanizmləri, regionun coğrafi ixtisaslaşması və “ağıllı kənd-sənaye” konsepsiyasının tətbiqi daxildir. Belə yanaşma dövlətin sənaye siyasətində nəzəri modelin praktiki icrasına uyğun gəlir və regionun yenidənqurma prosesində əsas rəhbər konsepsiya kimi çıxış edir [8].

Qarabağ regionunda sənayenin üç əsas istiqamətdə inkişaf etdirilməsi planlaşdırılır: ağır sənaye, kənd təsərrüfatı emalı və yaşıl texnologiyalar.

Ağır sənaye regionun təbii sərvətlərinə və strateji proqramlarına əsaslanan sahədir. Qarabağın dağ-mədən sənayesi potensialı xüsusilə böyükdür. Məlumata görə, Qarabağın işğal olunmuş ərazilərində 150-dən çox faydalı qazıntı yatağı aşkarlanmışdır – beş qızıl, altı civə, iki mis, bir qurğuşun-sink və başqa mineral yataqları. Məsələn, “Qızılbulaq” yatağındakı qızıl ehtiyatı 13,6 ton, mis ehtiyatı isə 47,9 milyon ton qiymətləndirilir; “Dəmirli” yatağında isə təxminən 100 milyon ton mis ehtiyatı var. Bu xammal zənginliyi ağır sənayenin – metal və minerallarn emalı, metallurgiya və inşaat materialları istehsalı – inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli baza yaradır. Trend.az-a müsahibəsində iqtisadçı alim Vüsal Qasımlı da Qarabağda dağ-mədən və metallurgiya sənayesinin potensialının böyük olduğunu vurğulamışdır.

Ağır sənaye çərçivəsində tikinti materialları istehsalına xüsusi önəm verilir. Məsələn, Ağdam Sənaye Parkının prioritet istiqamətlərindən biri məhz tikinti materiallarının (beton, sement, digər təbii materiallar) istehsalıdır. Parkda artıq “Yüksəl Beton” kimi beton istehsal edən müəssisə fəaliyyət göstərir və digər beton, kərpic, yeraltı və yolla bağlı materiallar istehsalı planlaşdırılır. Bundan əlavə, ağır sənayenin elektrik enerjisi bazası da gücləndirilir: Sərsəng (50 MVt) və Xudafərin (280 MVt) SES-ləri bərpa olunmaqla regionun enerji tələbatını ödəyə biləcək həcmlərə çatdırılacaq. Bu sahədə həmçinin dəmir yolu və yol infrastrukturu təkmilləşdirilir, çünki Dağlıq Qarabağın sovet dövründə respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya sisteminə sıx inteqrasiyası olmuşdur [2].

Qarabağ ənənəvi olaraq zəngin kənd təsərrüfatı torpaqlarına malik olmuşdur. Hazırda bölgədə

aqrar sektorun bərpasına və emal sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin sədri Seymur Mövlayev bildirmişdir ki, Qarabağın ənənəvi kənd təsərrüfatı potensialının dirçəldilməsi üçün əkin sahələri artıq müəyyən edilərək kartof, tərəvəz, bostan və yem bitkiləri yetişdirilməsinə başlanılmışdır. Eyni zamanda, meyvəçilik (üzüm, alça, giləmeyvə və s.) yüksək əlavə dəyər yaratdığı üçün diqqətdə saxlanılır, bu da emal sənayesi üçün xammal və ixrac imkanları yaradır.

Kənd təsərrüfatı emalının təşkili üçün istehsal zonaları yaradılıb. Belə ki, Ağdam Sənaye Parkında kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması, meyvə-tərəvəz konservləri, ət və süd məhsullarının emalı, yem və gübrə istehsalı kimi sahələr prioritetdir. Bu parkda artıq soyuducu kameralar, anbar və paketləmə obyektlərinin yaradılması, rezident fermer təsərrüfatları ilə inteqrasiya mexanizmlərinin qurulması işləri həyata keçirilir. Qida sənayesi üçün xammal təminatı məqsədilə işğaldan azad olunmuş rayonlarda otlaq və çəmənliklər bərpa edilir, qoyunçuluq və arıçılıq təsərrüfatlarının köçürülməsi təşviq olunur.

Bundan əlavə, dövlət tərəfdaşlığı ilə 50-dən çox böyük aqropark layihəsinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Aqroparklar model olaraq subsidiyalı investisiya müəssisələri formalaşdırır və burada toxumçuluqdan məhsul emalına qədər zəncirin bütün mərhələləri təşəbbüslər çərçivəsində həyata keçirilir. Bu sahədə məqsəd kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək dəyərli emalını təmin etmək, məşğulluğu artırmaq və kənd təsərrüfatını davamlı inkişaf etdirməkdir.

Qarabağın bərpasında yaşıl (ekoloji) texnologiyaların tətbiqi prioritet kimi müəyyən olunub. 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərdə Yaşıl Enerji Zonasının yaradılmasını tapşırmışdır. Bu konsepsiyaya əsasən, regionun elektrik enerjisi tələbatı əsasən günəş, külək və su kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən qarşılanacaq, artıq istehsal olunan enerji isə Avropa İttifaqı da daxil olmaqla xaricə ixrac olunacaq. Bu istiqamətdə ilk addım kimi Cəbrayıl rayonunda BP şirkətinin maliyyə dəstəyi ilə 240 MVt gücündə Günəş Elektrik Stansiyası inşa edilib. Eyni il Cəbrayılın Gülarəftər kəndi yaxınlığında (Kəlbəcər) kiçik SES açılmış, daha sonra (2023-cü ildə) Kürdəmir-Araz çayı üzərində 200 MVt-lıq “Xudafərin” və 80 MVt-lıq “Gizqala” SES-ləri fəaliyyətə başlamışdır. Əlavə olaraq, regionda külək enerjisi layihələrinin, biomassa və geotermal enerji imkanlarının təhlili aparılır.

Qarabağda yaşıl texnologiyaların inkişafı yalnız enerji istehsalı ilə məhdudlaşmır. Bərpa planında ekoloji bərpa və ətraf mühitin qorunması da əsas götürülüb. Məsələn, 2021–2025-ci illərdə Qarabağın dağıdılmış meşə örtüyünün 29 min hektarının yenidən ağaclandırılması planlaşdırılır. Hər bir sənaye investisiya layihəsində enerjiyə qənaət, tullantıların azaldılması və ekoloji standartlara əməl olunması məcburidir. Qarabağ “yaşıl texnologiyalar üçün sınaq meydanı” hesab olunur – yeni hər bir sənaye müəssisəsində müasir ekoloji texnologiyalar tətbiq olunmalı, layihələr yaşıl standartlara cavab verməlidir. Bu strategiya həm ölkənin beynəlxalq iqlim öhdəliklərinə cavab verir, həm də uzunmüddətli perspektivdə alternativ enerji mənbələri sayəsində Qarabağın iqtisadi müstəqilliyini təmin etməyə hesablanmışdır [1].

Qarabağda sənaye siyasətinin reallaşması qarşısında ciddi problemlər durur. Ən ciddi çağırışlardan biri minalanmış ərazilərdir. Uzun illər ərzində aparılmış hərbi əməliyyatlar nəticəsində bir milyonadək mina və partlayıcı qalıq olduğu təxmin edilir. Mina təhlükəsi əkin sahələrinin istifadəsini, yol infrastrukturunun tikintisini və insanların təhlükəsiz yaşayışını uzun illər boyunca çətinləşdirir. Azərbaycanın rəsmi strukturları mina xəritələrini əldə etdiyini bildirir, lakin xəracın 25–30 il və 25 milyard dollar həcmində olacağı proqnozlaşdırılır. Hal-hazırda beynəlxalq təşkilatlar (Türkiyə, AB, BƏƏ, BMT strukturları və s.) də bu sahəyə yardım edir, lakin mina problemi böyük miqyasda hərtərəfli həll tələb edir.

Nəqliyyat və energetika infrastrukturu da dağıdılmışdır. 44 günlük müharibənin nəticəsində yollar, körpülər və enerji xətləri məhv edildiyindən təmir və yenidənqurulma işləri çoxhəcmlidir. Hazırda “Zəfər yolu” kimi əsas magistrallar inşa edilsə də, daxili yollar, elektrik və qaz şəbəkələri, su-kanalizasiya sistemləri yenidən qurulmalıdır. Bu isə vaxt və maliyyə tələb edir. Əhali baxımından da çətinliklər mövcuddur: Qarabağda işsizliyin artma ehtimalı, kənd təsərrüfatı üzrə

mütəxəssislərin azalması kimi sosial problemlər var. 2020-ci ildə regionu tərk edən əhalinin bir qismi Bakı və xaricdə yeni həyata adaptasiya olunduğu üçün onların geri qayıtmaq istəyi məhdud ola bilər. Gənc nəslin bir hissəsi isə şəhər həyatına alışdığından kəndə qayıtmaq istəməyə bilər.

Ətraf mühitə ziyan dəymə nüansları da mövcuddur. İşğal dövründə ermənilər tərəfindən aparılan qum-çınqıl, mis və digər mədənçilik fəaliyyəti torpaqların çirklənməsinə səbəb olmuşdu. UNEP-in araşdırması göstərib ki, Qarabağın böyük hissəsi əvvəllər məhsuldar torpaq olsa da, müharibə nəticəsində bu funksiya itirilmiş, dağlar ağacsız qalıb, çaylar və torpaq çirklənib. Bu çevrilişlər əkinçilik və suvarma işlərinin hələlik məhdud icrasına gətirib çıxarır. Ekoloji təmizliyin təmin edilməsi və torpaqların bərpası ölkənin kənd təsərrüfatının uzunmüddətli dayanıqlığı üçün zəruridir.

Siyasi-ictimai aspektlər də mövcuddur. Qarabağ bərpası prosesi bəzi beynəlxalq müşahidəçilər tərəfindən müzakirə edilir və regionun təhlükəsizliyi məsələsi Azərbaycana etimad məsələsi kimi göstərilir. Etibarlı xarici investisiya çəkmək üçün siyasi-sosial sabitliyin təmin olunması vacibdir. Həmçinin regionda insan kapitalının (işçi gücü) çatışmazlığı müşahidə olunur. Buna görə də təkliflərdə region üzrə ixtisaslaşmış kadrlar hazırlanması və məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması strategiyaları göstərilir.

Ümumilikdə, Qarabağda sənaye siyasətinin icrası ciddi çağırışları özündə birləşdirir: infrastrukturun bərpası, minalardan təmizləmə, təbii ekosistemin bərpası, sosial adaptasiya və davamlı inkişafın təmin edilməsi kimi. Bu problemlər kontekstində peşəkar planlaşdırma və beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi aktuallıq qazanır.

Qarabağda sənaye siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün bir sıra tövsiyələr təqdim edilir. İlk növbədə, minalanmış ərazilərin təmizlənməsi prosesi sürətləndirilməli, bu işə müasir avadanlıqlar və beynəlxalq təcrübə cəlb olunmalıdır. Hazırkı məhdud investisiyalar artırılmalı, texniki hazırlıq və beynəlxalq donorlardan əlavə dəstək alınmalıdır. Məsələn, Avropa İttifaqının, BMT-nin və digər donorların maliyyə yardımı daha effektiv layihələrə yönəldilməli, əhali təhlükəsizliyi prioritet elan edilməlidir [6, s.1159].

İnfrastrukturun yenidən qurulmasına qarşı resurs cəmləşdirilməli və strateji əhəmiyyətli obyektlərə (su-kanalizasiya, yollar, enerji şəbəkəsi) fokuslanılmalıdır. Hazırda tətbiq olunan sənaye parkları kimi model ölkəmizin digər regionlarında uğurlu olduğundan Qarabağda da genişləndirilə bilər. Məsələn, Ağdam və Cəbrayıl parkları üçün nəzərdə tutulan 161 milyon manat investisiya planını genişləndirərək digər azad edilmiş rayonları da əhatə etmək olar. Park rezidentlərinin 10 illik vergi və gömrük güzəştləri praktikası qorunaraq və yeniləyici kredit və zəmanət mexanizmləri davam etdirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində təkmil texnologiyaların tətbiqi və aqroparkların qurulması, həmçinin fermerlərə güzəştlərin genişləndirilməsi məsləhətdir. Yeni toxum və suvarma texnikalarının gətirilməsi, yerli iqlimə uyğun məhsulların becərilməsi prioritet olmalıdır. Məlumatlılıq üçün təlimlər və təcrübə mübadiləsi proqramları təşkil edilməli, fermerlərə güzəştli kreditlər təqdim olunmalıdır. Dövlətin aqrar siyasətində strateji kurs nəzərə alınaraq, Qarabağda kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanması və kənd yerlərində məşğulluğun artırılması təşviq edilməlidir.

Yaşıl texnologiyalara dəstək daha da gücləndirilməlidir. Bərpa olunan enerji stansiyalarının tikintisi sürətləndirilməli, eyni zamanda bərpa olunmuş ərazilərə enerji çəkilməsi üçün planlar cəlb edilməlidir. Hər yeni sənaye layihəsi üçün ətraf mühit ekspertizası aparılmalı və layihə ətraf mühitin mühafizəsi standartlarına cavab verməlidir. Bundan başqa, regionda meşələrin bərpası layihələri özəl sektor və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə həyata keçirilməlidir. Məsələn, 29 min hektar ağac əkilməsi planı ictimai kampaniyalarla dəstəklənərək sürətləndirilməlidir.

Ümumi tövsiyə kimi, Qarabağda sənaye siyasətinin davamlı icrası üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) genişləndirilməlidir. Bu, investorların layihələrə daha inamla investisiya yatırmasına şərait yaradacaq. Ölkə iqtisadiyyatının aparıcı qüvvəsinə çevrilən özəl sektora Qarabağda fəaliyyət göstərmək üçün əlavə təşviqlər – subsidiyalı kreditlər, əlverişli kredit zəmanətləri və təhsil dəstəyi təqdim olunmalıdır. İlin strukturunda Qarabağla bağlı regional iqtisadi inkişaf proqramları uzun-

müddətli planlaşdırılmalı, sektorlararası əlaqələr gücləndirilməli və ixracyönümlü strateji yanaşma tətbiq edilməlidir.

Nəhayət, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları genişləndirilməlidir. Rəsmi strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində türk respublikaları və Avropa İttifaqı ölkələri Qarabağın yenidən qurulmasına cəlb olunmalıdır. Məsələn, Regional Liderlər Zirvəsində Türkiyə, Azərbaycan və digər mərkəzi Asiya dövlətləri Qarabağda ticarət və yaşıl enerji sahəsində əməkdaşlığı razılaşdırmışlar [3, s.67]. Belə təşəbbüslərə qoşulmaq investor marağını artıracaq. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlarla (UN, Dünya Bankı və s.) minalanmanın təmizlənməsi, infrastruktur bərpası və şəffaf idarəçilik sahələrində əməkdaşlıq davam etdirilməlidir.

Nəticə və təkliflər

Qarabağ regionunun bərpasında sənaye siyasətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunub ki, Qarabağda sənaye potensialı – ağır sənaye üçün xammal ehtiyatları, kənd təsərrüfatı emalı üçün münbit torpaqlar, yaşıl texnologiyalar üçün isə bərpa olunan enerji mənbələri – yüksəkdir. Dövlətin təyin etdiyi sənaye parkları və iqtisadi zonalar məhz bu potensialdan səmərəli yararlanmağa yönəlib. Həmçinin, sənaye siyasətinin nəzəri əsaslarına uyğun olaraq, regionun inkişafına infrastruktura sərmayə, innovativ texnologiyaların tətbiqi və xarici investisiyalar öncüllük etməlidir.

Eyni zamanda Qarabağdakı problemlər də önə çıxmışdır: minalı torpaqlar, infrastrukturun dağıdılması, ətraf mühitin pozulması və məşğulluq məsələləri. Bu problemlərin həlli strategiyasına uyğun sənaye siyasəti qurulmalıdır. Təklif edilən istiqamətlər – minalanmanın aradan qaldırılması, aqrar və emal sektoruna dəstək, yaşıl enerji layihələrinin genişləndirilməsi, investisiya stimullarının artırılması – regionun bərpasında prioritet rol oynayır.

Nəticə etibarilə, Qarabağda sənaye siyasətinin uğurlu icrası Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafına ciddi töhfə verəcək və regionda sülhün, sabitliyin təmin olunmasına kömək edəcəkdir. Bu məqsədlə strategiyalar dövlət və özəl sektorun birgə səyi ilə həyata keçirilməli, hər bir layihədə innovasiya və davamlılıq prinsipləri əsas götürülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2025). “Azərbaycan Respublikasının 2027–2030-cu illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” və “Böyük Qayıdışa dair II Dövlət Proqramı”nın hazırlanması haqqında Sərəncam. Bakı, 30 may.
2. Azerbaijan-News.az. (2024, 8 sentyabr). İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə güclü sənaye potensialı yaradılır. [Azərbaycan]. Rüstəm Kamal.
3. Əliyev Ə. Postkonflikt ərazilərdə innovativ inkişaf infrastrukturunun formalaşması problemləri. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 17 iyun 2021, s.60–70.
4. Paşayev, N.Ə., Abdullazadə, N.B., Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının ərazi təşkili perspektivləri. Coğrafiya elmləri jurnalı, X, 2024, s.22–31
5. Şıxılı, K.Ş. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda sənaye siyasəti və demoqrafik dəyişikliklər, Audit 2025, 3 (49), səh. 132-143.
6. Gollin, D., Lewis, Dual-Sector Models, and Development Economics. Journal of Economic Literature, 59(4), 2021, 1133–1167.
7. Oxu.az. (2022, 19 oktyabr). Qarabağda kənd təsərrüfatı ilə bağlı planlar açıqlanıb. Report.
8. Trend.az. (2020, 26 oktyabr). Post-konflikt dövründə Qarabağın sənaye istehsalı güclənəcək. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, Vüsal Qasımlı.

Aytach Ibrahim Allahverdiyeva
PhD-student,
Azerbaijan University of Architecture and Construction

Theoretical-methodological basis of industrial policy in Karabakh

Summary

The purpose of the study is to analyze the theoretical and methodological foundations of industrial policy in the Karabakh region.

The methodology of the study is the analysis of existing statistical indicators, government documents and expert opinions, as well as a comparison of international experience.

The applied importance of the research lies in its ability to identify scientifically based decisions, strategic priorities, and practical action mechanisms for the effective establishment of industrial policy in the Karabakh region and the acceleration of the economic recovery process.

The results of the research show that for the successful implementation of industrial policy in Karabakh, an optimal development model of specialization in heavy industry, agricultural processing, and green technologies can be formed, taking into account the region's natural resources, infrastructure needs, and post-conflict realities.

The originality and scientific novelty of the research lies in the comprehensive systematization of the structure and strategic directions of industrial policy in accordance with the post-conflict realities of Karabakh.

Key words: Karabakh, industrial policy, heavy industry, agricultural processing, green technologies

Айтач Ибрагим кызы Аллахвердиева
докторант,
Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства

Теоретико-методологические основы промышленной политики в Карабахе

Резюме

Целью исследования - является анализ теоретико-методологических основ промышленной политики в Карабахском регионе.

Методологией исследования стал анализ существующих статистических показателей, правительственных документов и экспертных мнений, а также сравнение с международным опытом.

Прикладная значимость исследования заключается в его способности выявить научно обоснованные решения, стратегические приоритеты и механизмы практических действий для эффективного формирования промышленной политики в Карабахском регионе и ускорения процесса экономического восстановления.

Результаты исследования показывают, что для успешной реализации промышленной политики в Карабахе может быть сформирована оптимальная модель развития специализации на тяжелой промышленности, переработке сельскохозяйственной продукции и зеленых технологиях с учетом природных ресурсов региона, инфраструктурных потребностей и постконфликтных реалий.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в комплексной систематизации структуры и стратегических направлений промышленной политики в соответствии с постконфликтными реалиями Карабаха.

Ключевые слова: Карабах, промышленная политика, тяжелая промышленность, переработка сельхозпродукции, зеленые технологии

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin "Kooperasiya" elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi bu şəkildə verilməlidir.*
  Tədqiqatın məqsədi –
  Tədqiqatın metodologiyası –
  Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti –
  Tədqiqatın nəticələri –
  Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi –
  Açar sözlər – ən azı 5 söz yazılmalıdır.
- *Xülasələrdə həmçinin, UOT indeksi, müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, mail adresi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir (hər biri açıq şəkildə qeyd olunmalıdır).*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə 2 yarımbaşlığın verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifə olmalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir*
  E-mail: akudoktorantura@mail.ru

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 25.06.2026
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 26,5
Tirajı: 100 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.